

ORPHEUS NOSTER

Journal of Károli Gáspár University
of The Reformed Church in Hungary, Faculty
of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

KUBA

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: HORVÁTH GÉZA, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Szerkesztők: FÜLÖP JÓZSEF
NAGY ANDREA
PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: FABINY TIBOR
HEGYI DOLORES
HORVÁTH EMÓKE
KURUCZ GYÖRGY
NAGY MARIANN
TÜSKÉS ANNA
VASSÁNYI MIKLÓS

Angol anyanyelvű lektor: WILLIAM POTTER

Francia lektor: TÜSKÉS ANNA

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA

A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket
a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address
<orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Az első borítón: Santería-szentély, Yemalla (Yemayá)-templom, Trinidad, Cuba, 2015. Fotó: Ji-Elle.

A bátsó borítón: A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13.
Kálvin *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.
Kiadó: Antonius Rebulius, Genf, 1561.

A nyomdai munkákat a Prime Rate Kft. végezte,
felelős vezető Tomcsányi Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu
EPA: <https://epa.oszk.hu/03100/03133>
Real-J: http://real-j.mtak.hu/view/journal/Orpheus_Noster.html
CEEOL: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=2173>
MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster
MATARKA: matarka.hu/szam_list.php?fsz=1940
LinkedIn: [linkedin.com/in/orpheusnoster](https://www.linkedin.com/in/orpheusnoster)

TARTALOM

HORVÁTH EMÓKE

Az első Havannai Nyilatkozat keletkezésének körülményei 7

LÉNÁRT ANDRÁS

A kubai kapcsolat. Az amerikai maffia havannai tevékenysége a Batista-rezsim és Fidel Castro forradalma idején 21

SZENTE-VARGA MÓNKA

A Havanna lakótelep a kubai–magyar kapcsolatok tükrében 33

TÉZER ZITA

Az afrokubai santería elterjedése Mexikóban 45

DORNBACH MÁRIA

Görbe tükör. Társadalmi látképtöredékek három kortárs kubai író regényében 56

CSIKÓS ZSUZSANNA

Kortárs kubai prózairodalom Magyarországon 1959–1989 64

FISCHER FERENC

Amerikai–szovjet hadászati rivalizálás a levegőben, az úrben, a víz alatt és a „Anyadír-badművelet” (szovjet atomrakéták telepítése Kubába, 1962) 79

SZILÁGYI ISTVÁN

A gerillabáborútól az ellenbatalomig és a transzverzális politikai diskurzus megjelenéséig – A kubai forradalom hatása a politikaelmélet fejlődésére 94

MŰHELY

FÜLÖP JÓZSEF (FORD.)

John Peck versei 108

RECENZIO

HORVÁTH EMÓKE

Thomas Tunstall Allcock: Thomas C. Mann. President Johnson, the Cold War, and the Restructuring of Latin American Foreign Policy 113

HAISER ANNA KLÁRA:

Rab Gusztáv: Sabaria, avagy Szent Márton köpenye 118

CONTENTS

EMŐKE HORVÁTH <i>Circumstances of the origin of the first Havana Declaration</i>	7
ANDRÁS LÉNÁRT <i>The Cuban Connection. The American Mafia's Activity in Havana during the Batista Regime and Fidel Castro's Revolution</i>	21
MÓNIKA SZENTE-VARGA <i>The Havana Building Complex in Light of Cuban-Hungarian Relations</i>	33
ZITA TÉZER <i>The Spread of the Afro-Cuban Santería in Mexico</i>	45
MÁRIA DORNBACH <i>Curved mirror: Social Fragments in the Novels of Three Contemporary Cuban Writers</i>	56
ZSUZSANNA CSIKÓS <i>Contemporary Cuban Prose in Hungary 1959–1989</i>	64
FERENC FISCHER <i>US-Soviet Military Rivalry in Air, Space, under Water and the Operation Anadyr</i>	79
ISTVÁN SZILÁGYI <i>The Impact of the Cuban Revolution on the Development of the Political Theory</i>	94
BOOK REVIEW	
EMŐKE HORVÁTH <i>Thomas Tunstall Allcock: Thomas C. Mann. President Johnson, the Cold War, and the Restructuring of Latin American Foreign Policy</i>	113

SZÁMUNK SZERZŐI / AUTHORS

CSIKÓS ZSUZSANNA PhD (1963), hispanista, SZTE Hispanisztika Tanszék, csikoszsuzsannadr@gmail.com
DORNBACH MÁRIA CSc (1946), néprajzkutató, irodalmár, SZTE Hispanisztika Tanszék, dornbach@t-online.hu
FISCHER FERENC DSc (1953), történész, latin-amerikanista, PTE BTK Történettudományi Intézet, fischer.ferenc@pte.hu
FÜLÖP JÓZSEF PhD (1979), germanista, esztéta, KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék, Szabadszociológia Tanszék, LFZE Egyházzene Tanszék, fujozsef@gmail.com
HAISER ANNA KLÁRA MA (1991), történész, PhD-hallgató, KRE BTK Történelem-tudományi Doktori Iskola, haisera@gmail.com
HORVÁTH EMŐKE PhD (1958), történész, latin-amerikanista, KRE BTK Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, hor11775@t-online.hu
LÉNÁRT ANDRÁS PhD (1984), hispanista, SZTE BTK Romanisztika Intézet, Hispanisztika Tanszék, lenarta@hist.u-szeged.hu
SZENTE-VARGA MÓNIKA Dr. habil (1975), történész, latin-amerikanista, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Sente-Varga.Monika@uni-nke.hu
SZILÁGYI ISTVÁN DSc (1950), politológus, hispanista, PTE TTK Földrajzi és Földtudományi Intézet, szortega@freemail.hu
TÉZER ZITA (1974), PhD-hallgató, Latin-Amerika szakreferens, régész, kulturális antropológus, ELTE BTK, tezerzita@gmail.com

HORVÁTH EMŐKE

Az első Havannai Nyilatkozat keletkezésének körülményei

Az első Havannai Nyilatkozat kiadására 1960. szeptember 2-án került sor, azt követően, hogy az Amerikai Államok Szervezetének (továbbiakban OAS) VII. külügyminiszteri találkozója lezajlott San Joséban augusztus 22. és 29. között. Fidel Castro az említett napon, Havanna legnagyobb terén, hatalmas tömeg előtt tartott beszédében így jellemezte a helyzetet:

[...] kár, hogy ma, amikor megvitatjuk ugyanazokat a kérdéseket, mint amelyeket Costa Ricában vitattak meg, nem ül itt a 21 amerikai külügyminiszter [...] Mit tett népünk azért, hogy kiérdemelje a Costa Rica-i Nyilatkozatot? Népünk nem tett mást, mint széttörte láncait!¹

Nyikita Hruscsov szovjet pártelnök 1960. július 9-én, az orosz tanárok Moszkvában tartott kongresszusán mondott beszéde szolgáltatta a közvetlen alapot az OAS által megfogalmazott nyilatkozat kiadására.² Hruscsov rendkívül egyértelműen fogalmazott, Kuba védelmére kelt az Amerikai Egyesült Államokkal szemben és fenyegetőleg lépett fel, amikor úgy nyilatkozott:

[...] részünkről mindent megteszünk Kuba és bátor népének a szabadságáért és a nemzeti függetlenségért vívott küzdelemük támogatásáért [...] Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az Egyesült Államok már nincs olyan megközelíthetetlenül távol mint korábban [...] szükség esetén a szovjet tüzéség ... támogatni tudja a kubai népet... ne felejtsek el a Pentagonban: olyan rakétáink vannak, melyek 13.000 km-es távolságból pontosan képesek leszállni egy előre meghatározott területen [...].³

A Rhode Island-i Newportban tartózkodó Eisenhower válasza még aznap megérkezett, ebben az USA elnöke megállapította, hogy Kubát a Szovjetunió saját céljai

¹ „...Y es lástima que hoy, cuando vamos a discutir aquí las mismas cuestiones que se discutieron en Costa Rica, no estuvieran aquí sentados los 21 cancilleres de América... ¿Qué ha hecho nuestro pueblo para merecer la Declaración de Costa Rica? ¡Nuestro pueblo no ha hecho otra cosa que romper las cadenas”. Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, primer ministro del Gobierno Revolucionario, en la Magna Asamblea Popular, celebrada por el pueblo de Cuba en la Plaza de la República, el 2 de septiembre de 1960. cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f020960e.html. (Leöltés ideje: 2020. 01. 21.)

² *American Foreign Policy*: Current Documents, 1960, 207.

³ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958–1960, Cuba, Volume VI., Editorial Note, 996.

és a nemzetközi kommunizmus érdekében kívánja felhasználni a nyugati féltekén.⁴ A Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok vezetőinek szóváltását követően július 10-én Havannában, az Elnöki Palota előtt tömegtüntetést szervezett a Castro-kormány. A helyszínen tartott beszédében Osvaldo Dorticós elnök ismertette a jelenlévőkkel Hruscsov július 9-én Fidel Castróhoz intézett szavait:

Tudomásomra jutott, hogy Eisenhower úr, az Egyesült Államok elnöke július 6-án aláírta a Kongresszus által elfogadott törvényt, amely feljogosítja őt a kubai cukorkvóta felülvizsgálatára. Eisenhower úr közvetlenül a törvény hatálybalépése után kijelentette: úgy döntött, hogy 700 000 tonnával csökkenti a kubai kvótát [...] A Szovjetunió kormánya, népének akaratát közvetítve, együttérzést fejezi ki a kubai nép küzdelme iránt és felháborodását az Egyesült Államok kormányának döntése ellen.⁵

Pár nappal később, július 13-án Philip Bonsal amerikai havannai nagykövet az Amerika-közi ügyekért felelős helyettes államtitkárnak, Roy Rubottomnak írott jelentésében Hruscsov bejelentésének kubai visszhangjáról számolt be.⁶ Levelében részben szóbeszédre tudott csak hagyatkozni, de a nagykövet két-három pontosabbnak tekintett forrása is azt állította: Castrót rendkívül negatívan érintette az USA-ra vonatkozó szovjet fenyegetés, állítólag dühöngött azon, hogy Kuba hogyan csúszik egyre inkább a Szovjetunió „szárnyai” alá. Maga Bonsal pedig úgy látta, hogy az adott pillanatban a kommunista Che Guevara Castro nélkül nem lesz képes hosszabb távon megtartani. Ezzel szemben Allen Dulles CIA igazgató a Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council*) értekezletén az USA havannai nagykövetségének jelentésére alapozva annak a véleményének adott hangot, hogy Fidel Castro hajlandónak mutatkozik feláldozni Kuba érdekeit saját ambíciói, az Egyesült Államok megalázásának, az Amerika-közi rendszer szétrombolása és önnön latin-amerikai vezető szerepének kialakítása érdekében.⁷ Vagyis inkább odadobja az országot a Szovjetunióknak, ha ezzel a gesztussal saját politikai helyzetét megerősítheti a kontinensen és a világpolitikában. Mindenesetre a korabeli források alapján is jól megmutatkozik: maguk a kubaiak is úgy érzékelték, az ország egyre inkább a Szovjetunió hatása alá kerül. Feltehető a kérdés: vajon mennyire fonta szorosra a szálakat a Castro-rendszer a Szovjetunióval 1960 nyarának közepére?

Előzmények

Kuba és az USA viszonya az *Ejercicio Rebelde* győzelmét követően elsősorban az amerikai cégek, földbirtokosok, befektetők által elszenvedett érdeksérelmek miatt kezdett megromlani. Kuba 1959 májusában (máj. 2.) megállapodást írt alá az Egyesült Államokkal az agrárreform kivitelezésében nyújtandó műszaki együttműködésről, majd még ebben a hónapban (máj. 17.) Fidel Castro meghirdette az első agrártörvényt, amely kimondta, hogy magán- vagy jogi személy által birtokolt földterület nem lehet nagyobb 30 *caballerianál* (402 hektár). Az engedélyezett mértéken felüli földek az állam kezére kerültek. Az agrártörvény egyik alapvető célja a külföldi, elsősorban amerikai kézen levő földterületek visszaszerzése, mivel a szántóföldek 75 százaléka idegenek kezén volt.⁸ „Az amerikai társaságok hatalmas latifundiumokkal rendelkeznek Kubában. Az Atlantice de Golfo cégnek több mint 350 000 hold, a Rionda társaságnak ugyanannyi, a Cuban American és a United Fruit társaságnak valamivel kevesebb földje van” – írta a Népszava.⁹ Valóban, öt amerikai cukortermelő cég több mint kétmillió *acre* feletti földterülettel rendelkezett.¹⁰ Az amerikai érdekeltségek mintegy 850 millió dollárt képviseltek ekkor a szigetországban.¹¹ Az elvesztett földek után az állam 20 évre elhúzódó kártalanítást ígért kötvények formájában, maximum évi 4 százalékos kamatra. A kompenzáció tekintetében az USA kifogást emelt, a földtulajdonosok nem tartották megfelelőnek a kompenzációs alapot, mert az az adóbecslési adatokon alapult, melyeket 30 vagy 40 évig nem igazítottak a földértékhez, hosszú évekre nagyon kedvező adófeltételeket biztosítva ezzel a tulajdonosok számára. Az ellentétek következő fázisának kezdete 1959. június 5-én érkezett el, amikor George Smathers floridai demokrata szenátor a kubai cukorkvóta csökkentésére tett javaslatot, az elképzelés 1960 júliusában (júl. 3.) öltött testet, a Kongresszus felhatalmazást adott Eisenhower elnök számára, hogy az újonnan módosított Cukor Törvény (*Sugar Act*) értelmében teljes egészében törölje a kubai cukorimportot, beleértve a 1960. évre fennmaradt 700 000 tonnányi tételt (júl. 6.) is.¹² 1959 októberében a konfliktus minőségileg új szakaszba lépett, a korabeli magyar sajtó szófordulatával élve mondhatjuk, hogy „cukorháború” bontakozott ki a két ország között, amikor megkezdődött az USA-ból érkező repülőgépekkel a Pinar del Río és Camagüey tartományokban elhelyezkedő cukormalmok bombázása (okt. 11-21.). Októberben már odáig fajultak a dolgok, hogy 22-én Las Villas tartományban egy repülő utasokkal zsúfolt vonatot géppuskázott.

⁴ Department of State *Bulletin*, Vol. XLIII, No. 1100, July 25, 1960. 139–140.

⁵ FRUS, 1958–1960, Cuba, Vol. VI. 997. sz. irat.

⁶ FRUS, 1958–1960, Cuba, Vol. VI. 554. sz. irat.

⁷ FRUS, 1958–1960, Cuba, Vol. VI. 558. sz. irat.

⁸ Jane FRANKLIN: *Cuba and the United States. A Chronological History*. Melbourne–New York, Ocean Press, 1997, 21.

⁹ „Földreform Kubában: Az új törvény kétségbeejtette az amerikai cukorgyárosokat”. *Népszava*, 1959. május 21. 5.

¹⁰ FRANKLIN: i. m. 21.

¹¹ „Súlyos csapás”. *Népszava*, 1959. május 31. 7.

¹² Geoff SIMONS: *Cuba. From Conquistador to Castro*. London, Palgrave Mcmillan, 1996, 4.

1960 januárjában a kubai állam közel 70 000 holdnyi földterületet sajátított ki az az észak-amerikai cukortermelő társaságoktól, köztük a *United Fruit Company* csaknem 35 000 holdnyi legelő- és erdőterületét Oriente tartományban.¹³ A konfliktusok 1960. január 11-én, az Egyesült Államoknak a tervezett intézkedés elleni tiltakozásával folytatódtak. A tél első két hónapjában a bombázások ismétlődtek, immár Havannát is veszélyeztetve. 1959 decemberében William A. Wieland, a Karibi és Mexikói Ügyek Irodájának igazgatója Roy Rubottomhoz, az Amerika-közi kapcsolatokért felelős helyettes államtitkárhoz intézett feljegyzésében a cukorkvóta csökkentésének az USA számára kedvezőtlen politikai következményeire hívta fel a figyelmet.¹⁴ Ezek közé sorolható a Kubában és a félteke más országaiban bekövetkező Amerika-ellenes gyűlöletkeltés; a Fidel Castro iránti szimpátia növelése, meghosszabbítva ezzel kormányának hivatali idejét. Wieland javaslata szerint a kisajátítás és a kompenzáció teljes kérdését nemzetközi bíróság elé kellene terjeszteni, vagy a bíróság égisze alatt egy nemzetközi döntőbíró felállítását lenne szükséges kiszökölni. Javaslatot kellene tenni a kubai kormány számára egy Kétoldalú Bizottság (*Binational Commission*) felállítására – a mexikói agrárreformok esetében alkalmazott eljáráshoz hasonlóan –, hogy megállapodásra jussanak a javak valós felértékelése és a kölcsönösen kielégítő kompenzációs feltételek kidolgozása tekintetében. Wieland racionálisnak tűnő javaslatai nem kerültek át a gyakorlatba.

A konfliktusok másik forrását az olajszállítások és a nyersolaj feldolgozásának kérdése szolgáltatta. Kuba hagyományosan az Amerikai Egyesült Államokból szerezte be legfontosabb energiaforrását. Az olaj finomítása már Kubában történt, a Shell (brit), az Esso (USA) és a Texaco (USA) tulajdonában lévő finomítóknál. A Szovjetunió és Kuba között 1960. február 13-án aláírt kereskedelmi egyezmény keretében a Szovjetunió vállalta, hogy ellátja Kubát nyersolajjal és kőolajtermékekkel. Válaszként Eisenhower elnök márciusban elrendelte az olajszállítmányok felfüggesztését Kubába.¹⁵ A júniusban Kubába érkező szovjet nyersolaj feldolgozását az említett külföldi finomítók megtagadták, ami váratlan helyzetet teremtett a kubai kormány számára, a kialakult helyzet megoldásaként június 28. és július 1. között államosítják az olajfinomítókat. Erre Washington gyakorlatilag felmondta a kubai cukorkvótát, vagyis a fennmaradó 700 000 tonna cukor átvétele törlésre került. Havannában pedig törvénybe iktatták a 851-es számú törvényt (*Ley 851*), amely államosította az amerikai tulajdonban lévő nagyberuházásokat: 36 cukormalmot, a nagy telefontársaságokat és az olajfinomítókat. Ebben a feszült helyzetben jelentette be Hruscsov felháborodását az Egyesült Államok kormányának döntésével szemben és ajánlotta fel a szovjet segítséget, szükség esetén akár fegyveres formában.

a) A katonai egyezmények és az Amerika-közi kapcsolatok

A Szovjetunió számára ugyan Latin-Amerika hagyományosan nem számított elsődleges érdeklődést kiváltó területnek, de a második világháború idején az Egyesült Államok hátországaként szereplő latin-amerikai államokkal – a szövetségi pozícióból fakadóan – sorra létesített diplomáciai kapcsolatokat. Mexikóval 1942-ben, Chilével 1944-ben, Brazíliával 1945-ben, Argentínával a legkésőbb, csupán 1946-ban, az országnak a tengelyhatalmakhoz fűződő kapcsolatai következtében. A jóviszony azonban nem bizonyult hosszú életűnek, az egykori szövetségesek elhidegülése a második világháború végén szinte azonnal megindult. Brazília lett az első latin-amerikai ország, amely 1947-ben megszakította a diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval és még ebben az évben követte Chile is, de Mexikó és Argentína a hidegháború beköszöntével sem változtatott a viszonyon.¹⁶ A Szovjetunió Latin-Amerika vonatkozásában Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát követően kezdett új politikába. Az 1950-es évektől a külpolitika főszereplői a keleti-nyugati rivalizálás fő színterét a harmadik világba helyezték át. Ez az elképzelés az európai *status quo* megtartásához való ragaszkodás miatt állított előtérbe más kontinenseket, mindenekelőtt Ázsia és Afrika nemzeti felszabadítási mozgalmait irányába terelte a szuperhatalmak figyelmét. Ezt az elképzelést közvetítette Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán, 1956. február 14-én tartott beszéde is, amikor így fogalmazott: „Megkezdődött az afrikai népek ébredésének folyamata. Fokozódott a nemzeti felszabadító mozgalom Brazíliában, Chilében és más latinamerikai országokban. [...] Most már napirendre került az egyik legélesebb és legidősebb kérdés: a szégyenletes gyarmati rendszer teljes felszámolása.”¹⁷

A nyugati féltekének a kommunizmussal szembeni katonai-politikai egysége már a háború végén kinyilvánításra került. Az 1945-ben, Mexikóvárosban összeülő, a háború és a béke kérdéseivel foglalkozó pánamerikai konferencián körvonalazódtak a háború utáni időszakot követő Amerika-közi kölcsönös védelmi rendszer alapjai. A Chapultepec-i Egyezmény kimondta: ha egy amerikai állam elleni agresszióra kerül sor, vagy okkal feltételezhető, hogy ilyen agresszió előkészítés alatt áll, akkor az egyezményt aláíró felek konzultálnak egymással a megfelelőnek ítélt intézkedések mértékének tekintetében. Két évvel később, 1947-ben Rio de Janeiro-ban egy újabb Amerika-közi értekezletre került sor.¹⁸ A konferencia záródokumentuma, az Amerika-közi Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés (*Tratado Interamericano de Asistencia Recíproca*, TIAR) már a hidegháború szemléletét tükrözte, egyben lefektette a félteke békéjét és biztonságát szolgáló alapelveket, az egyezmény 3. cikkelye pedig új szintre emelte a kontinens védelmi rendszerét azzal, hogy kinyilvánította: ha katonai támadás éri bármelyik szerződő országot, akkor az úgy értelmezhető, mintha

¹⁶ BLASIER: i. m. 16.

¹⁷ MTI Külföldi Hírek, SZKP XX. kongresszusa, 1956. február 14. Nyikita Sz. Hruscsov beszéde library.hungaricana.hu/hu/view/KulfHirek56_1956_02_20kongr_1/?pg=0&layout=s. (Letöltés ideje: 2019. 12. 20.)

¹⁸ FRUS, Diplomatic Papers, 1945, The American Republics, Vol. IX. history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v09/d78. (Letöltés ideje: 2019. 11. 20.)

¹³ FRANKLIN: i. m. 21–23.

¹⁴ FRUS, 1958–1960, Cuba, Vol. VI. 406. sz. irat.

¹⁵ Cole BLASIER: *The Giant's Rival. The USSR and Latin America*. Revised Edition. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1989, 107.

az az összes szerződő fél ellen intézett támadás lett volna. Ezzel a megállapítással az Amerika-közi kapcsolatok erősödése, a hidegháborús hangulat fokozódása új politikai környezetet alakított ki, ez pedig a szovjet blokk és a latin-amerikai országok kapcsolatainak befagyaszthatását, illetve ezen országokkal a diplomáciai kapcsolatok megszakítását vonta maga után.

b) A gazdasági előzmények

A Szovjetunió jelenléte Latin-Amerikában az 1950-es években, illetve az 1960-as évek elején, elsősorban a térség irányába fokozódó szovjet kereskedelmi tevékenységben nyilvánult meg. A kereskedelmi kapcsolatok intenzívebbé válását megelőző periódusban, az 1946-1959 közötti években a szovjet-latin-amerikai kapcsolatok életben tartását – a kommunista pártokkal fenntartott rendszeres kommunikáción kívül – a térségben szervezett kiállításokon történő szovjet részvétel biztosította. A megjelölt időszakban a Szovjetunió négy alkalommal állított ki Latin-Amerikában, először 1946-ban, amikor az ország részt vett a Mexikóban tartott Nemzetközi Könyvkiállításon, majd 1955-ben és 1957-ben az argentinai ipari vásárokon, végül 1959-ben, amikor Mexikóban teljesen önállóan mutatkozhatott be az ország.¹⁹

A szovjet elhatározás már 1956-ban megfogalmazódott a latin-amerikai gazdasági offenzíva tekintetében, az elképzelésnek Nyikolaj Bulganyin a Pravda hasábjain adott hangot 1956 januárjában.²⁰ A moszkvai szándék alátámasztására a szovjet blokk országait is bevonták a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésébe. Egy korabeli szovjet jelentés szerint 1958-ban Argentína, Brazília, Uruguay és Chile jelentősen kiterjesztette kereskedelmét a szocialista országokkal.²¹ A Szovjetunió már 1959-ben kereskedelmi kapcsolatot alakított ki Kubával, a Castro-rendszer úgy támogatta az USA-val folytatott agrárvitában, hogy 500 000 tonna cukrot vásárolt a szigetországtól.²² Ezekre az adatokra rímelő magyar forrás tanúsága szerint az 1950-es években például Lengyelországnak már meglehetősen élénk külkereskedelmi kapcsolatai voltak a latin-amerikai országokkal, amit többek között az segített elő, hogy „Lengyelországnak közvetlen hajóforgalma” volt ezekkel az országokkal.²³ 1952 nyarán Lengyelország minden jelentősebb latin-amerikai országgal kereskedelmi kapcsolatban állt, többek között Argentínával, Brazíliával, Mexikóval, Venezuelával és Uruguayjal.²⁴ Csehszlovákiának 1952-re szintén jó kereskedelmi kapcsolatai alakultak ki Uruguayjal, Mexikóval és Brazíliával.²⁵ Annak ellenére, hogy az 1950-es években Magyarországnak összesen három latin-amerikai országgal, Argentínával, Bolíviával és Uruguayjal volt diplomáciai kapcsolata – és a legutóbbi országgal nem is sikerült realizálni azt –, kereskedelemi kapcsolatokat a térség csaknem valamennyi országával ápolt. A legnagyobb volumenű kereskedelmet Argentínával, Brazíliával, Haitival, Kolumbiával, Uruguayjal, Panamával, Venezuelával, Costa Ricával és Paraguayjal bonyolította le.²⁶ A Szovjetunióba irányuló uruguayi export 1958-ra oly mértékben megnövekedett, hogy Nagy-Britannia után a második helyet foglalta el a dél-amerikai ország áruinak vásárlói sorában. Egy év alatt Uruguay megháromszorozta a szocialista országokba irányuló áruforgalmának volumenét, ami a teljes export egynegyedét tette ki, ez az arány a következő évben már egyharmadra emelkedett.²⁷

Az elmondottak miatt állítható Roy Rubottom 1958. január 14-én, Miami-ban (Florida), a Miami-Dade megyei Kereskedelmi Kamara képviselői előtt tartott beszédében, a kommunizmusnak az amerikai kontinensen történő terjedésével kapcsolatban, hogy a „szovjet blokk” kereskedelmi offenzívát indított a latin-amerikai térség irányába. Bár a kereskedelmi kapcsolat volumene nem adhatott különösebben okot riadalomra, a teljes latin-amerikai kereskedelemben kicsivel több mint egy százalékos tételt képeztek csupán ezek a tranzakciók.²⁸ Ennél fontosabb elemnek vélte Rubottom a *módszert*, amit szerinte ezen államok alkalmaztak: sok esetben a kereskedelem örve alatt tették be a lábukat egyes területekre, állította az államtitkárhelyettes. Véleménye szerint a szocialista országok kereskedői gyakran felforgató politikai tevékenységet és kémkedést is folytattak. Rubottom meggyőződését alátámasztják a magyar titkosszolgálati források is, a hírszerző és az elhárító feladatokat a titkos munkatársak külügyi fedésben végezték, a nagykövetségeken diplomata beosztásban és a kereskedelmi kirendeltségeken. Saját kutatásaim alapján ismert számomra, hogy például az 1960-as évek elején a havannai magyar kereskedelmi kirendeltségnek szinte a teljes személyzete²⁹ a BM beszervezett titkos munkatársa volt, vagyis csupán a magyar vonatkozású anyag alapján megállapítha-

¹⁹ „Report on the Work of the Soviet Exhibition in Mexico Year 1959,” 1959, History and Public Policy Program Digital Archive, Russian State Archive of the Economy, f. 635, op. 1, d. 392, ll. 1–12. Obtained and translated for CWIHP by Vanni Pettina. digitalarchive.wilsoncenter.org/document/122362. (Letöltés ideje: 2020. 01. 17.) Anasztáz Mikoján, a Szovjetunió Minisztertanácsának első elnökhelyettese nyitotta meg a kiállítást Mexikóvárosban 1959. november 21-én.

²⁰ *Pravda*, 1956. január 17.

²¹ „Soviet Report, ‘Economic Cooperation between Latin America and the Countries of the Socialist Camp’,” 1960, History and Public Policy Program Digital Archive, Archive of the Russian Academy of Sciences, f. 1798 op. 1 d. 88 ll. 124–136. Obtained for CWIHP by Vanni Pettina and translated by Gary Goldberg. digitalarchive.wilsoncenter.org/document/122358. (Letöltés ideje: 2020. 01. 17.)

²² HU OSA 300-40-1 Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, Box 898, 300-40-1; Forgács Marcell: „Ami a hírek mögött van: Kubai közjáték”. *Magyar Nemzet*, 1960. január 28. 2.

²³ MNL OL KÜM XIX- J-1-k 07026/2 sz. irat

²⁴ Uo.

²⁵ MNL OL KÜM XIX-J-1-k 07076/biz/1/1952. sz. irat

²⁶ MNL OL KÜM XIX-J-1-k, Latin-Amerika, 1945–1964, Admin. iratok, 1. d.

²⁷ „Soviet Report, ‘Economic Cooperation between Latin America and the Countries of the Socialist Camp’,” 1960, History and Public Policy Program Digital Archive, Archive of the Russian Academy of Sciences, f. 1798 op. 1 d. 88 ll. 124–136. Obtained for CWIHP by Vanni Pettina and translated by Gary Goldberg. digitalarchive.wilsoncenter.org/document/122358. (Letöltés ideje: 2020. január 17.)

²⁸ Roy RUBOTTOM: *Communism in the Americas* Reprinted from the The Department of State Bulletin of February 3, 1958. Inter-American Series 53, Washington, D. C. 1958. 11.

²⁹ Fedőnevük alapján: „Abonyi” a kereskedelmi kirendeltség vezetője, „Szabó” I. osztályú kereskedelmi titkár, „Ardai” II. osztályú kereskedelmi titkár, „Klotild” kereskedelmi adminisztrátor. ÁBTL 3.2.5. O-8-246, Munkaterv az 1962. évre, a H vonal Cubában végzendő munkájára vonatkozóan. 1962. jan. 25.

tó, hogy Rubottom pontosan jellemezte a kémkedés és a kereskedelem kapcsolatát a hidegháborúnak ebben a periódusában.

Az OAS reakciója a szovjet terjeszkedésre és a kubai reagálás

Az 1960 augusztusában Costa Ricá-ban összeülő külügyminiszteri találkozó Peru kezdeményezésére valósult meg, Kuba helyzetének elemzése céljából. Pár nappal korábban a Washingtonban megtartott Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council*) ülésén Christian Herter amerikai külügyminiszter helyzetelemzése szerint Hruscsov beavatkozása a kubai kérdésbe tulajdonképpen segítséget jelent a latin-amerikai országokhoz fűződő USA viszony megerősítése szempontjából, ezen gondolat értelmében kedvező döntést várt a külügyminiszteri találkozóval kapcsolatban.³⁰ Az OAS ülés szemlélete a Chapultepec-i és a Rio de Janeiro-i szerződések eszmeiségéből táplálkozott, ennek megfelelően négy fő témakör megvitatása került kijelölésre: 1. a kontinentális és az Amerika-közi szolidaritás megerősítése a *lehetséges külső intervenciók fenyegetettség miatt*; 2. az OAS Chartájával összhangban lévő *Amerika-közi együttműködés kérdése a demokratikus amerikai intézmények védelme céljából*, bármely ország vagy intézmény részéről megmutatkozó, az említett amerikai intézményekkel szembeni felforgató tevékenységek elhárítása érdekében; 3. a gazdasági és társadalmi jelenségek elemzése a politikai instabilitás kialakulása szempontjából és az *alulfejlett amerikai területek életszínvonalának növelését előirányzó közös cselekvés erősítésének előmozdítása céljából*; 4. a *Karib térségben kialakult nemzetközi feszült helyzet megvizsgálása* annak érdekében, hogy az amerikai kontinensen az egyetértés, az egység és a béke biztosítása kerüljön előtérbe.³¹ A Costa Rica-i találkozó határozatának 2. pontja egyértelműsíti a résztvevő államok viszonyát a Latin-Amerikán belüli kínai-szovjet kezdeményezésekhez. Minden valószínűséggel az 1956-ban indított szovjet gazdasági offenzívára³² adott válaszként utasítják el azon kínai-szovjet törekvéseket, hogy bármely amerikai ország gazdasági, politikai vagy társadalmi nehézségeit kihasználva a félteke egységét megtörjék, veszélyeztetve a békét és a biztonságot a kontinensen.³³ A felsorolt témakörök könnyen lefordíthatók a konkrét politikai helyzetre. Egyrészt megállapítható, hogy mindegyik témakör egyetlen alapkérdésre: a kubai politikai helyzetre utal, annak különböző aspektusait közép-

pontba állítva. Egyben igyekeznek a Szovjetunió térségbeli befolyásának problémájára rávilágítani, annak eltérő perspektíváiból.

A külügyminiszteri találkozó határozatához kapcsolódó, a gazdasági kérdésekre vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyv hangsúlyosan kiemelte az aláírók azon véleményét, miszerint az amerikai országok gazdasági fejlődése a térség biztonságának problémájától elválaszthatatlan kérdéskör, és alapvető részét képezi a Nyugat védelmi politikájának. Ezért sürgetően merül fel annak szüksége, hogy az Amerika-közi Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés kiegészítésre kerüljön a gazdasági segítségnyújtás tematikában.³⁴ Juscelino Kubitschek brazil elnök 1956 óta következetesen képviselt elképzeléseit elfogadva az értekezlet kimondja, hogy a politikai instabilitás egyik fő okának, a szegénységnek a megszüntetése alapvető követelmény. A Kubitschek tervein alapuló *Operação Pan-Americana*³⁵ keretén belül Bogotában 1960. szeptember 5-én összeülő OAS értekezlet teljes egészében a latin-amerikai térség gazdasági fejlesztésének kérdésével kíván majd foglalkozni. A jegyzőkönyv is jól tükrözi az USA és a latin-amerikai országok közötti, a második világháború befejezése óta húzódó konfliktust, melynek alapkérdése a térség számára nyújtandó Marshall-terv biztosítása. Az Amerikai Egyesült Államok hárító viselkedése a javaslattal kapcsolatban rossz szájját hagyott az amerikai államok vezetőiben, úgy gondolták, hogy a világháborúban tanúsított támogató, hátszárnyi magatartásukkal „megszolgálták” a gazdasági segítséget, amit Nyugat-Európa minden nehézség nélkül meg is kapott. A rossz szájját az 1950-es években végig megmaradt a latin-amerikai politikusok részéről, úgy érezték az USA hálátlanul magára hagyta a térséget. Ennek ellenére a szovjet blokk kereskedelmi offenzívájának és a kommunizmus terjedésének összekapcsolása az USA irányába fordította a latin-amerikai országok jelentős részét.

A kubai kormánynak a nyilvánosság kizárásával megfogalmazott véleménye az OAS Costa Rica-i találkozójáról Raúl Castro és a havannai szovjet nagykövet és KGB tisz, Szergej Kudrjavcev közötti megbeszélésekről (aug. 26., aug. 30.) fennmaradt dokumentumok³⁶ alapján rekonstruálható. Kudrjavcev jelentése szerint a kubai vezetés az OAS külügyminiszteri értekezletének végkimenetelét illetően meglehetősen magabiztosnak tűnt. A kubai kormány bízott Raúl Roa külügyminiszter határozott fellépésében az USA, általuk agresszívnek nevezett, politikájával szemben és különösen a kubai kormány tárgyalókészségének a bejelentését követő amerikai reakcióban. Raúl Castro megjegyezte Kudrjavcevnél: a kubai vezetés úgy véli az USA nem szándékozik közvetlen agressziót alkalmazni országukkal

³⁰ FRUS, 1958–1960, CUBA, Volume VI. 558. sz. irat.

³¹ *Seventh Meeting of Consultation of Ministers of Foreign Affairs*, San José, Costa Rica, August 22–29, 1960, Final Act. Pan American Union, General Secretariat of the Organization of American States, Washington, D. C., 1960.

³² Stephen CLISSOLD, ed.: *Soviet Relations with Latin America, 1918–1968: A Documentary Survey*. London, Oxford University Press, 1970, 158–159.

³³ *Seventh Meeting of Consultation of Ministers of Foreign Affairs*, San José, Costa Rica, August 22–29, 1960, Final Act. Pan American Union, General Secretariat of the Organization of American States, Washington, D. C., 1960, 246.

³⁴ Uo. 249.

³⁵ Juscelino KUBITSCHKEK: *Meu Caminho para Brasília: A Escalada Política*. Vol. 2, Rio de Janeiro, Bloch Editores, 1976, 459–465.

³⁶ „From the Journal of S.M. Kudryavtsev, 'Record of a Conversation with Raul Castro, Minister of the Armed Forces of Cuba, 30 August 1960,'” October 16, 1960, History and Public Policy Program Digital Archive, AVP RF, F. 0104, Op. 16, P. 116, D. 4, ll. 76–78. Obtained by James G. Hershberg and translated by Gary Goldberg. digitalarchive.wilsoncenter.org/document/188132. (Letöltés ideje: 2020. 01. 18.)

szemben., annak ellenére, hogy mindent meg fognak tenni annak érdekében, hogy megfojtsák a forradalmat. A kubai hadügyminiszter egyben deklarálta, hogy semmiképpen sem áll a kubai kormány szándékában a guantanamói amerikai katonai bázis megtámadása. A kubai forradalom győzelmét követően sarkalatos kérdéssé vált Guantánamo helyzete is.³⁷ Kuba és az USA között kötött két bérbeadási szerződés eredményeként jött létre a Guantánamói Haditengerészeti Bázis, az első megállapodás 1903-ban (Megállapodás az Egyesült Államok és Kuba között földterület bérbeadásáról a tengerészeti és tengeri állomások számára, 1903. február 23.) született a felek között, megerősítésére 1934-ben került sor. A szerződések elismerték a kubai szuverenitást és garantálták az Egyesült Államok számára a teljes joghatóságot és ellenőrzést a terület felett, a bázis működtetésére meghatározatlan időre kapott lehetőséget Washington. Guantánamo vonatkozásában az első atrocitásra 1958 júniusában került sor, amikor a Raúl Castro vezette gerilla csapat 29 amerikai katonát vetett fogságba a bázis kapuin kívül, az utolsó katonák kiszabadulására Fidel Castro közbenjárására július 18-án került sor.³⁸

Raúl Castro úgy látta, a Costa Rica-i konferencián az USA nem tud majd keresztülvinni egy Kuba-ellenes határozatot. A várakozásokkal ellentétben azonban San José-ban mégis olyan végső dokumentum született, amely egyértelműen Kubával és a szovjet terjeszkedéssel szemben foglalt állást. A határozat havannai értékelése szerint azonban kedvező elemei is vannak a döntésnek, mivel maga után vonja a latin-amerikai országokban az Amerika-ellenes mozgalmak megerősödését és radikalizálódását, ami hatalmas nehézségeket fog támasztani az Amerikai Egyesült Államok számára. Negatívumnak vélték: mivel egyhangú döntés született, az USA hivatalos jogalapot kapott egy új állásfoglalás jövőbeni elfogadására, ami egy Kuba-ellenes intervenció megszavazását jelentené. Raúl Castro hangsúlyozta, természetesen Kuba tisztában van azzal, hogy az OAS zászlaja alatt végrehajtott fegyveres támadás mögött az USA-t kell keresni. Kudrjavcev jelentésében Blas Martín – a megbeszélésen is jelen lévő – katonai tanácsadó véleményét is idézte, aki az amerikai intervenció lehetőségét még sohasem látta olyan közelinek Kubában, mint most. Raúl Castro elvben egyetértett Martín véleményével – Guatemala példája mindig ott lebegett a kubaiak szeme előtt –, mégis úgy gondolta, elsődlegesen belülről próbálja majd aláásni az USA a forradalmat. Raúl Castro a kubai ellenzékét gyengének, szervezetlennek, belső konfliktusoktól szabdaltnak látta, nem tekintette veszélyesnek. Úgy ítélte meg, bár az amerikaiak támogatni fogják a kubai ellenzékét, mégis inkább gazdasági presszióval igyekeznek majd Havannát befolyásolni, akár kiéheztetés árán is.

³⁷ A kérdés összefoglalására az alábbi munkát használtam: Jennifer K. ELSEA – Daniel H. ELSE: *Naval Station Guantanamo Bay: History and Legal Issues Regarding Its Lease Agreements*. CRS Report November 17, 2016.

³⁸ Peter Kihss, "All Servicemen Freed in Cuba," *New York Times*, July 19, 1958, 1.; FRUS, 1958–1960, CUBA, Volume VI. 106. sz. irat.

A Havannai Nyilatkozat és a szovjet kapcsolat kérdése

Kubai becslések szerint 1960. szeptember 2-án több mint egymillió ember gyűlt össze a Forradalom terén, hogy meghallgassa Fidel Castro beszédét. Castro azonnal bejelentette, hogy az egybegyűlt tömeg új minőségben van jelen, mert önmagát *Általános Nemzetgyűlésnek* nyilvánítja, az általános és nyilvános szavazásban kifejezésre juttatott önrendelkezés jogán teszi ezt, a nép nevében, Latin-Amerika népeinek érzelmeit tolmácsolva. Castro igyekezett kifordítani a demokrácia gyakorlásának módszerét, állítása szerint „a demokráciának korántsem egyedüli ismérve a szavazati jog gyakorlása, ez majd minden esetben népamítás, [...] a demokráciának abban kell kifejezésre jutnia, hogy az állampolgároknak joguk van sorsuk intézésére, amint azt az *Általános Nemzetgyűlés* is teszi.”³⁹ Castro mindezt az OAS határozat 4. pontjára adott sajátos válaszként jelentette be. A 4. pont megerősítette az Amerikai Államok Szervezetének azon nézetét, miszerint az Amerika-közi rendszer összeegyeztethetetlen a totalitarizmus bármely formájával, és a demokrácia csak akkor érheti el céljait a féltekén, ha az összes amerikai köztársaság a Santiagói Nyilatkozatban meghatározott elvekkel összhangban jár el, azaz a képvisleti demokráciát gyakorolja. Castro cáfolatként a világ számára mintegy manifesztálni kívánta a kubai „demokrácia” sajátos arculatát (1. kép, képaláírás: A Havannai Nyilatkozat. Fidel Castro beszéd közben. Havanna, 1960. szeptember 2.⁴⁰).

A havannai kiáltvány fő elemeit a 4. és az 5. pontok alkotják. A 4. pont a fegyveres támadás esetén felajánlott szovjet segítség kérdését járja körbe. Két hónappal korábban, július 10-én Castro még kevésbé volt lelkes a szovjet segítségnyújtás tekintetében, kijelentette, hogy Kuba függetlensége nem a szovjet rakétákon, hanem az általa képviselt ügy igazságosságán múlik. Che Guevara ezt a gondolatot megerősítve deklarálta, hogy Kuba az utolsó leheletéig küzd az ellen, hogy a szovjetek csatlós országa válják belőle.⁴¹

A kiáltvány teljes mértékben ideologikus-propagandisztikus síkra terelte a kubai szovjet kapcsolatok kérdését, mintegy igazolva, hogy a szovjet segítség semmiképpen sem tekinthető beavatkozásnak, csakis a szolidaritás megnyilvánulásának. Ezért a Pentagon küszöbönálló támadása esetére a Szovjetunió rakétáinak a támogatását Kuba elfogadja, amennyiben az Egyesült Államok fegyveres erői behatolnának Kuba területére. A deklaráció kellő magabiztosságról tanúskodik, ami mögött talán ott tudható, hogy Mikoján kubai látogatását követően elkezdődtek a Szovjetunió és Csehszlovákia fegyverszállításai a szigetországba, sőt, újabb for-

³⁹ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, primer ministro del Gobierno Revolucionario, en la Magna Asamblea Popular, celebrada por el pueblo de Cuba en la Plaza de la República, el 2 de septiembre de 1960.

cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/fo20960e.html. (Letöltés ideje: 2020. 01. 21.)

⁴⁰ Forrás: tiempo21.cu/2018/09/02/primer-declaracion-la-habana-programa-lucha-los-cubanos. (Letöltés ideje: 2020. 01. 28.)

⁴¹ FRUS, 1958–1960, Cuba, Vol. VI. 406. sz. irat.

rások alapján tudható, hogy már 1958-ban, még a *Sierra Maestrá*ban harcoló Fidel Castro számára adott el a Szovjetunió fegyvereket.⁴²

A szovjet hírszerző és diplomata Alekszander Alekszejev szerint az 1960 márciusában, a páncéltörő gránátokkal és kézfegyverekkel megrakodott francia teherhajó tragédiája a havannai kikötőben terelte Castrót abba az irányba, hogy jelezze számára – aki akkor a TASZSZ tudósítója volt Havannában –, Kuba fegyvereket kíván vásárolni a Szovjetuniótól, ugyanis Fidel Castro az Amerikai Egyesült Államok által szervezett szabotázsakcióról beszélt, melynek az lett volna a célja, hogy megakadályozza a belga fegyverek eljutását a kubai forradalmárokhöz.⁴³ Alekszejev szerint Hruscsov beleegyezését követően így kerültek első alkalommal szovjet fegyverek Kubába. Miután az USA Nagy-Britanniát rábírta arra, hogy a kubai fegyverrendeléseket ne teljesítse, a kubai-amerikai viszony forgatókönyve vészjósló hasonlóságot mutatott az 1953-1954-ben Guatemalában történetekkel. Akkor az USA elvágta a guatemalai elnök, Jacobo Árbenz útját a brit, olasz, mexikói vagy argentin fegyvervásárlási lehetőségek elől. Árbenz ebben a helyzetben a szovjet blokk országai, mindenekelőtt Csehszlovákia irányába tájékozódott,⁴⁴ hogy tőle vásároljon fegyvereket. Nem kérdéses, hogy Csehszlovákia szovjet beleegyezéssel bonyolította le Guatemalával a fegyverüzleteket, hiszen közismert, hogy a szovjet blokk országai önálló külpolitikai kezdeményezésekre nem vállalkoztak.

Szinte kizárólag szárazföldi fegyverzet érkezett Kubába, közepes és nehéz harcokcsitípusok, valamint automata támadó fegyverek, a CIA becslése szerint mintegy 50-100 millió dollár értékben.⁴⁵ Az amerikai hírszerző szervezet úgy tudta, hogy a cseh kézfegyvereket és lőszerket 1960 júliusában szállították Kubába és a kubai katonák nagyobb létszámú első csoportját is ekkor küldték kiképzésre Csehszlovákiába. A „szovjet blokk” országai szeptembertől kezdve rendszeresen vittek hadfelszerelést Kubába. Szovjet és cseh technikusok és katonai szakértők nagy számban segítettek munkájukkal a kubai kormányzatot, többek között a légvédelmi fegyverek telepítése révén, 1962-re hozzávetőlegesen 10.000 szovjet tanácsadó, azaz katonai szakértő dolgozott Kubában, akik a hírszerzésben is meghatározó szerephez jutottak.

A másik sarokpontja a Havannai Nyilatkozatnak a szovjet mellett a kínai kapcsolatokra is kiterjedt. A Costa Rica-i záródokumentum 2. pontja kimondta, hogy az OAS elutasítja azokat a kínai-szovjet hatalmi kísérleteket, melyek arra irányulnak, hogy az egyes amerikai államok politikai, gazdasági vagy társadalmi helyzetét kihasználva szétrombolják a félteke egységét, veszélyeztessék békéjét és biztonságát. Fidel Castro szuverén kubai cselekedetnek nevezte a forradalom minden egyes tétét, melyért sem a Szovjetuniót, sem a Kínai Népköztársaságot nem lehet okolni.

⁴² FRUS, 1961–1963, Vol. X, Cuba, January 1961–September 1962, 389–390, 389.

⁴³ Interview with Alexander Alekseyev. The National Security Archive. nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB400/docs/Interview%20with%20Alekseev.pdf. (Letöltés ideje: 2017. 08. 10.)

⁴⁴ Lukaš PERUTKA: *Checoslovaquia, Guatemala y México en el período de la Revolución Guatemalteca*. Ibero-Americana Pragensia, Supplementum 32. Praga, 2014. 97–102.

⁴⁵ FRUS, 1961–1963, Vol. X, Cuba, January 1961–September 1962, 389–390, 389.

Ezzel szemben az Egyesült Államokat nevezte meg a félteke és az egész világ békéjét és biztonságát veszélyeztető országgént, amikor a Szovjetunióval és a Kínai Népköztársasággal szemben az elszigetelés és az ellenségeskedés politikáját folytatja, és ezt a politikát a latin-amerikai országokra is rákényszeríti, és makacsul szembeszegül a Kínai Népköztársaság ENSZ-be történő felvételével. Az *Általános Nemzetgyűlés* éppen ezért „ratifikálta” a világ egyes népeivel fenntartott barátság politikáját és kijelentette, hogy *diplomáciai kapcsolatokat kíván létrehozni a szocialista országokkal*. Castro egyben nyilvánosan felmondta a Kuba és az USA között 1952. március 7-én kötött Kétoldalú Katonai Segítségnyújtási Megállapodást (*Convenio Bilateral de Ayuda Militar*). Azt is kinyilvánította a kiáltvány, hogy Kuba a Kínai Népköztársasággal is diplomáciai kapcsolatra lép, továbbá a bábkormánynak tekintett Tajvannal megszakítja a kapcsolatokat.

Castro bejelentése a diplomáciai kapcsolatok kialakításának tekintetében részben félrevezető volt, mivel a kubai kormány már javában elmélyült diplomáciai tárgyalásokat folytatott az egyes szocialista országokkal, például Magyarországot már hónapokkal korábban megkeresték, 1960. május 25-én Collado és Cosgaya kubai kereskedelmi attasék Bécsben érintkezésbe léptek a magyar követséggel és tájékoztatást adtak megbízásuk jellegéről, ami a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok kialakítására vonatkozott.⁴⁶ 1960. július 3-án Nuñez Jiménez, az Állami Agrárreform Intézet igazgatója, sajtókonferencián jelentette be Kelet-Berlinben, hogy Kuba mindegyik szocialista országgal diplomáciai kapcsolatot kíván létesíteni. vagyis tavasszal és koranyáron, azaz a Costa Rica-i és a Havannai Nyilatkozatok megfogalmazása előtt, kubai kezdeményezésre, már intenzív egyeztetések zajlottak a diplomáciai kapcsolatok létesítése érdekében. A Szovjetunióval még május 7-én létesített diplomáciai kapcsolatot Kuba, majd a szovjet mintát követve Csehszlovákia, az NDK, Románia, Lengyelország, Bulgária 1960 októberére ugyancsak diplomáciai kapcsolatban állt a szigetországgal, és ettől az évtől kezdve nagykövetségeket is működtettek Havannában. Még ebben az évben Észak-Korea, Vietnam és Mongólia is hivatalos kapcsolatra lépett a szigetországgal. Az első *Havannai Nyilatkozat* manifesztumát betartva Kína szintén 1960-ban létesített diplomáciai kapcsolatot Havannával.

Összegzés

Az eddig elmondottak alapján megállapítható, hogy Kuba és az Amerikai Egyesült Államok között elsősorban a szigetországban fekvő amerikai ingatlanok, cégek és vagyonok kérdésében, ezek államosítása során felmerült kártérítések ügyében bontakozott ki feszültség, ami gazdasági és pszichológiai háborúskodássá, majd az USA részéről biztonságpolitikai kérdéssé eszkalálódott. A két ország közötti feszült helyzet és a Kubára nehezedő gazdasági pressziót kihasználva vetette meg a lábát a Szov-

⁴⁶ ÁBTL II/3-H osztály iratai, O – 8 – 246, 32., KÜM 003192/1 sz. irat.

jetunió Kubában és rajta keresztül vált képpé határozott hídfőállás kialakítására a térségben. A kubai kormány részben belesodródva az eseményekbe, részben saját elhatározásból fűzte egyre szorosabbra a szálakat a Szovjetunióval és a szovjet blokk országaival. Bár Fidel Castro mindvégig azt hangoztatta, hogy Kuba önállóan, saját elhatározásából hozza meg politikai döntéseit, ez messzemenően nem így történt, elég csak az olajkérdésre utalni a konfliktusok tengerében. A Szovjetunió a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése és a szolidaritás örve alatt egyre inkább függő helyzetbe vonta a szigetországot. Castro pedig sodródott és improvizált, elsősorban saját politikai túlélése perspektívájából tekintve az eseményekre. Úgy gondolta, a Szovjetunióval való együttműködés szándékának lebegtetésével kellő nyomást gyakorolhat az Amerikai Egyesült Államokra, végül ez a nyomás azonban Kubára ütött vissza.

A fentiek alapján könnyen belátható, hogy 1960 szeptemberére már meglehetősen szorosra fonta Kuba a gazdasági-politikai szálakat a Szovjetunióval és a szovjet blokk országaival, és a *Havannai Nyilatkozat* erőteljes lépést képviselt abba az irányba, amely beletorkolt 1961-ben a kubai forradalom szocialista jellegének deklarációjába.

Rezümé

A tanulmány az 1960. szeptember 2-án kiadott Havannai Nyilatkozat keletkezésének körülményeit vizsgálja. A szerző bemutatja a közvetlen gazdasági-politikai előzményeket, elemzi a Szovjetunió gazdasági előretörésének Latin-Amerika felé megnyilvánuló lépéseit. A dolgozat vizsgálja az OAS reakcióját a szovjet terjeszkedésre és a kubai reagálást az OAS szerepére, továbbá elemzi a Havannai Nyilatkozat főbb pontjait.

Kulcsszavak

Latin-Amerika, kubai forradalom, Fidel Castro, Szovjetunió, hidegháború, Hruscsov, Eisenhower, a „szovjet blokk” országai

Abstract

Circumstances of the origin of the first Havana Declaration

The study examines the circumstances in which the Havana Declaration was issued on September 2, 1960. The author presents the immediate economic-political background and analyses the economic offensive of the USSR in Latin America. The paper examines the reaction of the OAS to the expansion of Soviet influence in Latin America and the Cuban response to the role of the OAS, and also analyses the main points of the Havana Declaration.

Keywords

Latin America, Cuban Revolution, Fidel Castro, Soviet Union, Cold War, Khrushchev, Eisenhower, Soviet Bloc

LÉNÁRT ANDRÁS

A kubai kapcsolat. Az amerikai maffia havannai tevékenysége a Batista-rezsim és Fidel Castro forradalma idején

Az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedő maffia híres-hírhedt képviselői, mint Al Capone, Charles „Lucky” Luciano, Benjamin „Bugsy” Siegel, Sam Giancana, John Gotti, Dutch Schultz és sokan mások gyakran visszatérő, jól ismert alakjai az amerikai történelemnek. Nem pusztán a bűnügyi hírek és a kriminalisztikai szakirodalom szereplői ők, de szerves részévé váltak az amerikai legendáriumnak, az ország társadalomtörténetének is. Ebben nagy szerepet játszott a sajtó, az irodalom és a filmművészet: a regény- és forgatókönyvírók által kitalált gengszterek mellett a valódi maffiózók gyakori vendégek a könyvek lapjain és a filmek képkockáin, ezáltal az amerikai kultúrtörténet alkotóelemeiként is funkcionálnak, nem egy közülük – erőszakos módszerei ellenére – hősstatuszt is kivívott magának bizonyos társadalmi csoportok körében, sok amerikai fiatal a híres gengszterek *glamourja* miatt követte őket a bűn útján. Az amerikai (leginkább hollywoodi) kultúra globális helyzetének köszönhetően pedig a világ minden részén valamelyest ismerősek ezek a létező vagy kitalált személyek. A szervezett bűnözés kialakításában játszott szerepük, az amerikai társadalomra, politikára, gazdaságra és mindennapokra kifejtett hatásuk mellett a működésüknek számos esetben nemzetközi kivételése is volt, elsősorban a második világháború idején és az azt követő időszakban.

Az amerikai (döntően New York-i és chicagói bázisú) maffia külföldi érdekelt-ségeinek egyik színtere a kubai kapcsolat, amelyet Francis Ford Coppola klasszikus filmtrilógiájának második darabja emelt a köztudatba. *A keresztapa 2 (The Godfather Part II, 1974)* cselekményének egyik emlékezetes szála Havannában játszódik: a főszereplő, Michael Corleone (Al Pacino alakításában) a kubai fővárosba érkezik, ahol részt vesz az egyik helyi luxushotelben megrendezett „maffiakongresszuson”, majd beszélgetést folytat az idős, zsidó, nagyhatalmú, mindenki által tisztelt Hyman Roth-tal (Lee Strasberg megformálásában, akit színészmesterség-oktatóként hasonló tisztelet övezett Hollywoodban, mint az általa játszott maffiózót a saját közegében). Roth a filmben számos hotel és kaszinó tulajdonosa vagy részvényese, valamint egyéb üzleteket is bonyolít a karibi országban – a kubai-amerikai kapcsolatokat jól ismerők számára nem nehéz felismerni, hogy valójában a hírhedt amerikai Meyer Lansky filmre adaptált változatát láthatjuk itt.¹ Ez a történetiszál az

¹ Mindez annyira egyértelmű volt, hogy a film bemutatója után Meyer Lansky gratulált is Lee Strasbergnek, amiért ilyen meggyőzően alakította őt, csak annyi kifogása volt, hogy rokonszenvesebbre is formálhatta volna Hyman Roth figuráját. Ian B. LEONG: *Cash from Chaos: Capitalism and the Culture of Organized Crime in America* (doktori értekezés), Ann Arbor, University of Michigan, 1999, 98.

1959-es forradalom győzelmével zárul, a filmben a maffiózók azonnal menekülésre kényszerülnek Fidel Castro új rendszere elől. A valós eseményeken és karaktereken alapuló történet tehát keveredik a fikcióval, ugyanakkor ez a film volt az első, amely a közönség számára ismertté tette az amerikai szervezett bűnözés szerepét az 50-es évek Kubájában.

Jelen tanulmány, amely egy folyamatban lévő kutatás része, áttekintést ad az amerikai maffia Kubában kifejtett tevékenységéről. Az Egyesült Államokban és Kubában néhány (általam is ismert és használt) könyv és cikk foglalkozott már e témával, ugyanakkor még számos kérdés vár megválaszolásra; magyar nyelven eddig csak elvétve olvashattunk erről.² A tárgykör további vizsgálata fontos és hasznos mind Kuba és az Egyesült Államok történelme, mind az Amerika-közi kapcsolatok története szempontjából, mivel több ismert tény és eseményt helyez(het) új megvilágításba az 1959 előtti korszakra, a két ország viszonyára, valamint a Castro-vezette forradalomra vonatkozóan is, gazdagítva a vizsgáldásokat a historiográfia, a társadalomtörténet és a nemzetközi kapcsolatok terén. A kutatások első szakaszában jelenlegi forrásaim elsősorban írásban publikált anyagok, ugyanakkor felhasználásra kerülnek (most és a jövőben is) az érintett személyek vagy leszármazottaik által rendelkezésemre bocsátott személyes és családi beszámolók.

A célpont: Havanna

Az USA külpolitikájában Kuba a 19. századtól kezdődően kiemelkedő helyet foglal el. A 20. század elején a figyelem még intenzívebbé vált: az 1901-ben a kubai alkotmányhoz csatolt (és csak 1934-ben eltörölt) Platt-kiegészítés értelmében az Egyesült Államoknak jogában állt beavatkozni a kubai ügyekbe, amennyiben veszélyben látta a szigetország függetlenségét vagy az amerikai érdekeket. Ennek következtében a két ország mindenkori kormányai szoros együttműködést alakítottak ki, Kuba önállósága így jelentős mértékben korlátozódott. Mindkét nemzet pénzügyi körei igyekeztek a lehető legnagyobb hasznot húzni az új helyzetből, és arra buzdították a különböző társadalmi és üzleti csoportokat, hogy ők is használják ki az adódó lehetőségeket.³ A külpolitika alakulása az illegális tevékenységek számára is új kapukat nyitott: az 1920-as évek végén az amerikai szervezett bűnözés korábban nem ismert irányokba kívánt terjeszkedni, Kuba pedig ehhez ígéretes helyszínnek bizonyult. Meyer Lansky, az amerikai maffia zsidó csoportjának befolyásos alakja javaslatot tett az új kubai lehetőségek feltérképezésére. Nem volt teljesen ismeretlen a terep: 1920 és 1933 között, amikor az Egyesült Államokban a szesztilalom idején tilos volt a (legális) alkoholkereskedelem, a szeszcsempészet számára a szigetország kulcs-

fontosságú állomást jelentett. Lansky úgy vélte, Kuba további előnyökkel is járhat a szervezetük számára. Bár egyelőre nem tudta biztosan, ténylegesen milyen terveket valósíthatnának meg, de mindenképpen részét képezte volna a szerencsejáték, valamint a szálloda- és kaszinóépítés, felhasználva azokat a tapasztalatokat, amelyekre szert tettek korábban a hasonló tevékenységek kapcsán amerikai földön. Mindehhez egy olyan kubai kormányra volt szükség, amely nyitott az együttműködésre, nem támaszt erkölcsi vagy jogi akadályokat az elképzelések elé, vagy akár módosít is a jogi környezetet az ügy érdekében. 1933-ban Lansky és barátja, Charles „Lucky” Luciano a fiatal katonatisztet, Fulgencio Batistát választotta ki, hogy a segítségükre legyen a kubai tervek megvalósításában. Személyesen utaztak Havannába és több börtöndnyi készpénzt adtak át Batistának azzal az ígérettel, hogy még sok ilyen táska vár rá, valamint részesedés a jövőbeni haszonból, amennyiben segíti Luciano és „üzleti köre” kubai megtelepedését, különös tekintettel a kaszinók feletti monopóliumra.⁴ Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, két évtizeden belül az együttműködés gyümölcsözővé vált mindkét fél számára. A tervek ekkor átmenetileg felfüggesztésre kerültek, mivel a 30-as évek közepén Lucianót börtönbüntetésre ítélték az Egyesült Államokban, és ez maga után vonta az amerikai szervezett bűnözés részleges átszervezését is. Lansky, bár önállóan egyelőre nem kívánt belevágni az üzletbe, de előkészítette a kubai szállodaiiparba történő befektetéseket lehetővé tévő első lépéseket. Több üzlettársával – zömében New York és New Jersey maffiacsaládjainak tagjaival – megalapították a Cuba National nevű társaságot, amely már ekkor megjelent a havannai Hotel Nacional tulajdonosai között. Hamarosan egyesült a National Cuba Hotel Corporationnel.⁵ Mindez megkönnyítette a kitűzött cél elérését: lefektették az alapokat ahhoz, hogy a közeljövőben – amikor elérkezik a megfelelő pillanat – az amerikai maffia fontos pozíciókat szerezzen magának Kubában.

A 30-as évek második felétől Fulgencio Batista, már ezredesi rangban, a fegyveres erők főparancsnokaként szolgált, majd 1940-ben az ország elnöki székébe került. Ez a fejlemény előmozdította a tervezett együttműködést: mivel Lansky nagy szakértelemmel rendelkezett a kaszinók és szerencsejátékok működtetésében, Batista már korábban, 1938-ban a segítségét kérte e tevékenységek kubai felvirágoztatásában. Lansky és munkatársai az országba érkeztek, és számos reformot vezettek be Batista ezredes felügyelete és teljes támogatása mellett. Két évvel később, a tábornok elnökké választásával, a közös munka újabb lendületet vett.⁶

A második világháború éveiben a börtönben ülő „Lucky” Luciano értékes segítséget nyújtott az amerikai kormány számára: a szervezett bűnözés kapcsolati hálóját, Luciano ösztönzésére, német kémek tevékenységét figyelte és akadályozta New

² Például: HORVÁT János: *Kubai retró*. Budapest, Geopen, 2013, 57–61.

³ A két ország kapcsolatának alakulása illeszkedett az Egyesült Államok Latin-Amerika felé folytatott külpolitikájának rendszerébe. Erről lásd bővebben: LÉNÁRT András: „Latin-Amerika a Monroe-doktrína (1823–2013) árnyékában”. *Orpheus Noster*, VIII. évf., 2016/4. 57–69.

⁴ Dennis EISENBERG – Uri DAN – Eli LANDAU: *Meyer Lansky, Mogul of the Mob*, New York, Paddington Press, 1979, 173–174; Martin A. GOSH – Richard HAMMER: *The Last Testament of Lucky Luciano*, Boston, Little, Brown and Co., 1974, 233–235.

⁵ Gus RUSSO: *Supermob. How Sidney Korsbak and His Associates Became America's Hidden Power Brokers*, New York, Bloomsbury, 2006, 93–95.

⁶ Hank MESSICK: *Lansky*, New York, Berkley Publishing Group, 1971, 98–99.

York kikötőiben, megelőzve számos szabotázszt, amelyet a tengelyhatalmak ügynökei amerikai hajók ellen terveztek. Mussolini Olaszországában a maffia szintén fontos szerepet játszott, Luciano erről is tudott információval szolgálni. A maffia vezér így fontos együttműködőjévé vált az amerikai hatóságoknak, amelyet a kormányzat kénytelen volt meghálálni.⁷ Luciano távozhatott a börtönből, de egyetlen feltétellel: elhagyja az Egyesült Államokat, és Olaszországban telepszik le. Ezt teljesítette is, de a távollét nem akadályozta meg abban, hogy a korábbi „foglalkozását” tovább űzze, még hozzá az USA-hoz közeli területen. A befolyása valamelyest csökkent, de továbbra is igyekezett kézben tartani az érdekeltségeit, valamint a hatalmát is gyakorolni a Szindikátusban.⁸ Az erőfeszítéseit siker koronázta 1946-ban, ebben az évben gyűltek össze Kubában az amerikai szervezett bűnözés legfontosabb képviselői.

A maffia Kubában

1946 decemberében Havannában került megrendezésre a 20. század első felének legnagyobb amerikai „maffiakongresszusa” – ez az esemény jelenik meg *A kereszttapa* 2 említett kubai szálának középpontjában is. A résztvevők között megtalálható volt szinte minden kiemelkedő személy, akinek az Egyesült Államok szervezett bűnözői köreiből döntő szava volt; a tiltás ellenére „Lucky” Luciano is odautazott Olaszországból és egy darabig nem is tért vissza itáliai száműzetésébe. Az összejövétel fő célja az amerikai üzleteik áttekintése, a felmerült problémák tisztázása és az egymás között kialakult konfliktusok megtárgyalása volt, valamint annak mérlegelése, hogy külföldön milyen jellegű terjeszkedésbe fogjanak; ez utóbbi éppen a vendéglátó ország, Kuba ügyét is érintette. Az „Antillák gyöngye” tökéletes színhelyül szolgált a kongresszus számára, a helyi kormány (ekkor már Ramón Grau San Martín elnöke alatt) nem támasztott akadályt a tanácskozás elé. Az Egyesült Államokban ekkor lendületet kaptak a maffiatagok ellen indított nyomozások, ha ott gyűlnek össze a szervezetek képviselői, valószínűleg tömeges letartóztatásokba torkollt volna a találkozó.⁹ Havannában nem leselkedett rájuk veszély, mivel a kor-

rupt kormányzatot nem zavarta a jelenlétük. Ez a kongresszus volt az első jelentős, a maffiához kötődő, nagyobb horderejű esemény Kubában, amely pozitív irányban mozdította el a szervezet és az ország közötti kapcsolatokat. A bűnözők kubai találkozóit természetesen igyekeztek más rendezvények álcája mögé bújtatni, hogy a külvilág ne tudjon minden részletről: 1947-ben például egy kisebb jelentőségű találkozót Frank Sinatra havannai fellépésének apropóján szerveztek meg. Sinatra, a szóban forgó körök gyakori résztvevője és számos tag jóbarátja, több alkalommal is meglátogatta Lucianót, amíg az Kubában tartózkodott.¹⁰

Az Egyesült Államok számára zavaró, a tekintélyét sértő körülmény volt, hogy a korábbi megállapodásuk ellenére Luciano elhagyta Olaszországot és gyakorlatilag zavartalanul élt Kubában, élvezve a szabadságot, valamint a korábbiakhoz hasonlóan folytatta üzleti tevékenységét. 1947-ben Harry S. Truman elnök véget vetett a fennálló helyzetnek: megfenyegette Grau San Martín elnököt, hogy felfüggeszti a Kubának küldött gyógyszer szállományokat, amennyiben nem deportálja az országból a maffia vezért. Az elnöknek nem volt más választása, mint teljesíteni a kérést: bár Luciano nem követett el bűncselekményt Kubában, mégis arra kényszerítették, hogy olaszországi számkivettként élje (és fejezze be 1962-ben) életét.¹¹ Haláláig Nápolyból tartotta kézben az üzleteit, de egyre kevesebb szövetségese maradt, akik a távollétében is kiálltak volna mellette.

Luciano eltávolítása, bár első pillanatban csapásként érte a maffia kubai terveit, valójában nagy lehetőséget tartogatott a többiek, elsősorban Meyer Lansky, Santo Trafficante és fia, valamint más „kollégáik” számára. Mind közül Lansky emelkedett a legfőbb döntéshozó rangjára. Tökéletesen ismerte, hogyan kell irányítani a kaszinókat, hoteleket, játéktérmeteket, agár- és lóversenypályákat, és azt is, milyen út vezet a sikeres üzletmenethez: elengedhetetlen a politikusok, rendőrök, bírók (akár államelnökök) és minden olyan személy anyagi jellegű ösztönzése (köznapi nyelven: megvesztegetése), akik megnehezíthetnék a tevékenységüket. Ahogyan korábban láttuk, a sort Fulgencio Batistával kezdték. Bármilyen posztot töltött be Kuba életében (ezredes, szenátor, elnök), még a két elnöki periódusa között külföldön töltött éveiben is, a 30-as évek második felétől egészen 1959-ig Batistának fontos szerepe, gyakran döntő szava volt abban, mi történik az országában. Lansky mindig számíthatott a segítségére és ez fordítva is igaz volt. Kettejük között természetesen nem önzetlen barátság állt fenn, hanem pusztán jól átgondolt üzleti kapcsolat. Ugyanakkor a Fehér Ház is jó viszonyt ápolt Batistával, akinek tevékeny része volt abban, hogy az amerikai befektetések számára vonzó legyen a sziget,

⁷ Az amerikai kormány és a maffia együttműködéséről a második világháború idején számos cikk látott napvilágot az elmúlt évtizedben. Egy, a legújabb kutatások eredményeit felhasználó monográfia részleteiben tárgyalja a témát: Tim NEWARK: *The Mafia at War. The Shocking True Story of America's Wartime Pact with Organized Crime*, New York, Skyhorse, 2012.

⁸ Az amerikai sajtó által Szindikátusnak (eredeti nevén: *National Crime Syndicate*) nevezett tömörülés az olasz, ír, zsidó és egyéb származású amerikai szervezett bűnözői csoportok szövetsége volt, amely arra hivatott, hogy a különböző családok fejei elrendezzék egymás között a felmerült kérdéseket, megtárgyalják a fontosabb ügyeket. A Szindikátus 1929-es létrehozásában főszerepet játszott Luciano. A 60-as évekre a csoport legtöbb tagja elhunyt vagy börtönbe került, a túlélők más szervezetek keretein belül folytatták a tevékenységüket.

⁹ A legendássá vált „maffiakongresszust” számos forrás dokumentálja, mert mérőföldkönek számított az amerikai szervezett bűnözés jövője szempontjából. Több olyan döntést hoztak meg itt, ami meghatározta a közeli és távoli jövőt is, többek között a Las Vegas érintő kérdésekben is. A maffiáról szóló

.....
könyvek mindegyike megemlékezik erről az eseményről, külön kiemelendő a National Museum of Organized Crime & Law Enforcement (amit köznyelvben csak „Maffiamúzeumnak” emlegetnek), a szervezett bűnözés történetére specializálódott intézmény honlapjának vonatkozó ismertetése: Scott M. DEITCHE, „The Havana Conference”. *The Mob Museum*, 2016. szeptember 29., elérhető: themob-museum.org/blog/the-havana-conference. (Letöltés ideje: 2020. 01. 29.)

¹⁰ J. Randy TARABORRELLI: *Sinatra. Behind the Legend*, London, Pan Books, 2016, 106–111.

¹¹ GOSH – HAMMER: i. m. 29–32.

valamint gyümölcsöző kereskedelmet tudjanak folytatni egymással. A fentiek alapján könnyen érthető, hogy mind az amerikai kormány, mind az amerikai maffia érdekei azt szolgálták, hogy Batista ismét elnökké váljon Kubában. A hidegháború kontextusában jól ismert kommunista-ellenessége az Egyesült Államok természetes szövetségesevé tette a volt (és jövőbeli) kubai elnököt, a hatalomra kerülése kívánatos volt mindenki számára a Florida-szorostól északra. 1952-ben egy katonai puccs segítségével tért vissza az elnöki székbe. Az új kormányt a Truman-adminisztráció is azonnal elismerte, így lehetővé vált, hogy az Egyesült Államok a korábbiaknál is nagyobb mértékben részesülhessen a kubai nyersanyagok, infrastruktúra és társadalom által nyújtott lehetőségekből.¹²

Az amerikai maffia számára sem alakulhatott volna jobban a kubai helyzet. Az 50-es évektől minden korábbinál égetőbb szükségük volt egy olyan helyre, ahol törvényesen folytathatják a tevékenységüket, mert a hazájukban egyre több gondal találták magukat szemben. Az 1950-es év januárjában megalakult és hozzávetőlegesen egy évig működő Kefauver-bizottság fő célja a szervezett bűnözés illegális üzemeinek felderítése volt: most először vetült teljes figyelem a maffia ügyeire, tagjaik megjelentek az újságok címlapjain és minden amerikai számára világossá vált, hogy az országot behálózza ez a nagyhatalmú szervezet.¹³ Az érintetteket természetesen zavarta, hogy előtérbe kerültek, az eddig a színpalak mögött végzett tevékenységük napi beszédtemává vált, a hatóságok üldözték őket, és mindenki ismerte az arcukat, nevüket és üzleteiket. Csábító volt egy, az amerikai partokhoz közeli sziget, ahol nem voltak üldöztetésnek kitéve, éppen ellenkezőleg, Batista visszatérésétől (1952) kezdve még privilégiumokat is élvezhettek: testre szabott törvényekkel, adókedvezményekkel és bankhitelekkel támogatták őket.

Miután visszavette az ország irányítását, Fulgencio Batista elnök egy visszautasíthatatlan ajánlatot tett Meyer Lansky számára: dolgozzon a kubai kormánynak mint a szerencsejáték megreformálását közben tartó főtanácsadó. A havannai tartózkodása tehát ezáltal hivatalos, állami megbízássá vált. A szerencsejátékok területén központosításra volt szükség, hogy felügyelet alatt tarthassák a szektort, de ezt nem akarták közvetlen módon tenni, inkább közbülső személyek beiktatásával. Ilyen volt Lansky, akinek lényeges anyagi érdekeltségei is fűződtek ahhoz, hogy a játéktermek, kaszinók és szállodák zavartalanul működhessenek és terjeszkedhessenek. Batista, a kubai kormány politikusai, az amerikai maffia és kubai együttműködők részesültek minden bevételből, kizárva mindenkit, aki ne kötődött volna a fenti kör valamelyikéhez. Meyer Lansky jóváhagyása nélkül nem épülhetett kaszinó Kubá-

ban és tulajdonost sem válthattak, ha ő nem egyezett bele.¹⁴ Mivel ezek többsége egy luxushotel részeként működött, a szállodaipar nagy része is tőle függött. A kubai kormány és az amerikai maffia közötti együttműködésnek köszönhetően az 50-es években Las Vegas után Havanna vált a második számú kaszinóparadicsommá.

Bár Meyer Lansky állt a szervezet kubai „részlégének” csúcán, de elég sok lehetőség kínálkozott arra, hogy az amerikai maffia más, jelentős szereplői is megjelenjenek a szigeten. Részesedést szereztek a nagyobb szállodákban, kaszinókban és más jövedelmező üzletekben, de a tulajdoni viszonyokat igyekeztek titokban tartani, megelőzve, hogy egy esetleges politikai irányváltás után itt is hasonló gondokkal szembesüljenek, mint pár évvel korábban az USA-ban. Létrehoztak amerikai és egyes tulajdonú bankokat és hitelintézeteket, hogy megkönnyítsék az új létesítmények építését. Egy légitársaságot is alapítottak, amellyel más tevékenységeket próbáltak elrejteni, valamint a járatokon zavartalanul szállíthatták a készpénzt a két ország között. Az egyik legjelentősebb, legbefolyásosabb szereplő Santo Trafficante Jr. volt, Lansky barátja, ugyanakkor bizonyos szempontból a versenytársa is. Személyesen vagy az üzleti érdekeltségeiken keresztül jelen voltak a szigeten amerikai iparmágnások is, akik kvázi-monopóliummal rendelkeztek a cukoripar és a turizmus felett. Mindannyian az amerikai kormány támogatását élvezték, a kubai esetben pedig – kényszerből vagy önszántukból – együttműködtek a maffiával is. Kuba tehát tökéletes találkozóhelyül szolgált a legális és a más helyeken illegálisnak tekintett tevékenységek számára; utóbbiak esetében nem kellett attól tartani, hogy az igazságszolgáltatás üldözni kezdené őket, mivel „bűnrészes” volt. A maffia itt nem a klasszikus gengszterstílust alkalmazta, Kubában alig történtek gyilkosságok vagy leszámolások, mindent az előre lefektetett szabályok szerint oldottak meg. Ebben is kulcsszerepet játszott Meyer Lansky: ódzkodott az erőszaktól, amikor lehetett, igyekezett elkerülni azt, és közvetített is mások között, ha ezzel segíthetett békés úton rendezni egy nézeteltérést. Az ő módszerei inkább a lefizetés, esetleg a zsarolás voltak. A kaszinóüzletben szerzett tapasztalatai, a hatóságokkal, és mindenekelőtt Batista elnök-diktátorral ápolt jó viszonya gondoskodtak arról, hogy az amerikai-kubai üzleti kapcsolatokban megkerülhetetlen személy legyen beleszólási és döntési joggal, ezt pedig az amerikai kormány is kénytelen volt tudomásul venni.¹⁵

Az 50-es évek nagy részében alig zavarta bármi is a maffia kubai életét, virágozott az üzlet, a kaszinók, szállodák és bárók hatalmas vonzerővel bírtak a külföldi, elsősorban az amerikai turisták számára. Fidel Castro és társai (később a Felkelő Hadsereg forradalmárai) ekkor már állandó gondot jelentettek Batistának, de Lansky és üzlettársai egyelőre nem voltak érintettek a konfliktusban. A kubai kormány és Lansky kapcsolati hálóját biztosította a háborítatlan működést. Előbbi megalapította a Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Bankot (Banco de Desarrollo Económico y

¹² ANDERLE Adám: *Kuba története*, Budapest, Gabó Kiadó, 2004, 92–97.

¹³ A Cary Estes Kefauver szenátor vezette bizottság (eredeti nevén: United States Senate Special Committee to Investigate Crime in Interstate Commerce, de a szakirodalomban és a sajtóban az elnök neve alapján hivatkoztak rá) által lefolytatott vizsgálatok mérföldkőnek számítottak az amerikai maffia történetében és a hatóságok szervezett bűnözés ellen viselt harcában. Több könyv is született a témában, a legátfogóbb: William Howard MOORE: *The Kefauver Committee and the Politics of Crime, 1950–1952*, Columbia, University of Missouri Press, 1974.

¹⁴ Robert LACEY, *Little Man: Meyer Lansky and the Gangster Life*, Boston, Little, Brown and Co., 1991, 226–230; EISENBERG – DAN – LANDAU: i. m. 254.

¹⁵ MESSICK: i. m. 47–48, 62.

Social – BANDES), amely állami intézményként állandó finanszírozást biztosított a szálloda- és kaszinóépítésekhez. A maffiakörök által korábban létrehozott bankok és hitelintézetek tetemes összegekkel járultak a BANDES pénzügyi alapjához, így közvetett módon tudták finanszírozni a saját projektjeiket, hivatalosan azonban kubai állami befektetésekről volt szó. Ez kettős célt is szolgált: egyrészt tisztára moshatták a bűnözésből származott „piszkos pénzt” és a kubai ügyleteik a külső (amerikai) szemszögből tekintve is törvényessé váltak, másrészt így megteremtődtek az érintett üzleti tevékenységeknek nyújtott kubai állami támogatások hivatalos keretei. A szervezet összetett, szinte átláthatatlan struktúrája szavatolta, hogy minden megbízhatónak tekintett amerikai és kubai üzletember beszállhasson az új és a már létező kaszinókba anélkül, hogy a nevét összefüggésbe hoznák kétes ügyletekkel. Ugyanakkor arra is garanciát kaptak, hogy a befektetéseik gyorsan és többszörösen megtérülnek. 1956-ban Lansky megalapította a Compañía Hotelera la Riviera de Cuba nevű társaságot, hogy teljes felügyeletet gyakoroljon a szálloda- és kaszinóépítési projektek felett, mindenekelőtt – ahogyan a vállalat neve is jelzi – a készülő Hotel Riviera kapcsán.¹⁶

A kaszinók, luxusszállodák, mulatók, versenypályák, bordélyházak és a hollywoodi sztárok (mint Frank Sinatra vagy Ginger Rogers) fellépései hatalmas vonzerőt jelentettek a tehetős külföldiek, elsősorban az amerikaiak számára. A „karibi Las Vegast” befolyásos politikusok is látogatták (az akkor Massachusetts állam szenátoraként szolgáló John Fitzgerald Kennedy is megfordult itt¹⁷), biztosítva, hogy Kuba és az Egyesült Államok mindkét fél számára rendkívül előnyös együttműködése folytatódhasson. Havanna egy modern, gazdag, boldog, további befektetésekre is nyitott főváros képét mutatta. Az amerikai sajtó és a televízió gyakran tudósított a kubai szállodák és szórakozóhelyek ünnepélyes átadásáról, a szigetre látogató hírességekről, bemutatva egy idilli állapotot – ugyanakkor elrejtve szem elől a szegény és elnyomott rétegeket, amelyek hamarosan Fidel Castro táborában találták magukat.

Meyer Lansky tudatában volt annak, hogy a sikerhez nem elég a hatóságokkal kialakított jó viszony: szükséges a társadalom, vagy legalábbis egy részének aktív együttműködése is, nem elég a hallgatóságos beleegyezése. A szállodák és a kaszinók személyzetének többsége kubai volt: akik más esetben soha nem léphettek volna be ezekbe a létesítményekbe, most luxuskörülmények között dolgozhattak, gazdag külföldiek kívánságait teljesítették. Lansky és munkatársai lehetővé tették az egyszerű kubaiak számára, hogy ilyen ismeretlen, számukra csodálatosnak tűnő környezetbe kerüljenek, és abban az illúzióban éljenek és dolgozzanak, hogy ők is ehhez a jobb, szebb, csillogó világhoz tartoznak. Iskolákat is alapítottak azoknak a

fiatal kubaiaknak, akik a kaszinókban kívántak dolgozni, itt megtanították nekik, hogyan működik az amerikai stílusú szerencsejáték ipar.¹⁸

1956-tól azonban megváltozott az idilli helyzet, különböző incidensek zavarták meg a nyugalmat. Az egyik az országból indult: a kubai forradalmárok egyre aktívabban léptek fel a Batista-rezsimmel szemben, merényleteket követtek el kormányzati politikusok ellen a kaszinókban vagy azok közvetlen környezetében, amelyek már közelebről érintették a létesítmények tulajdonosait is. Egy másik gond a szervezeten belül alakult ki: néhány maffia-tag elégedetlen volt Lansky kiemelkedő szerepével a kubai ügyek irányításában, több beleszólást kívántak, valamint az amerikai üzletek kapcsán is felmerültek problémák.¹⁹ A két konfliktus hasonló irányba tartott: a Sierra Maestra lázadóit a kormány már nem tudta sokáig feltartóztatni, a maffia lázadóit pedig erőszakos eszközökkel, leginkább New Yorkban végrehajtott merényletekkel rendszabályozták meg.

A Felkelő Hadsereg egyre jelentősebb sikereket aratott, majd 1959. január 1-én elérkezett a végső győzelem. Fulgencio Batista elmenekült az országból, több börtönnyi készpénzt vitt magával. Üzlettársait, az amerikai maffia Kubában élő tagjait megdöbbsentették a fejlemények, nem volt egyértelmű stratégiájuk a következő lépésekre. Néhányan elmenekültek a szigetről, mert féltek a forradalmárok haragjától; mások, mint Lansky, Kubában maradtak, mert abban reménykedtek, hogy sikerül egyezséget kötniük Fidel Castróval, meg tudják őt győzni arról, hogy a szerencsejáték és a turizmus olyan jelentős üzlet, amelyről ő sem mondhat le. Hamarosan kiderült, hogy a reményeik szertefoszlanak. A forradalmárok számos kaszinót feldúltak vagy felgyújtottak, Lansky és társai az új Kuba elsőszámú ellenségei közé kerültek, mint az amerikai kizsákmányolás fő képviselői, akik Batista kollaboránsai voltak. Végül az amerikai szervezett bűnözés minden tagja távozott a szigetországból, maga után hagyva vagyonaát, szállodáit és kaszinóit, amelyekből nem tudták kimenekíteni az őket megillető tulajdonrészét.²⁰ Ezek néhány kubai alkalmazottja azonban magához vette a berendezés egy részét, valaki az amerikai készpénzből is szerzett, de azokat nem adták át a jogos tulajdonosaiknak vagy az új kubai kormánynak, hanem megtartották maguknak.²¹

Az amerikai maffia kubai projektje történetének egyik legsikeresebb vállalkozásának indult, ám végül az egyik legnagyobb kudarcává vált. Néhányan később megpróbálták elégtételt venni és a 60-as években részt vettek az amerikai kormány és a Központi Hírszerzési Hivatal (CIA) kubai műveleteiben, Castro-ellenes me-

¹⁸ Rosa LOWINGER – Ofelia FOX: *Tropicana Nights: The Life and Times of the Legendary Cuban Nightclub*, New York, Harcourt, 2005, 180–182.

¹⁹ LACEY: i. m. 354–355.

²⁰ LOWINGER – FOX: i. m. 309–315.

²¹ Az információ forrása Gabriel Lera Mendoza, a Hotel Riviera egyik volt alkalmazottjának fia, aki nyugdíjas mérnökként él az angliai Birminghamben, és 2019 augusztusában beszélgettünk a családjá kubai életéről. Az édesapjának sikerült szert tennie a szálloda néhány berendezésére, amelyet eladott. 1963-ban hagyták el Kubát.

¹⁶ A vonatkozó pénzügyi kérdésekről és a kapcsolódó manipulációkról részletesen ír az alábbi könyv kilencedik fejezete: Enrique CIRULES: *Mafia y mafiosos en La Habana*, Madrid, Ediciones Libertarias, 1999, 191–201.

¹⁷ LACEY: i. m. 340.

rényletekben – ez azonban későbbi tanulmányok részét képezi, amelyek frissen elérhetővé tett forrásai is segítik a jelenlegi kutatásaimat.

Hatások és új irányok

Meyer Lansky és az amerikai maffia havannai jelenléte kitörölhetetlen nyomokat hagyott a város (és az ország) életében. A hagyományos történelmi forrásbázis felhasználása, valamint a téma vonatkozó üzleti, politikai és – nem utolsósorban – kriminalisztika-történelmi oldalai mellett személyesebb vonalat is vizsgálhatunk. A számos ilyen példából egyet emelnék most ki, Vladimir Smith Smesa, a University College London filmtörténészének családtörténetét. Az édesapja, Gilberto Smith Duquesne Meyer Lansky személyi szakácsként dolgozott, valamint barátságot is ápoltak (*A keresztapa* 2-ben is hallunk rá utalást, amikor Hyman Roth a szakácsáról kérdez, Roth karakterét pedig – mint tudjuk – Lansky ihlette). Gilberto nem tudta, hogy a felesége Fidel Castro Július 26-a Mozgalmának tagja volt, Batista pedig üldözte a csoportot. Amikor az asszonyt a diktatúra rendőrsége készült letartóztatni és erőszakos kihallgatás alá vetni, Lansky – felhasználva a kubai hatóságokkal fenntartott jó kapcsolatát – megmentette az életét. A forradalom győzelme után Lansky azt is felajánlotta a szakácsának, hogy kövessék őt és telepedjenek le az Egyesült Államokban, de Gilberto a szülőhazájában kívánt maradni, ahol az új rendszerben is sikeres szakácsként dolgozott, az ország történetének egyik leghíresebb séfje vált belőle.²²

Fidel Castro kormánya államosította a külföldi tulajdonban álló létesítményeket. A kubai alkotmány rendelkezik arról, hogy az elkobzott javakért kárpótlás jár az eredeti tulajdonosoknak, de ez alól kivételt képeznek Fulgencio Batista feltételezett együttműködői – Meyer Lansky és az amerikai maffia tagjai természetesen ez utóbbi kategóriába esnek. Lansky leszármazottai 2015-ben bírósági úton próbálták elérni, hogy kompenzációt kapjanak az őket megillető (vagy annak vélt) javak elvétele miatt.²³ Reményre adhat okot a számukra, hogy az 1996-ban hozott Helms-Burton törvény harmadik cikkelye – több mint két évtized után – 2019 áprilisában életbe lépett (Donald Trump elődei korábban folyamatosan felfüggesztették az érvényét), ez pedig módosíthatja a kártérítések ügyét: a cikkely értelmében azok az amerikai állampolgárok, akiknek a tulajdonát 1959 után államosította az új kubai kormány, minden olyan vállalat ellen pert indíthatnak az amerikai bíróságok előtt,

²² Az információ forrása Vladimir Smith Mesa, akivel 2019 júliusában folytattam beszélgetést a családja és Meyer Lansky kapcsolatáról. Gilberto Smith Duquesne jelentőségéről az *EcuRed* kubai online enciklopédia az alábbi szócikket közli: ecured.cu/index.php/Gilberto_Smith. (Letöltés ideje: 2020. 01. 29.)

²³ Steven STRADBROOKE, „Meyer Lansky’s heirs seek compensation for Cuba’s seizure of Riviera casino”. *CalvinAyre.com*, 2015. december 10. Elérhető: calvinayre.com/2015/12/10/casino/meyer-lansky-heirs-seek-compensation-cuba-seizure-riviera/?fbclid=IwARobqYwR6iy-Co79utznaj5ScNfLbp-KaCxjG4eomL3Pte4Y-5Uc6nlKzgySYg. (Letöltés ideje: 2020. 01. 29.)

amelyek részesültek az elkobzott javaikból.²⁴ Több ilyen eljárás is indult már – nagy számban spanyol szállodaláncok ellen –, de a perek nemzetközi jogi vonatkozása miatt hosszú és bonyolult folyamatra kell számítani, bizonytalan végkimenetellel.

Az amerikai szervezett bűnözés kubai tevékenysége továbbra is egy olyan szelet a két ország közötti kapcsolatok történetének, amely még számos feltérképezetlen részletet rejt magában, és a történetírás számára is újabb hasznos adalékokkal szolgálhat. Született a témában néhány könyv, elsősorban oknyomozó újságírók tollából, megjelentek már életrajzok a „főszereplő” maffiózókról, ahol a kubai kapcsolatról is olvashatók információk, valamint az amerikai és kubai filmekben is láthatók az események bizonyos részei.²⁵ A könyvek nagy része a történetek izgalmasabb, a maffiát övező sztereotip megközelítéseknek a sorát gyarapítja, kisebb hangsúllyal vizsgálják ezek jelentőségét a forradalom előtti Kuba életében, valamint az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatrendszerének alakulásában. Elérhető kormányzati jelentések és korabeli újságcikkek kubai és amerikai levéltárakban és sajtóarchívumokban, amelyek még nem kerültek be a kutatási körbe, valamint olyan publikációk, amelyeket más tárgykörben írtak (mint művészek vagy politikusok életrajzai, a korabeli Kubáról szóló beszámolók, politikai és diplomáciatörténelmi anyagok), és számos releváns információt tartalmaznak a szervezett bűnözés szerepéről a szigetország életében, de még nem történt meg ezek összekapcsolása, szintetizálása sem, a történészek figyelmét is csak elvétve keltették fel. Egy másik értékes forrásbázis a még élő, a jelzett korszakot fiatalon megélt kubai és amerikai személyekkel készített interjúk, a leszármazottaik beszámolói, illetve az érintett családok tulajdonában álló írott és képes emlékek. A közeljövőben megvalósuló tervezett kutatásaim is ebben az irányban folytatódnak.

Rezümé

Kuba és az Amerikai Egyesült Államok kormányainak szoros együttműködése a 20. század első harmadában számos következménnyel járt, ezek közül egyik az amerikai szervezett bűnözés megjelenése Havannában az 1930-as években. Ebben az időszakban az amerikai maffia olasz és zsidó származású csoportjai fontos szerepet töltek be a kubai politika, társadalom és gazdaság területén. A kormánnyal, elsősorban Fulgencio Batistával kialakított kiváló kapcsolat véget ért Fidel Castro hatalomra kerülésével, de a maffia havannai tevékenységének máig is érzékelhető

²⁴ Atahualpa AMERISE: „La ley Helms-Burton, el ordago de Trump a la economía cubana”. *Agencia EFE*, 2019. április 27. Elérhető: efe.com/efe/america/economia/la-ley-helms-burton-el-ordago-de-trump-a-economia-cubana/20000011-3962705. (Letöltés ideje: 2020. 01. 29.)

²⁵ A kubai *Omerta* (*Omerta*, Pavel Giroud, 2008) című film, a forgatás körülményei és a film rendezőjének munkássága (akit személyesen is ismerek) szintén a kutatásaim és tanulmányaim tárgyát képezik. Az *Omerta* a forradalom után „elárvult”, Kubában maradt, a régi renchez szokott maffiózókról mesél, akik megpróbálnak alkalmazkodni az új Kuba szabályaihoz – sikertelenül. A rendező tervei közt további film és filmsorozat is szerepel hasonló témában.

hatása van. Tanulmányomban az amerikai maffia kubai szerepének legfontosabb jellegzetességeit, személyeit és eseményeit mutatom be.

Kulcsszavak

maffia, szervezett bűnözés, Havanna, Meyer Lansky, Charles „Lucky” Luciano

Abstract

The Cuban Connection. The American Mafia's Activity in Havana during the Batista Regime and Fidel Castro's Revolution

US organized crime appeared in Havana in the 1930s, as one of the results of the close collaboration between the governments of Cuba and the United States in the first decades of the 20th century. In this period, the Italian and Jewish groups of the American mafia played an important role in Cuban politics, society and the Cuban economy. This extraordinary cooperation, especially with Fulgencio Batista, ended with the arrival of Fidel Castro, although the mafia did not disappear without a trace from the life of Havana. The aim of my paper is to highlight the most important characteristics, mobsters and events of the presence of organized crime in Havana.

Keywords

maffia, organized crime, Havana, Meyer Lansky, Charles 'Lucky' Luciano

SZENTE-VARGA MÓNICA

A Havanna lakótelep a kubai–magyar kapcsolatok tükrében

A tanulmány helytörténeti kutatáson alapszik, egy XVIII. kerületi városrész történetét és a róla alkotott elképzeléseket vizsgálja a magyar-kubai kapcsolatok koordinátáiban. Először azokat a tényezőket mutatja be, amelyek a névadásban szerepet játszhattak, majd a terület sorsára koncentrál, a hetvenes évektől épülő szocialista olvasztótégelytől¹ eljut a kilencvenes évtizedre marginalizált városrészig. A tanulmány befejező része a rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakot tekinti át.

A Havanna városrésze vonatkozó kutatás során felhasználásra kerültek többek között a XVIII. kerület kiadványában, a *Peremvárosban* megjelent írások és a Tomory Lajos Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjteményben őrzött dokumentumok.² A kubai-magyar bilaterális kapcsolatok esetében a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának irataira, korabeli újságcikkekre, továbbá Anderle Ádám és Horváth Emőke tanulmányaira támaszkodtam. Az írott anyagokat *oral history* forrásokkal és személyes tapasztalatokkal egészítettem ki.

Előzmények

1950. január 1-től hét megyei várost és tizenhat nagyközséget csatoltak a főváros-hoz. Az így létrejövő Nagy-Budapest területe kétszerese volt a korábbiaknak. Több mint másfél millióan laktak benne, az ország lakosságának 17%-a.³ Az eredeti tizennégy kerület helyett huszonkettőre osztották fel.⁴ Budapest XVIII. kerületébe olvadt be Pestszentlőrinc, ahol majd évtizedekkel később, a hetvenes-nyolcvanas években a Havanna lakótelep létrejön.

A helyszín nem volt beépítetlen, az Osztrák-Magyar Monarchia idején itt működött a Lipták gyár, amely az 1910-es években lőporgyártásáról vált ismertté. Az első világháború végével, továbbá az azt lezáró békeszerződés katonai megkötései

¹ TÉGLÁS Tivadar: *Az állami lakóteleptől a Havanna lakótelepig. Fejezetek Pestszentlőrinc történetéből*, Budapest, Pestszentlőrinc-Pestszentimre Önkormányzat, 2002, 32.

² Ezúton szeretnék köszönetemet kifejezni Heilau Zsuzsanna igazgató asszonynak, Kemény Krisztinának és a Tomory Lajos Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény többi munkatársának értékes segítségükért. A kutatás kezdeti fázisának eredményeihez lásd: SZENTE-VARGA MÓNICA: „El proyecto urbanístico 'La Habana'. ¿Un trozo de Cuba en Budapest?”. In: Opatrný, Josef (szerk.): *Proyectos políticos y culturales en las realidades caribeñas de los siglos XIX y XX*, Prága, Editorial Karolinum, 2016, 309–317.

³ SZEKERES József: „Nagy-Budapest kialakulásának előzményei”. *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXV. évf. 1996. 269.

⁴ SIPOS András: „Nagy-Budapest kialakulása”. *História*, XXII. évf. 2000/5–6. sz. 45–48.

nyomán a hadiipar leépítésre került: a lőporgyárat bezárták. Az épületek azonban nem sokáig álltak üresen, hiszen az elcsatolt területekről Magyarországra visszaköltözőknek lakásra volt szüksége. A bezárt gyár gyorsan benépesült, kialakult a Lip-ták telep. Bár rendelkezett vezetékes vízzel, a nagy szegénység és zsúfoltság miatt nyomornegyednek számított, kétes közegészségügyi és járványügyi mutatókkal.⁵ Ezért többször felmerült az, hogy meg kellene szüntetni.

A terület „rehabilitációjáról” a hetvenes években született végleges döntés. Az épületeket a két templom kivételével ledózerolták, a lakókat a város különböző pontjaira költöztették szét. A megtisztított területen tízemeletes, házgyári elemekből készült tömbépületeket szándékoztak építeni. A terveket Virágh Csaba építész készítette.⁶ A lakótelepen az 1975 áprilisi beruházási terv alapján 5713 darab, átlagosan 53,13 m² területű lakással számoltak. A beruházási időszak az 1976 és 1980 közötti éveket ölelte fel, amelynek végére a területen a bruttó laksűrűség 378 fő / hektárt, a nettó laksűrűség pedig 723 fő / hektárt ért volna el.⁷ Az építkezés végül csak 1978-ban kezdődött el, ugyanabban az évben, amikor a Magyar Rádió *Ötödik sebesség* c. műsorának szerkesztői a június 9-i adásban a Fővárosi Tanácsot arra kérték, hogy egy budapesti utcát a XI. Világifjúsági Találkozó helyszínéről, Havannáról nevezzenek el. A Tanács választása az épülő lakótelep első utcájára esett, így 1978. július 26-án, a Moncada laktanya elleni támadás 25. évfordulóján felavatták Budapesten a Havanna utcát. „Ott díszelgett a házon a kubai és magyar zászló, valamint a VIT-embléma társaságában az új utcátábla: XVIII. kerület Havanna utca.”⁸ Megjelent és beszédet mondott a Kerületi Tanács VB titkára, a zenéről és a jó hangulatról Dinnyés József énekes és az úttörők gondoskodtak. Szerepet kapott továbbá Ruzsnyák Róbertné, aki korábban Kubában élt, és részt vett 1974-ben a kubai fővárosban Budapest névre keresztelt óvoda megnyitására.⁹ Az ünnepségről élő adásban tudósított a rádió, beszámolt róla a TV Híradó. A lakótelep – ha csak egy röpké pillanatra is – a figyelem központjába került. Mindennek szerepe lehetett abban, hogy az elnevezés hamarosan az egész környékre ráragadt. A *Havanna-telep* kifejezés megtalálható a *Peremváros* 1980. évi nyári kiadásában, ami arra utal, hogy egy évvel a névadó ünnepség után már nemcsak az utcára, hanem magára a környékre is használták a Havanna nevet.¹⁰

⁵ „Orbitális” séta a Havanna és a Szent Lőrinc lakótelepen, 2015. 05. 30. A sétát vezette: Heilau Zsuzsanna.

⁶ (1933–2015). Kétszeres Ybl-díjas építész. A szocialista időszakban az Iparterv építész, majd a Lakóterv vezető építész. 1990 után átadott munkái közé tartozik a Magyar Távirati Iroda új székháza, a belvárosi Kálvin Center, a Lauder Javne Alapítványi Iskola és a Császár termálfürdő felújítása.

⁷ Budapest XVIII. kerület Pestlőrinci Állami Lakótelep beruházási program, Tomory Lajos Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény.

⁸ Kiss Pál: „XVIII. ker. Havanna utca Pestlőrincen”. *Peremváros*, 16. évf. 1978 augusztusa. 7.

⁹ A kubai óvodával végül nem sikerült élő kapcsolatot teremteni az ünnepség alatt.

¹⁰ „Öt év mérlege”. *Peremváros*, 18. évf. 1980 június. 4.

Havanna utcától Havanna lakótelepig

Az elnevezés népszerűsége mögött számos tényező állhatott. Az egyik például, hogy a többi utcát személyekről nevezték el; míg a Havanna kivétel volt. Számíthatott az is, hogy a névadó ünnepség látványos külsőségek mellett zajlott, a média jelenlétében, mindez egy olyan területen, amelyre egyébként nem sok hivatalos figyelem irányult. Az sem elhanyagolandó, hogy Havanna és Kuba egzotikumára éles ellentétben állt a lakók mindennapjainak nehézségeivel. A lakótelep felépítése során a prioritás a lakások száma volt – végül is a tervezett 5713 lakás helyett 6289-et húztak fel¹¹ –, az infrastruktúra és a szolgáltatások kiépítése másodlagos szerepet játszott, utóbbiak kialakítása időben nem ritkán a lakások elkészülte után történt meg (pl. járdák, bölcsőde, üzletek, stb.). Az említett kényelmetlenségeket ideig-óráig feledtethette a trópusi sziget egzotikumára.

Természetesen a Havanna név illett a kor internacionalizmusához, és a Kubával kialakított speciális viszonyhoz. A kubai-magyar diplomáciai szálak a második világháború után 1960 decemberében rendeződtek. Az 1959-es forradalmat követően az elhidegülő, majd nyíltan ellenséges kubai-amerikai (USA) viszony miatt a Szovjetunió és általánosságban a szocialista világ felértékelődött a kubai vezetés szemében. A bipoláris világ koordinátái között az Amerikai Egyesült Államok erősödő gazdasági és politikai nyomásgyakorlása a szocialista táborba kényszerítette Kubát.

A szigetország 1960. május 7-én létesített diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.¹² A kubai vezetés szeretett volna együttműködni a közép- és kelet-európai államokkal is, kereste a kapcsolatok lehetőségét a szocialista világgal. Ugyanakkor a magyar fél próbált időt nyerni. Kétségei voltak a kubai rendszer szocialista mivoltával kapcsolatban, mivel a változást nem a kommunista párt érte el, továbbá tartott attól, hogy ez az új reláció anyagi terheket róhat rá. Szovjet nyomásra a magyar kormány végül 1960 őszére beadta a derekát, ekkor azonban a kubaiak kezdtek el visszakozni.¹³ Ennek okai az 1956-os magyar forradalomra nyúltak vissza. Egyrészt 1956 kérdésében a latin-amerikai államok egységes álláspontot képviseltek az ENSZ-ben a fegyveres intervenció elítélésével és a Kádár-kormány elutasításával kapcsolatban, másrészt a Biztonsági Tanácsnak 1956–1957-ben Kuba nem állandó tagja volt. Ennek következtében a magyar események – amelyek még olyan országokban is visszhangra leltek, amelyek Magyarországtól távol helyezkedtek el, ahol nem éltek jelentős számban magyarok, s a lakosok többsége csekély tudással rendelkezett Magyarországról¹⁴ – Kubában kiemelt figyelmet kaptak. Castróék szán-

¹¹ *Élet a régi-új lakótelepeken* c. kiállítás, Tomory Lajos Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény.

¹² HORVÁTH Emőke: „A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulatai, 1959–1961”. *Aetas*, 33. évf. 2018/1. sz. 59.

¹³ HORVÁTH: i. m. 64.

¹⁴ Lásd például Mexikó, SZENTE-VARGA MÓNKA: „Az 1956-os forradalom a mexikói El Sol de Pueblanapilapban”. In Anderle, Ádám (szerk.): *A magyar forradalom és a hiszán világ, 1956*, Szeged, SZTE, 2007, 153–161.

dékosan hagyták tehát Magyarországot a kapcsolatfelvételi, illetve normalizációs folyamat végére.¹⁵

Magyarország első kubai nagykövete Beck János lett, aki spanyol nyelvtudásával, s különösen azzal, hogy a harmincas években önkéntesként harcolt a spanyol polgárháborúban, kivívta a kubai vezetés rokonszenvét. A biztató kezdet után az 1962-es karibi válságot követően némi elhidegülés volt tapasztalható, ami azonban nemcsak a kubai-magyar relációban jelentkezett, hanem általánosságban a sziget és a szocialista országok közötti kapcsolatokban. A rakétaválság lezárását az amerikai és szovjet delegációk oldották meg, a tárgyalóasztal mellett nem kaptak helyet a kubaiak. Ugyan a fegyverek a szigeten voltak, a kubaiaknak nem lehetett közvetlen beleszólásuk az egyeztetésekbe, sőt, azt kellett tapasztalniuk, hogy érdekeiket a szovjet delegáció sem képviseli, nem próbálja például az Amerikai Egyesült Államokat arról meggyőzni, hogy a gazdasági blokádot oldja fel Kuba körül. A rakétaválság alapján a kubai vezetés arra a következtetésre jutott, hogy nincsenek valódi barátai, azaz a Szovjetunió sem feltétlenül az. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Kuba és a szocialista világ viszonya egy időre elhidegüljön, hogy Kubában tisztogatások legyenek a kommunisták között, s hogy a szigetország forradalmi exportba kezdjen.¹⁶ Ennek az exportnak a kiindulópontja a kubai rendszer felsőbbrendűsége volt, továbbá az ezzel járó kötelesség, hogy ezt másokhoz is eljuttassák. Úgy gondolták, hogy a hasonló rendszerű államok egymás természetes szövetségeseivé válnak, azaz a forradalmi export által Kuba baráti országokra találhat. Ez az agresszív kubai külpolitikai irányvonal azonban ellentmondott az akkori szovjet álláspontnak (békés egymás mellett élés), továbbá igen költségesnek bizonyult. Az anyagi háttérrel Castróék részben a szocialista támogatásból teremtették meg, azaz a segélyeket nemcsak a kubai gazdaság, stb. fejlesztésére használták, hanem (inkább) külpolitikai célokra. Azok az államok, amelyek a gazdasági támogatás zömét adták, mint például az NDK és Csehszlovákia, ezt nehezményezték, és szerettek volna az általuk nyújtott segítség kubai felhasználásába is beleszólni, amit viszont Castróék kifogásoltak, mint Kuba belügyeibe való beavatkozást.¹⁷

1967-ben Che Guevara halálával a kubai forradalmi export leállt, a hetvenes években pedig a szigetország vezetése újra a szocialista világgal való kapcsolatait próbálta erősíteni, a kapcsolatok tehát – amelyek a felszínen egyébként végig kiválóknak tűntek – javultak és intenzívebbé váltak. Kuba 1972-ben a KGST tagja lett. Érdekes mindehhez hozzátenni, hogy Magyarország nem tartozott a szocialista

országok azon csoportjához, amely a legnagyobb anyagi és egyéb támogatást nyújtotta a szigetországnak, továbbá azon államok közé sem, amelyek megpróbálták nyomást gyakorolni a kubai vezetésre.

A Kádár-vezetés annak idején [írta kritikusan a *Magyar Nemzet* a rendszerváltást követően] a gazdasági észszerűségek ellenére is szorgalmazta a Kubával való kapcsolatok fejlesztését emiatt végképp nem akarván összeütközésbe kerülni az internacionalista segélyeket bőkezűen osztogató Moszkvával. Budapesten mégsem estek túlzásba: mint a Minisztertanács Hivatalának Gazdasági Együttműködési Irodáján megtudtuk, 1986 és 1990 között például mindössze húszmillió forintnyi segítséget nyújtottunk Kubának jobbára oktatási és szakemberképzési céllal.¹⁸

Míg Kuba a gazdasági kapcsolatokat a szocialista szolidaritás mentén kívánta bonyolítani, a magyar vezetés Kubával és általánosságban Latin-Amerikával kapitalista alapon szeretett volna kereskedni, exportjövédelmet szerezni. A kubai vezetésnek ez családias volt, szintúgy a magyar áruk – nem mindig kiváló – minősége. Beck János a következőképpen fogalmazott: „[...] mi kereskedtünk. Először bővült adtunk el, aztán használhatatlan holmit, amit nem tudtunk máshol, vagy nem mindig. Ne értsen félre. Néha. De hát ez a néha hozza azt a minőséget.” Az interjúban említette például a 17 emeletes Iparügyi Minisztériumot, amit még 1959 előtt építettek. Guevara irodája a tizenhetedikiken volt, azonban az épületbe telepített magyar lift „többet állt, mint járt”.¹⁹

Mindeme súrlódások és problémák a kapcsolatok látványos fejlődése közepette keletkeztek. A nyugati és a szocialista közvélemény számára csak utóbbiak voltak láthatóak. Úgy tűnhetett, a bilaterális nexus előhaladása ideális. A hetvenes évek magyar társadalmá nemcsak tudta, ki Fidel Castro, hanem személye közkedveltségnek örvendett. A politikus 1972-ben látogatott Magyarországra.

Mivel a látogatás eseményeiről folyamatosan beszámoltak a magyar hírközlő szervek, széles nyilvánosság övezte Fidel Castro magyarországi útját, de amelyet különben is feltűnő és lelkes érdeklődés kísért. A kubai forradalmár igazi sztár lett Magyarországon. A szocialista országok vezetőitől eltérően fiatal, jó kiállású, szakállas fiatalember „meghódította” a magyarokat.²⁰

Kádár János három évvel később járt Kubában. Az említett két látogatás, az 1972-es és az 1975-ös, időben nem sokkal előzte meg a Havanna utca 1978-as névadó ünnepségét.

¹⁵ DÖMÉNY JÁNOS: *Magyar diplomata Latin-Amerikában*, Szeged, SZTE, 2009, 30.

¹⁶ ANDERLE ÁDÁM: *Kuba története*. Budapest, Akkord, 2004, 127–132.

¹⁷ Részetesebben lásd: SZENTE-VARGA MÓNKA: „El lugar de Cuba en el mundo político. Opiniones checoslovacas desde la Habana”. In Opatrný, Josef (szerk.): *Nación y cultura nacional en el Caribe hispano: Ibero-Americana Pragensia. Supplementum XV*. Prága, Editorial Karolinum, 2005, 357–367; Uő: „Relaciones políticas entre Cuba y Checoslovaquia en los años sesenta”. In Chust, Manuel – Frasquet, Ivana (szerk.): *Actas XIV Congreso Internacional AHILA: Europa – América, paralelismos en la distancia*. Madrid, AHILA, Universitat Jaume I, Fundación Mapfre, 2008, CD; BORTLOVÁ, HANA: *Československo a Kuba v letech 1959–1962*. Prága, Univerzita Karlova v Praze, 2011.

¹⁸ „Visszarendelt kubai munkások, füstölgő Ikarusok”, *Magyar Nemzet*, 1990. április 5. 2.

¹⁹ Beck János interjú. Készítette Mérő Katalin az 1988. évben, OSZK–1956-os Intézet, Oral History Archivum, felvétel száma: 174, oldalszáma: 577–578.

²⁰ UDVARDI PÉTER: „Fidel Castro 1972-es magyarországi látogatása: Metszet a magyar-kubai kapcsolatok történetéből”. *Múltunk*, 60. évf. 2015/4. sz. 91.

A nyolcvanas évek

Maga az építkezés 1978 és 1985 között zajlott. Összesen 20–22 ezer lakót költöztettek a lakótelepre. Kritérium volt a minimum három gyerek, a Havannára tehát nagy-családosok kerülhettek. Ugyanakkor gondot okozott már a kezdetektől fogva, hogy a lakók jelentős része más ledózerolt városrészekből, nyomornegyedekből érkezett. Magukkal vitték megoldatlan problémáikat, amelyek így egyetlen helyen halmozódtak fel. Összkomfortos lakásba kerültek olyan családok, akik korábban nem laktak ilyen otthonban; nem tudták, hogyan kell ezeket használni, nem volt megfelelő anyagi háttérük ahhoz, hogy a lakásokat szinten tartsák, s nem is feltétlenül érdekelte őket utóbbi. A szomszédokkal való együttélés sem volt feszültségmentes.

A Havannán a biológiai lakottsággal (fürdőszoba, távfűtés) együtt jelentkezik a „társadalmi lakhatatlanság”, hiszen egy több száz lakásos lakótelepi házba egyszerre beköltöző sok ismeretlen között csak véletlenszerű, elenyésző számú ismeretség alakul ki, még évek múltán is csupa idegen él egymás tőszomszédságában... Naponta szorítja az embereket testközelségbe a liftkalitka... Negyedik, hatodik, kilencedik közlik faarccal, az esedékes emeleten kilépve vagy morognak valami köszönésfélét, vagy még azt sem.²¹

A problémák már a nyolcvanas években jelentkeztek a Havannán, de akkor erről még nem volt szabad nyíltan beszélni. Bajor Nagy Ernő író, újságíró szarkasztikus véleménye kivételnek számított ebben az időszakban.

Szerencse, hogy a hozzánk millió szállal kötődő kubai város nevét aggatták a bérház-kolosszusok telepére. Bécs, Párizs vagy Stockholm alighanem gúnynak tekintené, ha a szeméttől ragadós, agyonrongált épületegyüttes hordozná a nevét. A hajdan volt nyomorúságtelep patika tisztaságú volt a Havannához képest.²²

A nyolcvanas évek második felében járt a lakótelep néhány lakója Kubában, Kuba magyarországi nagykövetsége segítségével. Ajándékba a kubai függetlenségi hős, José Martí mellszobrát kapták,²³ amit Budapesten, a Havannán 1988-ban Jorge Lez-

²¹ TÉGLÁS: i. m. 32. Eredeti forrás: NAGYGYÖR Csilla: *Fiatalkorúak a Havanna-lakótelepen*. Esztergom, kézirat, 1993.

²² BAJOR NAGY, Ernő: „Laci bácsi építkezik”. In: Schmidt, Judit (szerk.): *Laci bácsi emlékkönyv*. Budapest, 2002, 48.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) K (Általános ügykezelésű iratok) IV (Magyarország és a külállamok minden oldalú kapcsolatára, illetve a külállamok belső helyzetére és nemzetközi kapcsolataira vonatkozó iratok) Kuba, 1984/69. doboz, 84–79 „José Martí mellszobor esetleges elhelyezése Budapesten”.

cano Pérez, a Kubai Nemzetgyűlés Nemzetközi Kapcsolatok Bizottságának elnöke avatott fel,²⁴ egy évtizeddel a lakótelep névadó ünnepsége után.

Kubai vendégmunkások

Ha manapság cikket olvasunk a Havannáról, gyakran találkozhatunk azzal a vélekedéssel, hogy a lakótelepet a kubai vendégmunkásokról nevezték el.²⁵ Pedig Magyarország és Kuba között a munkaügyi egyezmény 1980-ban kötött meg, és a kubai vendégmunkások első csoportja csak 1981 áprilisában érkezett Magyarországra,²⁶ nagyjából három évvel a Havanna utca névadó ünnepsége után. Ráadásul a kubai vendégmunkások munkásszállókon laktak, nem a Havannán. Ugyan dolgoztak a XVIII. kerületben a Lőrinci Fonóban és a XIX. kerületi Kistextben – utóbbi szintén közel volt a lakótelephez – azonban ezek a vállalatok rendelkeztek saját munkásszállóval és a kubaiak ott rendezkedtek be. Igaz ugyanakkor – s erre az első generációs lakótelepi lakók emlékeznek –, hogy a havannás rendezvényeken gyakran léptek fel kubaiak, például táncosként vagy zenészként.

A kubai vendégmunkásokkal kapcsolatban igen nehéz számokat találni, a kevés levéltári dokumentumot más, például sajtóforrásokkal és *oral history* interjúkkal lehet kiegészíteni. Jorge López és Sergio Díaz-Briquets szerint, akik elsősorban kubai sajtóforrásokat használtak, úgymint a *Granma* napilap és a háromhavonta megjelenő *Colaboración*, 360 kubai vendégmunkás dolgozott Magyarországon 1982-ben, 800 az 1983. év elején és 1333 fő az év végén. 77 százalékukat a textiliparban foglalkoztatták, 23% pedig más iparágakban, például a gépiparban, s a járműgyártásban kapott munkát.²⁷ Zalai Anita levéltári kutatásai szerint 1981-ben 294, 1982-ben 102 kubai vendégmunkás érkezett az országba.²⁸

1981. július 26-án Fidel Castro a Moncada laktanya elleni támadás 28. évfordulóján elhangzott ünnepi beszédében 12 ezer kubai vendégmunkást említett, akik három országban, az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon dolgoztak.²⁹

²⁴ José Martí kubai költő szobrának avatása a Havanna lakótelepen, 1988. 10. 18., Nemzeti Audiovizuális Archívum, nava.hu/id/313490/ (Letöltés ideje: 2019. 02. 27.)

²⁵ „A Havanna”, 2019.02.15., belvaros.blogspot.com/2009/02/havanna-lakotelep-budapest-xviii.html; DEZSE Balázs: „Havanna-lakótelep”, 2014.04.02., welovebudapest.com/toplistak/utcanevak-eredete-xviii-kerulet/, „Kuba tegnap és ma”, 2008.10.09., kitekinto.hu/latin-amerika/2008/10/19/kuba_tegnap_es_ma. (Letöltés ideje: 2019. 02. 25.)

²⁶ MNL OL, K IV, Kuba, 1981/56. doboz, 84–61 Magyar-kubai munkaügyi együttműködés; 1981/59. doboz, 84–605 „A kubai dolgozók magyarországi foglalkoztatásának 1 éves tapasztalatairól szóló tájékoztató”.

²⁷ Jorge LÓPEZ – Sergio DÍAZ-BRIQUETS: “Labor Migration and Offshore Assembly in the Socialist World: the Cuban Experience”. *Population and Development Review*, 166. évf. 1990/2. sz. 280–287.

²⁸ ZALAI Anita: „A nemzetközi szocialista munkamegosztás egyik példája: kubai vendégmunkások Magyarországon”. *Mediterrán Világ*, 6. évf. 2010. 69–77.

²⁹ Jorge I. DOMINGUEZ: *To make a World Safe for Revolution: Cuba's Foreign Policy*. Amerikai Egyesült Államok, Center for International Affairs, 1989, 89.

Ugyan voltak tervek azzal kapcsolatban, hogy a 12 ezres számot 50 ezerre kellene emelni az évtized közepére, azonban ez Jorge Dominguez szerint nem következett be. Magyar viszonylatban elmondható az, hogy a három ország közül itt dolgozott a legkevesebb kubai. A számok emelkedtek, azonban valószínűleg nem a beszédben felvázolt mértékben. Az 1980-as munkaügyi szerződésben meghatározott 380-as keretszám a következőképpen oszlott volna meg: a Pamutnyomóipari Vállalatnál 50, a Pamutfonóipari Vállalatnál 50, a Papíripari Vállalatnál 50, az Ikarusnál 50, az Orionnál 50, a Szerszámipari Műveknél 50, a Dunai Vasműnél 50 és a Salgótarjáni Acélműnél 30 kubai munkatárs.³⁰ A tervezett létszámot 1981-re még nem érték el. Viszont az Arcanum adatbázisban található sajtóforrások azt mutatják, hogy nem sokkal később, még a nyolcvanas években az eredeti keretszámokat nemcsak felöltötték, hanem meg is emelték. Dolgoztak kubaiak többek között Budapesten, Dunaújvárosban, Kaposváron, Pápán, Szegeden és Székesfehérváron. Több cég is, mint például a Kelenföldi Textilgyár (Keltex), a Pamuttextil Művek (Patex), vagy a Dél-magyarországi Építő Vállalat (Délép) száz, vagy annál több kubai vendégmunkást foglalkoztatott.³¹

Megjelentek olyan cikkek is, amelyekben nem egy-egy cégre, hanem a vendégmunkások egészére vonatkozó adatok szerepelnek. Természetesen kevésbé megbízhatóak, mint a levéltári források, de kiindulópontként hasznosak lehetnek. 1985-ben a *Népszava* több mint ezer kubai textil munkásról cikkezett,³² 1989-ben a *Szabad Föld* pedig több mint 2000 kubai vendégmunkásról írt.³³

Tekintettel arra, hogy sokan élnek azokból a generációkból, akik közvetlen tapasztalatokkal rendelkeznek a kubai vendégmunkásokkal kapcsolatban, kézenfekvőnek tűnt *oral history* források bevonása a kutatásba. Ugyanakkor jellemző az, hogy a megkérdezettek hajlamosak túlbecsülni a kubaiak számát, akár 8–10 ezer főről is beszélni, aminek az lehet az oka, hogy az országba érkező kubaiak külsőre jelentősen eltértek a magyar népességtől, következésképpen „többnek tünnek”. A vendégmunkások zömét kitevő 18–26 év közötti kubai lányok különösen nagy feltűnést keltettek Magyarországon. Néhány diszkóban és étteremben verekedés is volt – például a csepeli Rákóczi étteremben.³⁴ Mindezek, de különösképpen az egzotikus kubai munkásnők beépültek és továbbra is jelen vannak a magyarországi Kuba-képben,³⁵ ezért nem véletlen, hogy a Havanna lakótelep esetében gyakoribb a kubai vendégmunkásokkal kapcsolatos asszociáció az 1978-as havannai VIT találkozó helyett.

³⁰ MNL OL, K IV, Kuba, 1981/56. doboz, 84–61 „Magyar-kubai munkaügyi együttműködés”.

³¹ „Leányszállítás – szabad a szállás”. *Népszabadság*, 1993.06.12. 18; EGERSEGI Csaba: „Gyár telefon nélkül”. *Népszabadság*, 1987. 07. 20. 5; „Megy a fonál vándorútra. Patex: gondok és eredmények”. *Népszabadság*, 1988. 05. 20. 5; „Mit tud a Délép?”. *Népszava*, 1988. 06. 09. 4.

³² „Kubai szakszervezeti aktivisták értekezlete”. *Népszava*, 1985. 02. 07. 7.

³³ „Nem könnyű a könnyűiparban...”. *Szabad Föld*, 1989. 09. 05. 3.

³⁴ MOLDOVA György: *Bűn az élet*. Budapest, Magvető, 1989, 400–401.

³⁵ Lásd például KAISER László: „A kubai lányok”. In Uő: *A fekete emberek*. Budapest, Hungarovoxx, 2014, 64–74.

Kilencvenes évek

A hidegháború vége, a bipoláris világ és a szocialista blokk eltűnése alapjaiban változtatta meg a kubai-magyar kapcsolatokat. A Közép- és Kelet-Európában zajló rendszerváltás gazdasági válsággal járt, továbbá a külpolitikai irányvonal megváltozásával. Magyarország hátat fordított Kubának, s jelentősen csökkent az érdeklődés általánosságban Latin-Amerika irányában. Hamarosan ez a régióban működő magyar nagykövetségek számára is megmutatkozott.

Magyarország saját politikai és gazdasági átalakulására összpontosított. Ugyanakkor jellemző volt a korábbi rendszer ideológiájának elutasítása, és az olyan országoktól való elhatárolódás, amelyek még továbbra is a meghaladottnak tekintett eszméket követték, lásd Kuba. A kubai vezetésnek viszont a magyarországi változások nem tetszettek. A munkaügyi egyezményt már korábban, 1987-ben felmondták, 1988-tól nem küldtek új vendégmunkásokat.³⁶ Mivel a szerződések 4 éve szóltak, 1990-ben még mindig dolgoztak kubaiak Magyarországon, kb. 800 fő.³⁷ Őket haladéktalanul hazarendelték. A Havanna lakótelepen élők mindebből annyit bizonyosan érzékelhettek, hogy eltűntek a kubaiak a rendezvényekről. Nagy többségük hazament.

Az évtizedben a Havannán nemcsak az eddig rejtett és eltussolt problémák kerültek a felszínre. A lakótelepen élők életkörülményei gyors hanyatlásnak indultak.

A hetvenes években komoly technológiaváltásokon ment át a világ, ami mindehhez elbocsátásokhoz vezetett. Hozzánk ez csak a rendszerváltás után gyűrűzött be. Ehhez jött még a hagyományos piacok elvesztése s az, hogy a neoliborális gazdasági stratégia miatt hamarabb kezdődött és mélyebb volt a válság, mint a legtöbb volt szocialista országban. Gyorsabban ment a kilábalás is, de a társadalmi költség igen magas volt. A magyar munkaerő úgy modernizálódott, hogy az egyharmadát „lelesejtették”. [...] Magyarország 1989 és 1992 közötti években elvesztette munkahelyeinek mintegy egyharmadát.³⁸

A munkanélküliség a Havannán hatványozottan jelentkezett. A megélhetési nehézségek, az egzisztenciális bizonytalanság hozzájárultak a bűnözés növekedéséhez. Bandák alakultak, a közbiztonság romokban hevert:

Jelenleg [1993] megközelítőleg 11 állandó, zárt korcsoport (banda) van a lakótelepen. A tagok 50 százaléka ellen már folyt valamiféle rendőrségi eljárás, illetve már jogerős ítélet alatt áll. 30 százalékuk pedig mindennapos tolvaj, kik ruhát, benzint, élelmiszert lopnak... A rendőrség nem igazán hatékony ezen a területen. Így

³⁶ „Visszarendelt kubai munkások, füstölgő Ikarusok”. *Magyar Nemzet*, 1990. 04. 05. 2.

³⁷ „Magyarországról is távoznak a kubai vendégmunkások”. *Magyar Nemzet*, 1990. 03. 30. 3.

³⁸ GERŐ Zsuzsa – CSANÁDI Gábor – LADÁNYI János: *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*. Budapest, Új Mandátum, 2006, 149–150.

a tagok egyre keményebb bűncselekményeket követnek el. [...] A bűnözés egyik melegágya a kábítószer.³⁹

Megindult az elköltözés. A régi lakók helyére még kedvezőtlenebb helyzetű családok költöztek; negatív spirál kezdődött. A kilencvenes években a budapesti utcanyelv a lakótelepet magyar Chicagónak becézte. 1994-ben a következő rendőrségi közlemény született: „A Havanna lakótelep továbbra is a kerület legveszélyesebb övezete kriminalisztikai szempontból. Itt koncentrálódik a lakosság egyharmada. Mivel sok lumpen és büntetett előéletű jutott itt lakáshoz, ez a terület a nagyvárosi bűnözés tipikus jegyeit viseli magán.”⁴⁰ Rohamosan csökkentek a lakásárak, mégsem akartak az emberek a Havannán lakást vásárolni. Az ottlakók elkeseredésükben az önkormányzathoz fordultak és kérték, hogy nevet változtathassanak. A hatóság az elutasító válaszbán a hagyományra hivatkozott.⁴¹

Az ezredfordulótól a 2010-es évek végéig

[A Havannán] a rendszerváltozás előtt a magántulajdonban lévő lakások aránya 31% volt, elsősorban szövetkezeti formában, míg a fennmaradó rész állami kézben volt. Ezek az arányok 1989 után drámai módon és gyorsasággal változtak meg. A legtöbb állami lakást nemcsak a Havannán, hanem a város más területein is – a fizikai állapottól függően – a megállapított piaci érték 15–45%-áért árulták. Ugyanakkor a lakóknak készpénzzel történő fizetés esetén az árak csak 60%-át kellett kifizetni, így a tényleges piaci ár 9%-áért már lakáshoz lehetett jutni. Ez a liberalizált privatizációs gyakorlat tette lehetővé a gyors lakáspiaci átalakulást, aminek következtében az állami lakások aránya a Havannán 1999 végére a korábbi 69%-ról 5%-ra esett vissza.⁴²

A kétezres évek elejétől kezdett el javulni a helyzet a lakótelepen. Ez egyrészt köszönhető a bérlakások privatizációjának, illetve annak, hogy a lakók száma 22 ezerről kb. 17 ezerre csökkent. Másrészt 2002-től biztonsági kamerák működnek a lakótelepen. A terület továbbá csatlakozott különböző kezdeményezésekhez, mint például az URBACT program keretében az Európai Unió és Magyarország társfinanszírozásával megvalósuló Re-Block projekt, amelyek révén hasonló sorsú, marginalizált városrészekkel került összeköttetésbe, akikkel tapasztalatokat cserélnek, továbbá a program révén anyagi támogatást is kapnak.⁴³

³⁹ TÉGLÁS: i. m. 37. Nagygyőr Csilla kutatásai alapján.

⁴⁰ TÉGLÁS: i. m. 34.

⁴¹ SZALAI Anna: „Leállt a gettósodás a Havanna-lakótelepen”, 2010. 01. 04., nol.hu/belfold/20100104-kuzdelem_nevarnyekben-490791. (Letöltés ideje: 2019. 02. 25.)

⁴² EGEDY Tamás: „A társadalmi kirekesztés és a lakótelepek”. *Tér és Társadalom*, 15. évf. 2001/1. sz. 98.

⁴³ A projektről részletesen lásd: *A mi Havannánk. URBACT II / Re-Block projekt*. Budapest, Budapest

Érdekes megfigyelni azt, hogy a Havanna lakótelep mostanában keresi a Kubával való kapcsolatokat. A 2010-es években például Kubában járt a városrész lengyel táncegyüttese, a Polonéz. Továbbá a helyi élelmiszeráruházak csupa kubai fényképpel díszítették: tengerpart, táncosnők, Ernest Hemingway, kubai forradalom stb. Ennek hátterében részint az állhat, hogy a lakótelepen élő első generáció, amely már nyugdíjas, a korábbi időkből a fiatalságára és elsősorban a jó dolgokra emlékszik. Az odatelepült fiatalok pedig gyakran nem rendelkeznek személyes tapasztalatokkal a szocialista időszakról, hiszen később születtek, ugyanakkor elégedetlenek a jelenlegi gazdasági, illetve politikai helyzettel. Következésképpen növekvőben van egyfajta nosztalgia a régi idők, illetve a Havanna esetében Kuba iránt.

Rezümé

Amikor elhangzik a Havanna szó, a magyarok többségének Kuba jut az eszébe. Lesznek viszont néhányan, akik a ragasztószalagra vagy a barna színre, míg a budapestiek közül sokan a XVIII. kerületre gondolnak majd. Ez a tanulmány helytörténeti kutatáson alapszik; a Havanna lakótelep történetét vizsgálja a magyar-kubai kapcsolatok koordinátaiban. Először azokat a tényezőket mutatja be, amelyek a névadásban szerepet játszhattak, majd a terület sorsára koncentrál, a hetvenes évektől épülő szocialista olvasztótégelytől eljut a kilencvenes évtizedre marginalizált városrészig. A tanulmány befejező része a rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakot tekinti át. A lakótelep és a lakótelep képeinek, megítélésének fejlődését kapcsolattörténeti kontextusban mutatja be.

Kulcsszavak

Havanna, Budapest, Kuba, lakótelep, szocializmus, kapcsolattörténet

Abstract

The Havana Building Complex in Light of Cuban-Hungarian Relations

When the word Havana is uttered, most Hungarians will think of Cuba. Some however might associate Havana with an adhesive tape or a colour, whereas many people living in Budapest would connect it to the 18th district. This study stems from a local history research and investigates the history of the Havana building complex in the context of Hungarian-Cuban relations. First it presents those factors which could have played a role in naming the place Havana and then concentrates on the fate of the building bloc: its decline from the exemplary Socialist

.....
Főváros XVIII. kerület Pestszentlőrinc-Pestszentimre Önkormányzata, 2014. A programban tíz város illetve városrész vett részt, „a XVIII. kerületi önkormányzat a vezető partner. A teljes uniós támogatás 699 790 euró, s ebből a XVIII. kerületi önkormányzat 160 340 euróval gazdálkodhat.” I. m. 8.

melting pot in the 1970s to a marginalized part of the city by the 1990s. The final sections of the essay cover the period from the change of system in Hungary until the second half of the 2010s. The paper analyses the evolution of (the image of) the Havana building complex in the context of interconnected history.

Keywords

Havana, Budapest, Cuba, building complex, Socialism, interconnected history

TÉZER ZITA

Az afrokubai *santería* elterjedése Mexikóban

A spanyol gyarmati időszak alatt, transzkulturációs folyamatok eredményeként létrejövő, *yoruba* eredetű, katolikus elemekkel átszőtt, mind a mai napig folyamatosan módosuló szinkretista afrokubai vallás,¹ a *santería* népszerűsége az 1990-es évek óta töretlenül ível felfelé,² nemcsak kialakulási területén, hanem a kubai emigránsoknak köszönhetően más országokban is. Ez azt is jelenti, hogy nem feltétlenül csak a „fekete Amerika” kulturális térség³ belül vált nemzetközivé (*transnacionalizáció*⁴), az olyan közös történelmi múlttal áthatott területeken,⁵ mint például a mexikói Veracruz, hanem Kubától távol eső országokban is, a családi és az ismeretségi kör hálózata révén. Jelentősebb számú hívet számlál Mexikóban, az Egyesült Államok délkeleti részén, Floridában (leginkább Miami-ban), valamint Közép-Amerikában (Ecuadorban, Panamában), a spanyol nyelvű Karib térségben (Puerto Ricó-ban), Dél-Amerikában (Venezuelában, Argentínában, Chilében, Uruguayban, Brazíliában), és Európa nagyvárosaiban (Madridban, Barcelonában, Párizsban, Rómában, Amsterdamban).⁶ Tisztelete szórványosan jelen van a Kanári-szigeteken, és már eljutott Ukrajnába is.⁷

A mexikói térségben a *santería* tekintélyes elterjedésével számolhatunk Mexikóvárosban, az ország déli részén a Yucatán-félszigeten és a Mexikói-öböl vidékén

¹ Kialakulásának történetét, rítusok, mítoszok részletes leírását lásd. DORNBACH Mária, *Istenek levesestálban*, Budapest, Eötvös József Könyv- és Lapkiadó, 2009.

² Az 1990-es években ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés az afrokubai kultuszok iránt Kubában. DORNBACH Mária, „A transzkulturáció új fázisa az afrokubai santerióban”. In BUBNÓ Hedvig – HORVÁTH Emőke – SZELJAK György (szerk.), *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. Boglár Lajos emlékkötet*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016a, 171–172.

³ Sidney W. Mintz, amerikai kulturális antropológus ide kapcsolódó tanulmánya: Sydney Wilfred MINTZ: „L'Afrique en Amérique Latine: quelques réflexions impromptues”. in Manuel Moreno FRAGINALS (comp.): *L'Afrique en Amérique Latine*, Paris, UNESCO, 1984, 317–332. Angol változat: MINTZ, Sydney Wilfred: „Africa of Latin America: An Unguarded Reflection”. In Manuel Moreno FRAGINALS (ed.): *Africa of Latin America. Africa in Latin America: Essays on History, Culture, and Socialization*, New York, Holmes & Meier, 1984, 286–305.

⁴ Kali ARGYRIADIS, „Transnacionalización y relocalización de la santería en Veracruz”. *Cuba Arqueológica*, 2006, I. cubaarqueologica.org/document/anto6_argyriadis.pdf. (Letöltés ideje: 2020. 01. 04.)

⁵ A feltételezések szerint a rabszolgakereskedelem során Latin-Amerikába kerülő afrikaiak leszármazottai között válhat csak népszerűvé ez a fajta vallás, akik magukénak érezhetik az afrokaribi kultúrát. A legújabb megfigyelések szerint azonban a Kubából kivándorlóknak tudható be a *santería* elterjedése.

⁶ Kali ARGYRIADIS, i. m. I.

⁷ DORNBACH Mária (2009), i. m. 144–145.

található Yucatán, Quintana Roo, Veracruz és Campeche államban (elsősorban Mérida, Cancún és Veracruz városban), valamint Mexikóvárostól délre Morelosban, illetve a Csendes-óceán partján lévő Guerrero és Oaxaca szövetségi államban. További fontosabb városok: Morelia, Monterrey és Guadalajara.⁸ Más országokhoz képest eredményesebb elterjedése azzal magyarázható, hogy Mexikó, nagyságát tekintve is nagyobb számban tud befogadni bevándorlókat. A 2010-es mexikói census alapján 961 121 fő volt a külföldi születetésű, letelepedett lakosok száma,⁹ amely 2019-ben már 1 145 888 főre emelkedett, akik elsősorban Venezuelából, Hondurasból, Guatemalából, El Salvadorból, Kubából és Haitiből származnak.¹⁰ A 2019-es év kubai menedékjogi kérelmek száma elérte a 8677-et, amelyet Andrés Ramírez, a Mexikói Menekültügyi Támogatási Bizottság (*Comisión Mexicana de Ayuda a Refugiados – COMAR*) vezetője frissen közölt a Twitteren 2019 utolsó napján.¹¹ Ez az adat azonban az ideiglenesen Mexikóban tartózkodó személyek számát növeli, mivel a bevándorlók egyrésze az Egyesült Államokba való továbbjutás reményében érkezik az országba, így az ebből Mexikóban letelepedő lakosok száma végül kevesebb marad.

A Kubából történő bevándorlás 1990-től, a kubai gazdasági válság időszakától fogva (*periodo especial*) jelentősen növekedni kezdett az országban, majd számuk 2010 és 2019 között megugrott,¹² melyet jól illusztrál, hogy 2019 első öt hónapjában harmincszor több kubai, összesen 425 fő lépte át a mexikói határt, mint 2018 ugyanezen időszaka alatt.¹³ A letelepedő kubaiak száma a mexikói 2010-es népszámlálás szerint 4033 fő volt a Mexikói Nemzeti Migrációs Intézet (*Instituto Nacional de Migración*) összesítő adatai alapján¹⁴ (összesen 12 108 fő az ideiglenes kubaikkal együtt¹⁵). 2012-ben már 9457 fő állandó kubai lakos élt Mexikóban,¹⁶ amely

szám 22 604 főre emelkedett 2016-ban.¹⁷ A kubai jelenlét leginkább Quintana Roo megyében nőtt, elsősorban a fővárosban, Cancúnban, ahol 5569 főt tartanak számon ugyanabban az évben.¹⁸

Közülük nagy számban fordulnak elő a *santería* követői, akik számára egyfajta identitás összekötő kapocsként működik, és az etnikai összetartozást jelenti a közös hit,¹⁹ míg a kivándorló papok egyfajta üzleti lehetőséget látva fogtak hozzá a vallás terjesztéshez. Ha figyelembe vesszük azt a megközelítő adatot, hogy a katolikus egyház elismerte, hogy Kubában a lakosság 80%-a követi valamelyik afrokaribi vallást,²⁰ valószínűleg hasonló adatokkal számolhatunk a kivándorló kubaiak esetében is, amely számot a helyi mexikói hívők csak tovább növelnek. Összességében azonban Mexikóban a *juruba* eredetű vallás követőinek számára vonatkozó pontos adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre, de egy 2017-es felmérés szerint nagyjából 30 000 főre becsülik a *santería*val szimpatizáló személyek, gyógyítók, varázslók, sámánok és jóslók számát országos szinten.²¹ Mexikóvárosban 2004-ben nagyjából 3000–6000 közötti fővel számoltak, csak a *santería* hívőket tekintve.²² Ez a számdata azóta növekedhetett. Sikeressége egyértelmű, ami elsősorban annak köszönhető, hogy szinkretizmusa révén megengedő más vallásokkal szemben, vagyis a hívők más vallási kultuszba is beavathatják magukat, fenntartva folyamatosan a kultuszok közötti átjárhatóságot.²³

A *santería* mexikói megjelenésének első szakasza Juárez Huet antropológus szerint az 1940-es évektől figyelhető meg, amikor az afrokubai kultúra jelentős befolyást szerzett Mexikóban a film-, zene és táncművészet terén.²⁴ A kubai vallás bemutatása szempontjából kiemelhető azoknak a daloknak a fontossága, amelyek

⁸ Nahayeilli JUÁREZ HUET, „La santería à Mexico: ébauche ethnographique”. *Civilisations, Revue internationale d’anthropologie et de sciences humaines*, vol. LI, 2004, 5. journals.openedition.org/civilisations/667. (Letöltés ideje: 2020. 01. 09.)

⁹ „Informativo Oportuno”. *Internet Archive*, vol. I, no. 2, 2011 web.archive.org/web/20130427100913/http://www.inegi.gob.mx/inegi/contenidos/espanol/prensa/contenidos/Articulos/sociodemograficas/nacidosenotropais.pdf. (Letöltés ideje: 2020. 01. 09.)

¹⁰ „Estadísticas Migratorias Síntesis 2019”. *Secretaría de Gobernación, Subsecretaría de Derechos Humanos, Población y Migración Unidad de Política Migratoria, Registro e Identidad de Personas, Gobierno de México*, México, 2019, 12. portales.segob.gob.mx/work/models/PoliticaMigratoria/CEM/Estadísticas/Sintesis_Graficas/Sintesis_2019.pdf. (Letöltés ideje: 2020. 01. 26.)

¹¹ „Más de 8.600 solicitudes de asilo de cubanos en México en 2019”. *Cibercuba*, 2020. január 2. cibercuba.com/noticias/2020-01-02-01-e43231-s27061-8600-solicitudes-asilo-cubanos-mexico-2019. (Letöltés ideje: 2020. 01. 09.)

¹² Íñigo ARREDONDO, „Cubanos en México: los que no llegan a EU”. *El Universal*, 2017. május 16. eluniversal.com.mx/articulo/periodismo-de-investigacion/2017/05/15/cubanos-en-mexico-los-que-no-llegan-eu. (Letöltés ideje: 2020. 01. 08.)

¹³ „El Instituto Nacional de Migración de México recibe 30 veces más cubanos que en 2018”. *Cibercuba*, 2019. július 6. cibercuba.com/noticias/2019-07-06-01-e43231-s27061-instituto-nacional-migracion-mexico-recibe-30-veces-cubanos. (Letöltés ideje: 2020. 01. 09.)

¹⁴ gov.mx/inm

¹⁵ „Informativo Oportuno” i. m.

¹⁶ Ernesto Rodríguez CHÁVEZ, „Cubans in Mexico. International mobility and socio-demographic and

labor participation patterns. The Cuban diaspora in the World”. *A Symposium Cuban Research Institute, Florida International University*, 2013. cri.fiu.edu/research/commissioned-reports/cubans-in-mexico.pdf. (Letöltés ideje: 2020. 01. 08.)

¹⁷ Íñigo ARREDONDO, i. m.

¹⁸ Uo.

¹⁹ DORNBACH Mária (2009), i. m. 142.

²⁰ DORNBACH Mária (2016a), i. m. 173.

²¹ Felmérés a mexikói közérzetről és a technológiáról (Encuesta sobre la Percepción Pública y la Tecnología en México – Enpecyt) inegi.org.mx/programas/enpecyt/2017. (Letöltés ideje: 2020. 01. 26.)

²² Nahayeilli JUÁREZ HUET (2004), i. m. 5.

²³ DORNBACH Mária, „Mulatt istenek az afrokubai vallási kultuszokban”. In HORVÁTH Emőke (szerk.), *Tanulmányok a Karib térségről*, Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2016, 115.

²⁴ Nahayeilli JUÁREZ HUET, „Transnacionalización y relocalización de la santería cubana: el caso de la ciudad de México”. *Stockholm Review of American Studies*, 2009, 87.

Sangó²⁵, Babalu-Ajé²⁶ és Jemajá²⁷ istenségekre hivatkoztak a mexikói mozifilmekben. Többek között Germán Valdéz színész és énekes, ismertebb nevén Tin-Tan is Kubába látogatott, hogy a helyszínen tanulmányozza az afrokubai dalokat.²⁸ A *santería* nemzetközivé válásának második szakaszában, a kubai forradalom 1959-es győzelme után, a *santeriát* közvetlenebb módon, bevándorló kubaiak kezdték megismertetni a mexikóiakkal, akik színes ruháikkal, nyakláncokkal tűntek ki a helyiek közül. A vallás ettől kezdve megszűnt a mozi és a látványosság kizárólagossága lenni, és átértékelve a kezdeti „boszorkányság”-ként (*brujería*) való értelmezését, szélesebb körben vált elfogadottá – főként a közép- és felsőosztály körében, akik meg tudták fizetni a szertartásokat.²⁹ Csak a nyolcvanas évek végén volt tapasztalható némi visszaesés a népszerűségében, amely részben arra az okra vezethető vissza, hogy a vallást a szervezett bűnözéssel és kábítószer-kereskedelemmel hozták összefüggésbe. Az egyik, nagy port kavaró esemény, Adolfo de Jesús Constanzo, kubai felmenőkkel rendelkező, amerikai kábítószer-kereskedő és sorozatgyilkos nevéhez és bűnbandájához (a média elnevezése szerint a „narkosátánisták” szektájához) fűződik, akik 1989-ben rituális gyilkosságokat hajtottak végre Mexikóban.³⁰ Az elrettentő történetről filmek és könyvek születtek, laikus diskurzusokat folytattak, kapcsolatba hozva a *santeriával*,³¹ így rontva annak renoméját, s hozzájárulva ahhoz, hogy az afrokubai vallást a mexikóiak fenntarással kezeljék, és szektának minősítsék.³² Ez utóbbinak már csak amiatt sem nevezhető, mivel „nem valamely tételes vallás tagadása-megreformálása kapcsán szakadt ki, s öltött kizáró, titkos jelleget, hanem régi alapjait építi tovább”.³³ Mindenesetre a nyilvános elismerés hiányához ve-

zetett az egyházak vélemény-befolyásolása is, miután kifejezték nemtetszésüket az afrokubai vallással szemben. „A santería összeegyeztethetetlen a keresztény hittel” – állítja Enrique Sánchez Martínez durangói (mexikói) segédpüspök az *El Siglo*-ban,³⁴ mivel a kereszténység monoteista, ezzel szemben a *santería* politeista, amelyben keresztény szentek és Szűz Mária képében tisztelik isteneiket, akik pedig a keresztény tanítás szerint „valós személyek, és léteztek”. Az evangélikus egyház is elítél bizonyos rituálékat mind a mai napig, melyeket értelmetlennek, barbárnak, vagy durvának titulál.³⁵ Néhány kultusz nyilván elborzasztó lehet azok számára, akik nem értik annak vallási jelentését, különösen mivel a *santería* kultusz a mexikói nemzeti kultúrán kívül esik. Ennek ellenére mégis elmondható, hogy a *santería* jelentős mértékben gazdagította a mexikói kultúra palettáját. Vannak, akik személyes okokból ragaszkodnak bizonyos szertartáshoz, és vannak, akiknek a családjában fordul elő valaki, aki gyakorolja az ilyen típusú vallást, vagy ismerősei vannak, akik közelebb hozzák őt is az afrokubai világhoz.

A kilábalás, a „nagy bumm”, a *santería* terjedésének harmadik szakasza a kilencvenes évek második felében következett be. Mexikó részéről ennek előmozdítója az volt, hogy a forradalom után, a hetvenes és nyolcvanas évek központozító és homogenizáló kulturális nacionalizmusát felváltotta a kulturális infrastruktúrák fejlesztését, és a multikultúra előmozdítását célzó intézményi tervek támogatása.³⁶ 1988 decemberében megalapították a Nemzeti Kulturális és Művészeti Tanácsot (*Consejo Nacional para la Cultura y las Artes – CONACULTA*) a kulturális politika összehangolásának példjaként, melynek célja új kapcsolat teremtése az állam és a társadalom között a kultúra területén. Nem sokkal ezután létrehozták a Nemzeti Kulturális és Művészeti Alapot (*Fondo Nacional para la Cultura y las Artes*) egyéni vagy csoportos projektek és ösztöndíjak finanszírozására. A kultúrát a feltörekvő politika előmozdítójaként és végrehajtójaként definiálták. Ennek keretében támogatni kezdték a kulturális fesztiválokat, konferenciákat, tanfolyamokat, melynek része volt az „afrokaribiság” bemutatása és értelmezése. Kuba részéről a *santería* terjedését segítette, hogy Kuba gazdasági okokból megnyitotta kapuit a turizmus előtt, így a karibi szigetre tett utak tovább táplálták a kubai vallás iránti érdeklődést. Egyre többen gondolták úgy, hogy egészségükön, betegségükön, életükön segíthet egy-egy szertartás, jóslás. Kubában a vallásos érzület fellángolását természetesen az *Oni Ilé Ifé*³⁷ 1987-ben Havannába tett látogatása nagymértékben befolyásolta, melynek hatására mind többen szereztek meg a spirituális papi címet,

²⁵ Az egyik legfélelmetesebb természeti jelenség megszemélyesítője, a mennydörgés, villámlás, tűz, háború, a férfiaság istene. Katolikus párja Szent Borbála, nő léteére férfias tulajdonsággal felruházva. Így a női ruhába öltöztetett Sangó mítosza elfogadott a hívők körében.

²⁶ Ellentmondásos Orisha alak, aki elveszítette félelmetes tulajdonságait, és inkább szelíd szentre emlékeztet alakja, akit Szent Lázárral azonosítanak – mankóval, fekélyes testtel, tarisznyával, két kutya kíséretében. Minden év december 17-én a Havannától 20 km-re fekvő El Rincón Szent Lázár-templomot több ezer keresztény és santería hívő zarándok látogatja, hogy tisztelgetést tegyenek előtte, és egészséget kérjenek szeretteik és önmaguk számára.

²⁷ Minden Orisha anyja, a tenger istennője, az anyaság szimbóluma. Katolikus megfelelője egy fekete Madonna, a Havannai-öböl védőszentje, a Reglai Szent Szűz.

²⁸ Nahayeilli JUÁREZ HUET (2004), i. m. 2.

²⁹ Diana Cano Miranda történész Colonia Ajuscoiban, Mexikóváros déli részén készített esettanulmányt a vallási változatokról 2010-ben. MIRANDA, Diana Cano, „Santería cubana en la Ciudad de México: estudio de caso en una colonia popular al sur de la ciudad de México”. *Revista Brasileira do Caribe*, vol. XVII, no. 33, 2016, 165–166.

³⁰ *Tizenhárom ember holttestét találták meg* Matamorosban (Tamaulipas), az Egyesült Államok és Mexikó határánál található Santa Elena tanyán. GONZÁLEZ TORRES, Yolotl, „Las religiones afrocubanas en México”. In Aurelio ALONSO (Comp.), *América Latina y el Caribe. Territorios religiosos y desafíos para el dialogo*, Argentina, CLACSO, 2008, 266.

³¹ Nahayeilli JUÁREZ HUET (2004), i. m. 3.

³² „Ecos de la santería cubana en México”. *Mundiario*, 2017. január 30. mundiario.com/articulo/sociedad/ecos-santeria-cubana-mexico/20170130163738077814.html. (Letöltés ideje: 2020. 01. 04.)

³³ DORNBAACH Mária (2009), i. m. 18.

³⁴ Enrique Sánchez MARTÍNEZ, „La santería es incompatible con la fe cristiana”. *El Siglo de Durango*, 2013. június 16. elsiglodedurango.com.mx/noticia/444509.la-santeria-es-incompatible-con-la-fe-cristiana.html. (Letöltés ideje: 2020. 01. 09.)

³⁵ MIRANDA, Diana Cano, i. m. 173.

³⁶ Christian RINAUDO, „Lo „afro”, lo „popular” y lo „caribeño” en las políticas culturales en Cartagena y Veracruz. Circulaciones culturales. Lo afrocaribeño entre Cartagena, Veracruz, y La Habana”. *HAL archives-ouvertes*, Publicaciones de la Casa Chata, 2011, 10. halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01086263. (Letöltés ideje: 2020. 01. 24.)

³⁷ A legfőbb nigériai *juruba* főpap, szellemi vezető.

hogyan beavassák szertartásaikba a sokasodó érdeklődőket. Az afrokubai kultúra, ideértve annak vallásos világát, különösen a joruba elemek bemutatása kapott nagy lendületet a kubai turizmusban, amelyet sikeresen beépítettek a külföldi látogatók érdeklődési körébe, lehetővé téve számukra a vallásos részvételt. A média szintén hozzájárult a vallás terjesztéséhez. Az interneten manapság számos olyan oldal található, ahol kapcsolatba léphetnek *santería*-papokkal, leírásokat olvashatnak a vallási gyakorlatról és elméletről. A mobilitás a virtuális térben egyre inkább kivehető, különösen mivel ez olyan stratégia, amely túlmutat a határokon, könnyen lehetővé téve bárki számára a gyakorlatok elsajátítását, vagy akár a távgyógyítás, távjóslás megrendelését.³⁸ Érdemes megemlíteni a mexikói kiadású, 1993 és 2009 között a kubai származású, José Rodríguez Breñas szerkesztésében több, mint 7000 példányban megjelenő, *Santería, Ciencia y Religión* című folyóiratot, amely számos tanulmányt tartalmaz az elméleti és gyakorlati tudnivalókról, olyan szakemberek tanulmányaival fémjelvezve, mint Fernando Ortiz kubai antropológus (1881–1969).³⁹ A magazint a hívők egymás között ma is adják-veszik különböző vásárokon. Ilyen hely többek között a Mexikóváros központjában található, vallási cikkek kereskedelmében kulcsfontosságú szerepet betöltő, kizárólag vallási eszközökre szakosodott piac, a *Sonora*, ahol minden bőven megtalálható, ami a *santería* hívőknek és papoknak szükséges, ellentétben Kubával, ahol mindezek nehezebben beszerezhetők, illetve a választék is kisebb. Számos tárgy Mexikóban készült, de importálnak Miami-ban, Los Angeles-ben, Caracasban, és kisebb százalékban Havannában gyártott termékeket is.⁴⁰ Évek óta árusítanak itt különféle gyógynövényeket, viaszból készült, katolikus szentek figuráit, akiket az orishákkal⁴¹ azonosítanak, védő szerepet betöltő nyakláncokat, karpereceket, rituális alkalmakkor használt szivarokat, tyúktojáshejéből készült port (*cascarilla*)⁴², pálmavajat (*manteca de corajo*)⁴³, kenőcsöket, kártyákat, csak úgy, mint élő áldozati állatokat. Ugyanakkor megtalálhatóak itt a Miasszonyunk a Szent Halál (*Nuestra Señora de la Santa Muerte*) képei, kis buddha szobrocskák, és rengeteg ezoterikus tárgy, amelyek minden igényt kielégítenek. A kisebb városokban, a helyi piacok (például Hidalgo vagy Malibran piac Veracruzban) biztosítják a vallási gyakorlathoz szükséges összes összetevőket a gyakorlók számára.

A szertartások ideiglenes köz- vagy magánjellegű helyeken zajlanak, a természetben, folyóknál, erdőben, vagy a papok házában, garázsában. A gyógynövényes üzletek (*botánicas*) azok a terek, amelyeket maguk a papok nyitottak meg a nagy-

közönség számára, hogy a vallás iránt érdeklődőket, vagy a már meglévő hívőiket közösen fogadják. A legfontosabb szertartás a beavatási és a halotti rítus. Funkciók szerint jelentős a védő, vagy az engesztelő (*propiciatorio*) rítus, a jóslás, vagy varázslat, valamint a mindennapi problémák (egészség, pénz, szerelem, munka stb.) befolyásolására irányuló szertartások. A *santerók*, vagyis a *santería* papjai, a vallási vezetőkkel, *babalaókkal* az élen, kis csoportokat alkotnak, és mivel nem intézményesített vallásról van szó (noha tettek rá kísérletet Kubában),⁴⁴ a kultuszoknak és rítusoknak számtalan variációját különböztetik meg. Az alapkonceptió ugyanaz marad, de egyre több afrikai elem keveredik bele a *santería* papok újonnan felvett *joruba* kapcsolata révén. Ez annak is köszönhető, hogy egyes vallási csoportok elutasítják a kubai befolyást, és megpróbálnak leválni a *santería* kubai elemeiről, hogy annak „eredeti” afrikai változatát követhessék. A gyökerekhez visszanyúlva elutaznak Nigériába az *Ifá*-kultusz őrzőihez, ahol vallási rangot szerezhetnek, hogy hitelesebbnek tekintsék őket. Ezután a különböző bizonyítványokkal rendelkező vallási vezetők a helyiek közül képeznek ki további papokat, illetve fesztiválokat, konferenciákat szerveznek, melyek során a nigériai *joruba babalaók* ellátogatnak Mexikóba, hogy erősítsék az egymás közötti kapcsolatot. Így tehát látható, hogy a *santería* ellenőrizetlenül nötte ki Kubát, miközben terjedése során előfordul, hogy egyes katolikus elemek háttérbe, bizonyos afrikai elemek előtérbe kezdtek kerülni. Ez azonban nem minden térségre igaz, hiszen van, ahol hűek maradnak a kubai hagyományokhoz.

Az 1990-es években a *santería* ismerete elérte a multikulturális Veracruz államot, és az azonos nevű Mexikói-öböl partján fekvő kikötőt, részben a Kubába tett turisztikai vagy szakmai utaknak, a két ország közötti kulturális cserének köszönhetően, részben pedig mivel Mexikó nemrégiben nyitott az új vallási gyakorlatok felé, és így rituális hálózatok kezdtek kiépülni a mexikóvárosival egy időben. A Kubával közös történelmi múlton osztozkodó térségben (amit a gyarmatosítás, a rabszolgaságon alapuló ültetvényes gazdálkodás, az Afrikából áthurcolt rabszolgák határoznak meg)⁴⁵ az afrikai ősök leszármazottainak nagyobb számú jelenléte⁴⁶ következtében az afrokubai *santería* egy rendkívül népszerű vallási „üzletté”

³⁸ DORNBACH Mária (2016a), i. m. 143–144.

³⁹ A spanyol gyarmatosítás korában az Afrikából áthurcolt rabszolgák száma meglehetősen bizonytalan. A rabszolgakereskedelem első időszakában, 1580 és 1640 között számukat 30 000–100 000 fő közé becsülik azoknak, akik Veracruz kikötőjébe érkeztek. A 17. század elején egy krónikás már 140 000 főről beszél. Ld. Odile HOFFMANN, „De “negros” y “afros” en Veracruz”. *Atlas Patrimonio Cultural*, 2017, 3. sev.gob.mx/servicios/publicaciones/coleco_veracruzsigloXXI/AtlasPatrimonioCultural/06NEG-ROSYAFROS.pdf (Letöltés ideje: 2020. 01. 26.)

⁴⁰ Napjainkban egész Mexikó területén 1,4 millió afrikai leszármazottat tartanak számon, amelyből 2015-ben 266 163 fő (kategóriák szerint: „negrasos”, „morenassos”, „costeños”) él Veracruz államban. „Perfil sociodemográfico de la población afrodescendiente en México”. *Internet Archive*, 2017, 14. web.archive.org/web/20181222081902/http://www.cndh.org.mx/docs/Afrodescendientes.pdf (Letöltés ideje: 2020. 01. 26.)

³⁸ Diana Cano MIRANDA, i. m. 170–171.

³⁹ Nahayeilli JUÁREZ HUET (2004), i. m. 4.

⁴⁰ Kali ARGYRIADIS, i. m. 4.

⁴¹ Az orishák természeti erőket, jelenségeket testesítenek meg. Minden orishának van rituális száma, színe, áldozati állata, növénye, féme, és éneke. Ogunt, a fémeszközök és kovácsok urát például Szent Péterrel azonosítják, Shangót, a mennydörgés és vihar istenét pedig Szent Borbálával, és így tovább.

⁴² Védelmesző és tisztító szertartásokon használják.

⁴³ Istenek eledele a rituálékon.

nötte ki magát. Elsősorban a szentek imádata jelentős, de találkozhatunk itt a spiritualizmus különféle helyi változataival, neoezoterikus gyakorlatokkal, boszorkánysággal (*brujería*), gyógyítással (*curanderismo*), és a Szent Halál (*Santa Muerte*) kultuszával, amelynek egyik megtestesülését *Jemajának* nevezik.⁴⁷ A *Santa Muerte* mindazonáltal megmaradt az alsó és a marginalizált társadalmi osztályok szentje, amely elsősorban Mexikóváros ősi keresztény gyakorlatában érvényesül, míg *Jemajá* tisztelete apránként egy magasabb szintű vallási gyakorlattá kezd válni.⁴⁸ További érdekesség, hogy Mexikóvárossal ellentétben úgy tűnik, hogy a „jorubacentrista” mozgalom Veracruzban nem fejlődött ki, ahol az afromexikói kultúra művészei mindenekelőtt annak „afrokubai” jellegét hangsúlyozzák, még akkor is, ha csupán afrikai elemről van szó. Az identitás tanulmányozásában, szemben az ország többi régiójával, Veracruz fontossága abban nyilvánul meg, hogy itt egyértelműen kimutatható a Karib térséghez, pontosabban a régió kubai jellegéhez való ragaszkodás. Míg a feketékkel kapcsolatos jelenségek továbbra is megbélyegzettek, a lehetséges afrikai ösre való hivatkozást gyakran kubai ösre való utalással „helyesbítik”, akinek a bőrszíne ez esetben elfogadható. Általánosságban ugyanis elmondható, hogy az „afrikai” vagy más régió művészeti elmeit nem értékelik úgy (Spanyolország kivételével), mint a kubai hatást, amelyet folyamatosan kiemelnek. A szakemberek régóta hangsúlyozzák a szoros viszonyt, amely egyesítette a két kikötőt, Havannát és Veracruzt, „egyazon Földközi-tenger két partját”, az „afro-andalúziai Karib térséget”, a két ország függetlenségének és forradalmárának kölcsönös menedékét. Emlékeznek továbbá a *son* és a *danzón* stílusú kubai zene befolyásának fontosságára, amelyet a kubai rádióból ismernek Veracruzban. Valójában ennek a két ország közötti művészeti cserekapcsolatnak köszönhetően terjedt el a *santería* is Mexikóban a negyvenes évektől kezdve, melynek később legfontosabb támogatója az 1987-ben, a regionális és helyi művészet, és kultúra népszerűsítésére létrejött, a „karibiságot” tudatosan hangsúlyozó⁴⁹ Veracruzit Kultúrális Intézet (*Instituto Veracruzano de Cultura – IVEC*)⁵⁰. 1991-től kezdve az IVEC kezdeményezésére egyetemi rendezvények sorozatát indították „Afromexikóiak találkozója” (*Encuentro de Afromexicanistas*) címmel, 1992-ben pedig megrendezték a „Veracruz: a Mexikói-öböl és a Karib térség 500 éve” (*Veracruz: Las culturas del Golfo y el Caribe a 500 años*) tudományos konferenciát. A fórumokon a veracruzi és a karibi kapcsolat számos aspektusát felvetették: történelmi, társadalmi, gazdasági, diplomáciai, és kulturális nézőpontból értelmezve, kitérve a migrációra, és a gyarmatosítás, a rabszolgaság, és annak a kulturális térre gyakorolt hatására. Ebbe a politikai keretbe illeszkedik a szervezet nevéhez fűződő, 1994-ben megrendezett első nemzetközi

⁴⁷ Kali ARGYRIADIS, i. m. 3.

⁴⁸ Uo. 10.

⁴⁹ A nemzeti kulturális szimbólumok kiépítésétől hogyan jutott el Mexikó az 1920-as 1930-as években a regionális különbségek hangsúlyozásához. Lásd: Ricardo PÉREZ MONTFORT, *Estampas de nacionalismo popular mexicano. Diez ensayos sobre cultura popular y nacionalismo*, México, CIESAS, 2003

⁵⁰ Christian RINAUDO, i. m. 9.

afrokaribi fesztivál, amelyre meghívták a kubai *santerókat*, *babalaókat* is. „Karibiságukon”, „kubaiságukon” túl, Veracruz egyes *santerói* a szomszédos térségből, Tuxtlaból eredeztető „boszorkányság hagyományára”, (a spanyol és az őslakos mellett) mint afrikai, azaz „harmadik gyökérre” (*La tercera raíz*) hivatkoznak, amelyet veracruzi (*jarocho*) identitásuk szerves részeként tartják számon, és amellyel ősi kapcsolatot feltételeznek a *santería* és a helyi vallás között.⁵¹

Veracruz esete mindazonáltal nagyon érdekes abból a szempontból is, hogy a kikötőváros kis létszámú vallási vezetői kívül esnek az *Orishák* vallásgyakorlatának hálózatán. Kevésbé ismerik a mozgalom új híreit, nem tájékozódnak a világkongresszusokról, a legfontosabb vitákról, nem használják túl gyakran az internet kínálta lehetőségeket, hogy információt gyűjtsenek (néhány kubai kivételével), és nem működnek együtt rituális hálózatokkal. Csak ritka esetben kérnek segítséget havannai vagy mexikóvárosi *santeróktól* a számukra összetettebb rituálék végrehajtásában. A papok inkább „helyi gyógyítóknak” felelnek meg, a tekintélyt, a rituális tudást, és a hatalmat egyetlen személyként képviselik, akik mellett a hívők vagy „testvérek”, és asszisztensek alárendelt helyzetben vannak.

A Yucatán-félsziget, különösen Mérida városa, Veracruzhoz hasonlóan, Kubával közös kulturális tér, a geopolitikai Karib térség részét alkotja, ahol szintén öt évszázadra nyúlnak vissza a közös kapcsolatok. Ennek ellenére a *santería* itt is csak néhány évtizede ismert, hiába Kuba és a Miamiiban élő kubaiak közelsége, az afrokubai vallás korábbi jelenléte Mexikóvároshoz kötődik, ahonnan az első *santerók* érkeztek.⁵² A *santería*-univerzumra való hivatkozások itt is a művészetben és a szórakoztatóiparban jelentek meg először. Az első beavatási szertartásokat Méridában az 1950-es, kubai születésű Bárbara B. *santera* kezdte meg, aki először Mexikóvárosban dolgozott, tíz évet élt Miamiiban, majd Mexikóba visszatérve, 1998-ban elhozta kubai „keresztapját”, akivel (hat másik kubai és floridai barátjával együtt) elvégezte a beavatási szertartásokat Mérida városában.⁵³ A félszigeti *santerók* első generációjának mindegyikét Kubában vezették be a vallás tanaiba az 1990-es évek első felében, és sokan Eugenio Motta *santeró* közvetítésével érkeztek Meridába, aki maga is az ezredforduló előtt kezdett szertartásokat végezni a városban. Ő maga egyébként a mexikóvárosi Espiritualista Trinitaria Mariana szentély⁵⁴ egyik „keresztapja”. Évekkel később más papok is beléptek ebbe a rituális versenybe, köztük egy Puerto Rico-i születésű, Egyesült Államokban élt, de Nigériában beavatott *santeró*, amiből látható, hogy a vallás legfontosabb kezdeményezői továbbra is nagymértékben azoktól függenek, akik nem a városban élnek.⁵⁵

⁵¹ Kali ARGYRIADIS, i. m. 9.

⁵² Nahayeilli JUÁREZ HUET, „¿Heterodoxia „por defecto”? La santería afrocubana en Mérida, Yucatán”. *Península*, vol. XIII, núm. 1. 2018, 110.

⁵³ Uo. 112.

⁵⁴ Lásd. espiritualismotrinitariomariano.org.

⁵⁵ Nahayeilli JUÁREZ HUET (2018), i. m. 115.

Összességében tehát elmondható, hogy az afrokubai *santería* Mexikóban termékeny talajra talált, különösen az elmúlt 25 évben, alkalmazkodva az új kulturális térhez, kapcsolódva a helyi vallási gyakorlatokhoz. A kisebb mexikói városokban Mexikóvárosból, Havannából vagy Miamiból érkező vallási vezetők, papok végzik a szertartásokat, vagy helyi gyógyítók, varázslók sajátítják el a *santería* tanait. Egyes vallási közösségekben az afrikai ősi elemekhez való visszatérést részesítik előnyben, máshol ragaszkodnak a kubai hagyományokhoz, továbbterjedése azonban megállíthatatlan mind a kivándorló kubaiak, mind a helyiek között.

Resümé

Az utóbbi 25 évben az afrokubai santería vallás a világ számos országában vált ismertté. Elterjedésével számolhatunk Mexikóban elsősorban a fővárosban, és az ország déli részén, a Yucatán-félszigeten és a Mexikói-öböl vidékén. Az első santeriával kapcsolatos élmények az 1940-es évek film-, zene és táncművészeti hatásoknak köszönhetőek, de a „nagy bumm” az 1990-es évek közepén következett be, aminek a mexikói és a kubai politika adott lendületet. A santería-papok, vallási vezetőkkel az élen, a hívőkkel együtt kis csoportokat alkotnak, és mivel nem intézményesített vallásról van szó, a kultuszoknak és rítusoknak számtalan variációját különböztetik meg. Az alapkonceptió ugyanaz marad, de egyes közösségek elutasítják a kubai befolyást, és az „eredeti” afrikai joruba valláshoz próbálnak visszatérni. Más közösségek ragaszkodnak a kubai kapcsolatokhoz, és van, ahol a szertartásokban helyi változatok kerültek előtérbe. Összességében azonban elmondható, hogy az afrokubai santería Mexikóban termékeny talajra talált.

Kulcsszavak

santería, joruba, afrokubai, szinkretizmus, bevándorlás, transznacionalizmus

Abstract

The Spread of the Afro-Cuban Santería in Mexico

Over the past 25 years, the Afro-Cuban Santería religion has become known in many countries all around the world. It has spread throughout Mexico, primarily in the capital and in the southern part of the country, the Yucatan Peninsula and the Gulf of Mexico. The origins of Santería can be traced to the influence of film, music and dance in the 1940s, but it spread mostly in the mid-1990s, spurred by Mexican and Cuban politics. The priests, religious leaders and believers form small groups and, since it is a non-institutionalized religion, we can distinguish variations of cults and rites. The basic concept remains the same just some communities reject Cuban influence and try to return to the “original” African Yoruba religion.

Other communities hold on to Cuban relationships, and there are places where local variations came to the fore. However, it can be said that the Afro-Cuban Santería found fertile ground in Mexico.

Keywords

Santería, Yoruba, Afro-Cuban, Syncretism, Immigration, Transnationalism

DORNBACH MÁRIA

Görbe tükör. Társadalmi látképtörések három kortárs kubai író regényében

A kubai forradalom győzelme óta eltelt hatvan évben született irodalmi alkotásokból hű képet kapunk a szigetország markáns társadalmi és politikai változásairól. A kubai irodalom két ikonikus, már a 60-as években világszerte ismert és elismert alakja, Nicolás Guillén és Alejo Carpentier műveiből is kiolvasható szerzőjük viszonyulása az új társadalmi rendhez: az előbbi elfogadó a Castro-rezsimmel, az utóbbi kritikus történelemszemléletét tükröző regényei viszont a hallgatással fejezik ki szerzőjük nem túl hízelgő véleményét. A Párizsban élő Carpentier, a kubai irodalom pápája soha nem írta meg a várva várt forradalmi nagyregényét, helyette a történelem ciklikus ismétlődését hirdetve a forradalmak diktatúrába torkollásáról elmélkedett.

A Castro-rezsim hatalmának egyik legerősebb ideológiai pillére a paradicsomi, utópisztikus patriotizmus hagyományának erősítése és folyamatos táplálása.¹ Az ellenségképpel szembeállított forradalmi mítosz ideológiai bástyát képez a hétköznapi nyomorának, a kudarcos politikának az elfedésére. Az évtizedek múlásával azonban ez a mítosz foszladozni kezdett, a keserves hétköznapi realitásának nyomására a forradalmi retorika egyre üresebb szólammá vált.

A társadalmi-politikai átalakulás irányvonalát, ellentmondásait, a szociális krízist kárhóztató ellenzéki írók – a 60-as évek után többek között Heberto Padilla, José Lezama Lima, Virgilio Piñera, Reinaldo Arenas, Guillermo Cabrera Infante,² kezdetben valamennyien a forradalom támogatói, a 90-es évektől kezdve pedig a kortárs Julio Travieso, Pedro Juan Gutiérrez, Zoé Valdés, Leonardo Padura, Wendy Guerra – azonban leplezetlenül tartanak görbe tükört a Castro-rezsimnek. Műveikben pellengérré állítják a széles társadalmi rétegeket sújtó, szünni nem akaró szegénységet, a 90-es években virágzásnak induló turizmus negatív melléktermé-

¹ A történelmi folyamatosság mítoszt sugallja, hogy Fidel Castro hamvait az 1868-as tíz éves első függetlenségi háború két mambi vezérének, Antonio Maceónak és Carlos Manuel Céspedesnek, valamint az 1898-as szabadsághős José Martínak, a nemzet apostolának mauzóleumai mellé helyezték el a Santiago de Cuba-i Szent Ifigénia temetőben.

² Cabrera Infante, miután brüsszeli kulturális attasé karrierje végeztével Havannában négy hónapra letartóztatták, az írók közül 1965-ben elsőként disszidált Kubából, és 2005-ben Londonban bekövetkezett haláláig nem tért vissza hazájába. A diktatúrára aggatott jelzőivel is követi a regényeit jellemző nyelvi leleményességet, amikor „kubai Reichvolución”-nak nevezi a dicsőségesnek láttatott forradalmat, és „súlyos castro-enteritis”-ként diagnosztizálja a rezsimet. Antonio PUENTE: „La Habana para un infante dormido”. *El País*, 2018. 05. 07. elpais.com/cultura/2018/05/06/actualidad/1525610366_585579.html. (Letöltés ideje: 2019. 10. 17.)

keként és a szegénységből kivezető alternatívaként ismét elburjánzó prostitúciót, ami napjainkra jószerével virágzó és jövedelmező iparaggá nőtte ki magát, valamint a másneműek [a homoszexuálisok] kirekesztését illetve megbélyegzését, ami a 60-as évektől kezdve durvult el, de mára csillapodni látszik, hála Mariela Castro kampányának.

*Julio Travieso Serrano Lluve sobre La Habana*³

A *Havannára hull az eső* 2004-ben jelent meg először Havannában, majd 2009-ben Sevilleben; lefordították angolra, portugálra és oroszra. A mondanivaló hangulati felvezetését és lételméleti tézisének tükrözi a három mottó: A Paul Verlaine versidézet az eső metaforai jelentésére utal,⁴ míg a *Prédikátor könyvéből* és Julio Cortázar regényéből vett idézet⁵ az élet mulandóságára mutat rá. A cselekmény a 90-es évek második felében játszódik. Nyitóképe a zajosan ömlő eső, amely átmenetileg eláll, de a hirtelen beálló csend nem békét sugall. Ekkor lép a szobába az egyik főszereplő, a luxusprostituált Mónica, akinek első mondata: „Meg fogok halni.” Ostorcsapászerű, döbbenetes *incipit*, ahonnan a szerző visszafejti a tragikus végkifejletig vezető eseményeket.

Az elbeszélés dinamikáját a váltakozó elbeszélők, a fókusz állandó váltakozása szolgálja. A három autodiegetikus narrátor: a két prostituált, Mónica és Malú, valamint Ó, Mónica szerelme, akik egyes szám első személyben mesélnek. Negyediként heterodiegetikus elbeszélőként szólal meg a kívülálló, mindentudó elbeszélő. A regény valamennyi szereplője a társadalom peremén él, de igen eltérő társadalmi háttérrel rendelkeznek. A középosztályból származó Mónica abbahagyta egyetemi tanulmányait, kiváltságosnak számító jómódját az USA-ba kivándorolt néhai szeretőjének valamint az országban uralkodó korrupciónak köszönheti. A lakása tükrözi lakója intellektuális igényét, a falon neves kubai festők reprodukciói, Mónica Carpentier, Cortázart és Arenast olvas.

A mulatt Malú mélyről jött, anyjával a szegénység, az éhezés elől menekültek a fővárosba, ahol egy bérkaszárnya nyomorúságos szobájában laknak. Innen egyenes út vezetett a stricheléshez. Az apró szoba faláról szenvedő arcú Krisztus néz le, a mennyezetről – a várost áztató esőt, a pusztulás metaforáját a magánszférára kiterjesztve – ütemesen csöpög a víz egy vödörbe.

„Ő” szintén egyetemet végzett, kiváló állása, konszolidált családja volt, mígnem politikai okokból kirúgták a munkahelyéről, családja felbomlott, ő pedig utcára került és illegális lakásüzérként tengeti életét.

³ Julio TRAVIESO SERRANO: *Lluve sobre La Habana*, Sevilla, Renacimiento, 2009.

⁴ „Szívemben könnyezik; / s esik kint is, az utcán.” Szabó Lőrinc fordítása.

⁵ „(Hiábavaló életének napjai meg vannak számlálva), árnyékként tölti el azokat.” Préd 6,12; „Olyan volt, akár egy nagy nevetés, s ezt hívták történelemnek.” Julio CORTÁZAR: *Sántaiskola*, fordította Benyhe János, Budapest, L'Harmattan, 2009, 452.

S körülöttük a való világ: a mindennapokat működtető feketézés, a mindent át-szővő korrupció, az állam tudtával folyó rendszerszintű seftelés, lopás, az illegális lottózás, a férfi- és női prostituáltak futtatása, a besúgás, a spiclikedés. Egyeseknek sikerül legálisan vagy illegálisan kivándorolni, ám alkalmasint csalódnak. Itt mindenki más, mint aminek látszik. A fogorvos szuvenír fahajókat farag a turistáknak, az antikvárius eredetileg műszerész volt, a kutyakereskedő pedig görög irodalmat tanult.

Mindehhez a díszlet: a végletesen megosztott város. A turistáknak fenntartott látszat-luxus és a málladozó, omladozó házak – a nyomorúság mögül itt-ott előbukkan a régi pompát sejtető egy-egy apró részlet, motívum. Mindenhol szemét és mocsok, mintha maga a város lenne a főszereplője a regénynek: a lepusztult város egy lecsúszóban lévő, ám széles társadalmi réteg metaforája, amely fogságban tartja a szereplőit, s halálos szorításából nincs menekvésük.

A szereplők tragikus végét előrevetíti a város pusztulása és a regény leitmotívuma: a folyton hulló eső. „Una lluvia fina caía sobre la ciudad y cargaba la atmósfera de tristeza a pesadumbre.”⁶ Ez már nem a természet megújulását, hanem a rothadását tápláló eső.

Mónica tragédiáját fokozza, hogy pont akkor derül ki, hogy Malúhoz hasonlóan ő is megfertőződött HIV-vírussal, amikor egy régi kuncaftja megküldi neki a kivándorláshoz szükséges meghívólevelet. A két nőt ugyanaz a mexikói férfi fertőzte meg, s mindketten a külvilágtól elzárt, börtönre emlékeztető kórházban halnak meg.

Pedro Juan Gutiérrez és a dirty realism

Gutiérrez a mocskos realizmus képviselője, mely irodalmi irányzat a 70-es, 80-as években született az Egyesült Államokban, s amelyet a minimalizmus jellemez. Latin-amerikai változata, a *realismo sucio* a hétköznapi világban, az erőszakban, a mocskos, lepusztult környezetben, nyomorúságos emberek világában fogant. Ennek az irányzatnak jeles képviselője Pedro Juan Gutiérrez, akit sokan Charles Bukowskihoz hasonlítanak. A mocskos valóság tükröződik regényei nyelvezetében, szereplői elállatiasodásában. A *Ciclo Centro Habana* három regényt és két novelláskötetet foglal magában, ezek 1998 és 2003 között jelentek meg (*Trilogía sucia de La Habana*, 1998; *El Rey de La Habana*, 1999; *Animal tropical*, 2001; *El insaciable hombre araña*, 2002; *Carne de perro*, 2003),⁷ melyek akár egyetlen regény is lehetnének. Helyszínük Centro Habana, ahol maga az író is él, szereplői a társadalom peremén vegetáló páriák. A *Piszkos havannai trilógiának* és a *Trópusi állatnak* is egy Pedro Juan nevű férfi, a szerző alteregója a főszereplője. A *Trópusi állatban* egy ötvenéves, frusztrált író,

⁶ „Permetező eső hullott a városra, s szomorúsággal és bánattal töltötte meg a levegőt.” TRAVIESO SERANO: i. m. 113.

⁷ Magyarul megjelent: *Piszkos havannai trilogia*, fordította Hegyi Zsuzsanna, Budapest, Magvető, 2008; *Havanna királya*, fordította Mester Yvonne, Budapest, Magvető, 2008; *Trópusi állat*, fordította Csuday Csaba, Budapest, Atheneum, 2000.

aki képtelen megírni első regényét, a kilátástalan vegetálásból az eszméletlenségig üzött szexben keres némi enyhét. A kubai valóságot testesítik meg a nőalakok is: a nimfomán svéd Agneta és a mulatt prostituált táncosnő, Gloria. A *Piszkos havannai trilógiában* Pedro Juan egy régi bérház tetején lakik, ahonnan – képletesen is – rálát a városra és lakóira. A cselekmény itt is a 90-es években játszódik, amikor a Szovjetunió összeomlása után rettenetes éhínség és nyomor tombol a trópusi paradicsomban, amit csak féktelen testi örömmel lehet valahogy túlélni.

A kötetek Barcelonában jelentek meg, Kubában nem adták ki őket. Írójuk azonban mind a mai napig Havannában él, abban a fizikai környezetben, amely regényeit ihlette, s amelynek póre valóságáról e regényekben szemtanúként tudósít. Az első nagy sikerű regényt követően 1999-ben a szerzőt kirúgták a *Bobemia* szerkesztőségéből, ezzel véget ért 26 éves újságírói pályafutása.

Havanna királya című művében, csakúgy, mint a ciklus másik két regényében, a *Trópusi állatban* és a *Piszkos havannai trilógiában* nincs direkt politikai allúzió, de vádiratként megszólalva a hétköznapi lét könyörtelen ábrázolásával lerombolja a szocializmus mítoszát. Mintha a törvények és az intézmények is a társadalom lerongyolódását segítenék. Nincs szolidaritás, itt mindenki a maga nyomoráért vagy kimúlásáért küzd. Kegyetlen szövegek ezek, amelyekben irgalmatlanul kegyetlen világ kel életre. Lerombolja az Antillák gyöngyéről bennünk élő egzotikus kliséket. A karibi táj szépsége, a Malecónról szemlélt aranylő naplemente éles kontrasztot képez a tájban lakó emberek nyomorával, lepusztult környezetükkel. Ez a kiáltó ellentét még hangsúlyosabbá teszi az emberek szörnyűséges, apokaliptikus világát.

A valós eseményekből táplálkozó történetekről így vall az író:

Ez a némák hangja. Akik ennivaló után végigszántják a földet, másra nem marad erejük, sem idejük. Az egyetlen céljuk a túlélés. Bármilyen áron. Maguk sem tudják, miért vagy minek. Bemocskolják magukat, hogy még egy nappal tovább éljenek. És kész. [...] Ilyen az élet, tele vérrel és szarral és ondoval. Amikor már csak a túlélés marad, akkor a szex és az ital segít a továbbélésben... Valós dolgokat mesélek el, amik velem vagy a szomszédaimmal történtek. A nyersanyag ott hever előttem, csak ki kell hajolnom a lakásom tetőteraszáról és körül kell néznem... Mindent átszó a krízis, talán ezért élünk ilyen intenzíven.⁸

A cselekmény a *Havanna királya* című regényben is a 90-es években, az 1990-ben kitört válság utáni *período especial* idején játszódik a fővárosban. A valós, nem fiktív helyszínek, a fotorealisztikus helyszín- és karakterábrázolás a mondanivaló, a társadalomrajz hitelességét erősítik.

Egyik kritikusa, Miguel Dalmau, megjegyzi a *Revista de Libros* 2019. decemberi számában,⁹ hogy Gutiérrez regénye ott kezdődik, ahol a Shakespeare-drámák

⁸ pedrojuangutierrez.blogspot.com.es. (Letöltés ideje: 2019. 10. 17.)

⁹ Miguel DALMAU: „Cuba como estercolero”. *Revista de Libros*, 1999. 12. 01. revistadelibros.com/articulos/el-rey-de-la-habana-de-pedro-juan-gutierrez. (Letöltés ideje: 2019. 01. 16.)

végződni szoktak. Reynaldo bátyjával éppen a háztetőn maszturbál, amikor anyja rajtakapja őket. A báty meglöki a rikácsoló anyát, azt felnyársalja egy vasrúd, a báty lelkifurdalásában leveti magát a tetőről, az éhségben összeaszott nagymama kileheli lelkét. Reynaldo javítóintézetbe kerül, ahonnan hamarosan megszökik.

A főszereplő tehát Reynaldo, beceneve Rey (király), s egyedül ez a név, valamint huszonhárom centiméteres pénisz az egyetlen büszkesége, a tulajdona, amivel a világ előtt felvághat. A regény elején kilenc éves, de már harmincnek is kinéz, életében nem evett még húst, és még csak tizenhét, amikor felfalják a dögmadarak. Nincsen semmije, csak a ruha, amit visel. Kéreget, lop, vagy éppen kitartatja magát, többek között a drogdíler és prosti transznemű Sandrával, a hatvanhárom esztendő halottlátó cigány *santerával*, Daisyvel, a néger Katiával, az öreg Fredével. Később Magdával, a lerobbant utcanóval, aki egy pohár italért vagy egy falat ételért odaadja magát az első jöttmentnek. Egy töről fakadtak valamennyien: „Ők nem porból vétettek, és nem porrá kell lenniük. Nem. Ők a szarból jöttek. És ott is maradtak.”¹⁰ Rey egyetlen élvezete az életben a rum és a féktelen szex. Sorstársaihoz hasonlóan segítséget olykor a santeria isteneitől remél, ha remél egyáltalán bármit is. A társadalom pereméről indul, de mindig van lejjebb: miután Magdával rájuk omlik a szétázott ház, a rozsdás ócskavastelepen, egy autóbusz vázában kötnek ki. Itt öli meg féltékenységében Magdát, és élvezzi az oszlásban lévő hullának a testét, mígnem őt is eléri a végzete.

Ebben a regényben is fontos szimbolikus szerepe van az esőnek, ami még lepusztultabbá teszi az amúgy is enyészetnek indult, sivár környezetet, és kilátástalanságba taszítja az embereket.

A szerző stílus eszközei a rövid, pattogó mondatok, nincsenek terjengős leírások, csak tényyszerű megállapítások, a lecsupaszított, végtelenül durva nyelvezet tökéletesen tükrözi a nélkülözésben élő karakterek indulatát, bárdolatlan érzésvilágát. Itt nincs szépelgés, csak kíméletlen élet-halál küzdelem. A gyomorforgató képek tökéletes összhangban vannak a regényben megidézett, hihetetlenül rothadó világgal.

1998-ban Rey még csak tizenhét éves, amikor bevégzi nyomorult életét. „Hat nap, hat éjjel tartott az agóniája. Amíg el nem vesztette az eszméletét. Végül meghalt. Teste a patkányharapások okozta fekélyeknél már rohadt. A hulla néhány órán belül oszlásnak indult. Aztán rajokban jöttek a dögmadarak. És szép lassan felfalták. Négy napig tartott a lakoma. Lassan falták fel. Minél rothadtabb volt, annál jobban ízlett nekik a döghús. És soha senki nem tudott meg semmit.”¹¹

*Leonardo Padura Máscaras*¹²

A *Maszkok* 1994–95-ben íródott, 1997-ben jelent meg, és a kilenc regényből álló sikeres krimisorozat harmadik darabja. Padura művészi teljesítményét számtalan nemzetközi díjjal jutalmazták, besöpörte a legnevesebb detektívregény-díjakat (Café Gijón, Dashiell Hammet, Raymond Chandler), de írói munkásságáért 2013-ban kapott francia lovagrendet és 2015-ben spanyol állami kitüntetést is. A sorozat első négy darabját meg is filmesítették. Az író ma is abban a havannai városnegyedben él, ahol született.

Krimijeinek állandó főszereplője a nyomozó hadnagy Mario Conde, akinek karakterét a legapróbb részletekig lefesti az író. A detektívregény műfajából eredően megvilágítja a cselekménynek teret adó társadalom sötét oldalát, mélyre ás a társadalmi ellentmondások szövetében.

Az 1989-ben játszódó *Maszkok* cselekménye egy rejtélyes bűntény felderítése körül bonyolódik: a havannai erdőben meggyilkolva találnak egy transzvesztitának öltözött fiatalembert, Alexis Arayánt, akiről kiderül, hogy a magas rangú kubai funkcionárius, diplomata Faustino Arayán fia. Alexis homoszexuális volt, egy ismert homoszexuális dramaturg, Alberto Marqués fogadta be, miután otthon nem volt maradása. A fiú halálakor a Marqués által a kubai ellenzék elhallgattatott, homoszexuális, emblematikus írójának, Virgilio Piñerának *Electra Garrigó* című drámájához készített jelmezt viselte. A jelek szerint az áldozat nem védekezett, tehát jól ismerhette gyilkosát. Augusztus 6-án, a katolikus naptár szerint Urunk Színeváltozása napján ölték meg. A bibliai allúzió Alexis önként vállalt mártíromságára utal. Neki nincs helye ebben a homofób országban, hívó katolikusként bűnösnek érzi magát, de nem lehet öngyilkos, inkább kiprovokálja, hogy apja saját kezűleg ölje meg, aki viszont minden áron el akarta kerülni, hogy kiváltságos társadalmi helyzetére árnyékot vessen fia homoszexualitása, vagy hogy a fia leleplezze, hogy hamis okiratokkal bizonyította nem létező forradalmár múltját.

A két cselekményszál, melynek során megismerjük a nyomozás során gyanúba keveredett embereket és az áldozat családját, két társadalmi réteg életét vázolja fel az olvasónak: bemutatja a kiváltságos politikai felső tízezer, a karrierből eredő jólét érdekében ideológiai skrupulusokat nem ismerő úrgazdagok fényűző luxusát, nagy villával, két autóval, néger cseléddel, valamint betekintést nyújt a hamis erkölcsi elvárások következtében a társadalom peremére szorított, megbélyegzett másneműek, elsősorban művész értelmiségiek világába.

Itt nem az eső, hanem a füledt, fullasztó meleg a pusztulás és pusztítás természeti metaforája: „El calor lo aplasta todo, tiraniza al mundo, corroe lo salvable y despierta sólo iras, los rencores, las envidias, los odios más infernales, como si su propósito fuera provocar el fin de los tiempos, la historia, la humanidad y la memoria...”¹³

¹² Leonardo PADURA: *Máscaras*, Barcelona, Tusquets Editores, 1997.

¹³ „Mindent elnyom a forróság, zsarnokoskodik a világon, korrodálja a menthetőt és csak felkorbácsolja a legpokolibb dühöt, félelmet, irigységet, gyűlöletet, mintha az idők, a történelem, az emberiség és az emlékezet végezetét akarná előidézni...” PADURA: i. m. 13.

¹⁰ Pedro Juan GUTIÉRREZ: *Havanna királya*, Budapest, Magvető, 2008, 201.

¹¹ GUTIÉRREZ: i. m. 225.

Azt mondhatjuk, hogy Mario Condén kívül a regény legmarkánsabb szereplője Alberto Marqués, az ország hajdani vezető dramaturgja, színházigazgatója, akit a 70-es évek elején az elsők között ért utol a társadalom peremére szorított, állását elveszített, átnevelő táborkba zárt művészek sorsa. Ő megússza ugyan egy könyvtárossággal az egyik kis, városi könyvtárban. A diszkriminációt elsősorban a művészvilág sínylette meg, hiszen a gondolati szabadság a legkevésbé kontrollálható. A hatalom megtartásának ősi technikái közé tartozik egy közös ellenség felmutatása, aki ellen egy táborba lehet szervezni az alattvalókat, s le lehet kötni a közönség figyelmét. A hatalmat gyakorló bürokraták hamis ideológiai és morális alapra terelték a másneműek elbírálását. A folyamatosan ellenségképet gyártó, a társadalom erkölcsi megtisztításán buzgólkodó kereszties lovagok maszkját felöltő csinovnyikok valóságos inkvizíciós üldözést indítottak a homoszexuális társadalmi réteg ellen. A szocialista realizmus jegyében üres, hamis esztétikai ítéleteket hozva hallgattatták el a művész értelmiséget, extravagáns, sznob, burzsoá ideológiát propagáló, külföldi érdekeket szolgáló ügynököknek, kispolgároknak nevezve őket, így lett „a művészet ideológiai fegyver a politikai harcban.”¹⁴ Maga Marqués „a művészek paraméterek közé zárásának” (*parametración*)¹⁵ nevezte ezt az ördögűzést. De dacolva a hatalommal, egyenes derékkal viselte a sorsát, és nem adta meg a rezsimnek azt az örömet, hogy elhagyja a hazáját. Hősies, néma ellenállása kivívta a kezdetben előítéletes Conde nyomozó tiszteletét is.

A bűntény felderítésének apropóján bepillantást nyer az olvasó a gondosan kiépített, a társadalom minden rétegét átszövő besúgóhálózat működésébe. A lakónegyedekben megszervezett CDR-egységek,¹⁶ a vállalatoknál működő belbiztonsági szolgálat gondoskodott, gondoskodik nemcsak a rendszer ellenségeinek, hanem működtetőinek megfigyeléséről is (pl. Rangel rendőrfőnök és Conde megfigyelése). Egyesek arcán persze – a túlélés reményében – gyakran cserélődik a maszk. Ki félelemből, ki anyagi előnyökért cserébe válik mások és önmaga árulójává.

Rezümé

Három kortárs kubai regényíró kíméletlen – napjainkig érvényes – láttelepet rajzol a 90-es évek Kubájáról, lerombolva a Castro-rezsim által kitaróan erőltetett forradalmi mítoszt. Műveikben megmutatják a tömegek nyomorúságos hétköznapijait, a társadalmat átszövő korrupciót, a kilátástalanságot, a túlélésért való küzdelem módzatait és a hatalom megtartásának eszközeit: a másként gondolkozók kirekesztését, az ellenségkép kreálását, a mindent átszövő besúgóhálózat működtetését.

Kulcsszavak

kortárs kubai regény, Pedro Juan Gutiérrez, Leonardo Padura, Julio Travieso Serrano, szegénység, korrupció, prostitúció, kirekesztés

Abstract

Curved mirror: Social Fragments in the Novels of Three Contemporary Cuban Writers

Three contemporary Cuban writers draw a harsh—yet still valid—picture of Cuba in the '90s, counteracting the revolutionary myth that was persistently pushed by the Castro-regime. They show the miserable every-day life of people, a society interwoven with corruption and hopelessness, and the different ways of preserving power: for example, excluding people with different opinions, the creation of enemies, a spy-network that permeates everything.

Keywords

contemporary Cuban novel, Pedro Juan Gutiérrez, Leonardo Padura, Julio Travieso Serrano, poverty, corruption, prostitution, exclusion

¹⁴ PADURA: i. m. 63.

¹⁵ PADURA: i. m. 54.

¹⁶ Comité de Defensa de la Revolución, azaz Forradalmi Védelmi Bizottság.

CSIKÓS ZSUZSANNA

Kortárs kubai prózairodalom Magyarországon 1959–1989

Bevezető

Jelen tanulmány a kubai kortárs széppróza magyarországi jelenlétét és recepcióját mutatja be 1959 – Fidel Castro hatalomra kerülése – és 1989 – a magyar rendszer-változás – között. Az említett harminc év alatt öt antológia és saját számításaink szerint huszonkét önálló kötet jelent meg kortárs és korábbi kubai szerzők tollából.¹ A különböző újságokban, folyóiratokban és világirodalmi antológiákban publikált elbeszélések és novellák száma saját gyűjtésünk alapján harminc körül van. Jelen tanulmányban az említett öt antológia, tizenöt regény és három novelláskötet magyar nyelvű sajtóvisszhangjával foglalkozunk bővebben. A megjelent antológiák, regények és elbeszéléskötetek mind egy-egy kiadásban láttak napvilágot, a novellák közül némelyik több antológiába vagy kulturális lapba is bekerült.²

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a Magyarországon megjelent kubai írók műveiről több rövidebb-hosszabb recenzió született különböző napi- és hetilapokban valamint irodalmi és kulturális folyóiratokban. Figyelembe véve a sajtótermékek akkori magas példányszámát, viszonylag széles olvasóközönséghez eljuthatott a híre ezeknek az alkotásoknak. Az általunk vizsgált sajtóorgánumok három nagyobb csoportra oszthatók: a Magyarországon hivatalosan megjelenő sajtótermékek,³ a szamizdat kiadványok, illetve a külföldi (főként a környező országok) magyar nyelvű újságjai és folyóiratai. A hivatalos nyomtatott sajtóban megjelent könyvismertetések egy-két kivételtől eltekintve természetesen nem voltak mentesek a kö-

telező politikai ideológia által megkövetelt frázisoktól,⁴ de az irodalmi értékelésre is hangsúlyt helyeztek. Különösen igaz ez az irodalmi és kulturális folyóiratokban megjelent cikkekre. Feltűnően magas a romániai, a jugoszláv és a csehszlovákiai magyarság lapjaiban megjelenő írások száma.

Kultúrtörténeti kitekintés

A magyar-kubai diplomáciai kapcsolatok történetében a Fidel Castro hatalomra kerülését követő első fontos mozzanat a kubai ideiglenes kormány elismerése volt 1959. január 23-án.⁵ 1960. július 24-én határozat született a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, 1961. március 23-án pedig a havannai nagykövetség felállításáról. Ehhez képest meglepően rövid időn belül, már 1961 májusában sor került a magyar-kubai kulturális egyezmény megkötésére. Erre az alkalomra érkezett Magyarországra a legismertebb kubai kortárs író, Alejo Carpentier, aki akkoriban a Kubai Köztársaság legfelsőbb kulturális tanácsának volt a tagja.⁶ Ezt követően évente újrakötötték a kulturális keretmegállapodást, ahogy arról egy 1965. május 31-én keltezett feljegyzés is tanúskodik: „A két ország közötti kulturális téren is egyre fejlődő kapcsolatokat az 1961. május 29-én kötött kulturális egyezmény szabályozza, amelynek éves munkatervei évről-évre aláírásra kerülnek.”⁷ A kétoldalú kulturális kapcsolatoknak a magyar rendszerváltozásig ezek a kulturális keretszerződések szolgáltak alapul.

A vizsgált időszakban a magyar és a kubai kultúrpolitika hasonló elvek mentén működött, főleg az első évtizedekben. Az állampártok legfontosabb célkitűzése az emberek gondolkodásának a megváltoztatása, a szocialista értékrend elfogadtatása volt, és ebben a szépirodalmi munkáknak tudatformáló szerepet szántak, vagy, ahogy azt Bart István megfogalmazta, elengedhetlenné vált „az új hatalom szükségszerűségének történelmi indoklása a művészet érveivel.”⁸ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1960-as keltezésű állásfoglalása szerint a külföldi irodalmi alkotások közül főként a szocialista realista műveket kell előnyben részesíteni vagy azokat a műveket, amelyek társadalomkritikát fogalmaznak meg a polgári világgal szemben. Az 1975-ös határozat pedig felhívja a figyelmet az úgynevezett „el nem

¹ A statisztikák szerint 1960 és 1986 között 38 kubai szerző szépirodalmi alkotása jelent meg Magyarországon 476,2 ezer példányban. VARGA Alajosné (szerk.): *A magyar könyvkiadás adatai: 1986*, Budapest, Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülése, 1987, 122. Ebben a listában benne vannak a vers- és drámakötetek valamint a gyermek- és ifjúsági irodalom, amelyekkel jelen tanulmány nem foglalkozik. A példányszámokra vonatkozó adatokat lásd még: *Obras traducidas del español al húngaro editadas en Hungría entre 1945–1979*, Budapest, Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980, 65–67.

² Az adatgyűjtéshez főként az Országos Idegennyelvű Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának a katalógusát használtuk fel, valamint az Arcanum Digitális Tudománytár adatbázisát.

³ Minden társadalmi réteg, csoport és korosztály saját újsággal rendelkezett. A legnagyobb példányszámúak az állampárt lapja, a *Népszabadság* (napi 765 ezer példányban), a szakszervezet lapja, a *Népszava*, a Hazafias Népfőrt lapja, a *Magyar Nemzet*, valamint a *Magyar Hírlap* voltak. A *Nők Lapja* 759 ezres példányszámmal rendelkezett; a színes újságok mint a *Képes Újság*, az *Új Tükör* vagy a *Magyarország* című politikai hetilap, és a világirodalmi folyóiratok mint a *Nagyvilág* vagy a *Szovjet Irodalom* is igen magas példányszámban jelentek meg. Havi központi folyóiratok voltak a *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Kritika* és a *Mozgó Világ*. HORVÁTH Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013, 73.

⁴ Erre ékes bizonyíték a Lisandro Otero *Babilon, eljött a te itéleted!* című regénye kapcsán íródott egyik ismertető. „Ebben a zsarnokság elleni harcoknak, az antiimperialista háborúnak állít emléket, s a múlt forradalmi hagyományaihoz ágyazva szól a hét esztendő küzdeleméről, amelyet Kuba hős fia és lányai vívtak a Batista diktatúra ellen.” *Zalai Hírlap*, 1979. 01. 03. 5. A regény magyar fogadtatásával a későbbiekben még foglalkozunk.

⁵ A magyar-kubai diplomáciai kapcsolatok történetéről lásd HORVÁTH Emőke: „A magyar-kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulata 1959–1961”. *AETAS*, 2018/1. 50–69. A kapcsolatok felvételét nehezítette a tény, hogy Raúl Roa kubai külügyminiszter az ENSZ-ben nyilvánosan is elítélte a Szovjetunió 1956. novemberi magyarországi beavatkozását.

⁶ *Népszabadság*, 1961. 05. 30. 8.

⁷ Magyar Országos Levéltár, KÜM. 002104/1 84–14

⁸ BART István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*, Budapest, Osiris, 2002, 10.

kötelezett országok” irodalmának alaposabb megismerésére. A könyvkiadásnak az egész korszakban általános alapelve volt a mindenkori külpolitikai érdekeknek való feltétlen alárendeltség.⁹ Ezeket az elveket figyelembe véve a kubai irodalom jelenléte kiemelten fontos lehetett volna a korszak magyar könyvkiadásában, más kérdés, hogy a kutatásaink nem feltétlenül igazolják ezt a megállapítást.

Fidel Castro először az 1961. június 30-án elmondott *Szavak az értelmiséghez* című beszédében fejtette ki világosan a forradalom kultúrpolitikájának alaptézisét: „A Forradalmon belül mindent, a forradalom ellen semmit.”¹⁰ A művészi és kulturális alkotásoknak a forradalom eszmeiségét kellett tükrözniük, kritikát nem fogalmazhattak meg és a rendszer nem tűrte a másképp gondolkodókat. Még ennél is sarkosabban és egyértelműbben fogalmazott Che Guevara az 1965-ben elmondott *Szocializmus és az ember Kubában* című beszédében: „Előbb-utóbb megszületnek majd a forradalmárok, akik az új ember dalát éneklék majd a nép igazi hangján.”¹¹

A kádári, és természetesen az összes szocialista vagy népi demokratikus állam könyvkiadása nem a piac szabályai vagy az olvasói igények mentén, hanem az uralkodó marxista-leninista ideológia elvei szerint működött. A könyvkiadás is centralizált volt, a könyvkiadók pedig szigorúan meghatározott profillal rendelkeztek. Így a klasszikus és modern világirodalmi alkotások megjelentetése Magyarországon az 1946-ban alapított Európa Kiadó hatáskörébe tartozott, néhány kivételtől eltekintve.¹²

Antológiák

Az első olyan antológia kiadására, amely kortárs kubai szerzők novelláit tartalmazta, 1966-ban került sor *Cápauszonyok* címmel. A kis példányszámban kiadott kötet húsz elbeszélést adott közre. A kor kultúrpolitikai elvárásainak megfelelően a kötethez készült utószóban, amely a *Jegyzetek a kubai irodalomról* címet viseli, olvashatjuk a kötet szerkesztőjének fő célját: „[...] minél több mai író szerepeltessünk, s tematikájuk, stílusuk összsképe kifejezze a kubai próza sokrétűségét.” Hargitai György megemlíti, hogy a kötet írásait főként a múlttal való leszámolás jellemzi, hiszen a megváltozott valóság irodalmi ábrázolása még csak kibontakozóban van, az ezzel foglalkozó prózai alkotások dokumentarista jellegűek. Az utószó a szerzők

rövid bemutatásával zárul.¹³ A kötetről hosszabb recenziót közölt a *Népszabadság* Kis Tamás tollából, aki kiemelte, hogy az elbeszélések zöme a forradalom előtti állapotokat tükrözi, az a néhány pedig, amely az új Kubáról íródott, műfaját tekintve inkább riport. A cikk írója szerint ezekből az írásokból az észak-amerikai Dél képe tárul fel, és igen nyilvánvaló az olyan szerzők hatása, mint Faulkner, Caldwell vagy Steinbeck. Feltűnő, hogy több írás is idős, elmagányosodott emberekről szól.¹⁴

1974-ben jelent meg *A bongo dala – Kuba* című antológia, amelynek alcíme – „Irodalmi és politikai antológia a szigetország néger-keol-mulatt népének történelméről” – jól mutatja az elkötelezett és átpolitizált irodalom fontosságát a kötetben.¹⁵ A kubai meséket, történelmi forrásokat, antropológiai írásokat, útleírásokat, esszéket tartalmazó, igen gazdag anyagot felvonultató kötet a gyarmati kortól kezdve a 20. század második feléig mutatja be a mulatt kultúrát, mindezt szómagyarozással, névjegyzékkel kiegészítve. A kötet jelentősebb visszhang nélkül maradt, az újságok csupán egy-egy mondatban számoltak be a megjelenéséről.

Ugyanígy észrevétlen maradt az 1978-ban megjelent *Ösvény a hegycsúcsban* című kötet, amelynek érdekességét az adta, hogy kubai és magyar szerzők együtt jegyezték, és nem egy hagyományos kiadó gondozásában látott napvilágot, hanem a KISZ Pest megyei Bizottsága adta ki módszertani füzetként. Politika és irodalom szoros kapcsolatáról árulkodnak a kötet szerkesztőjének, Horváth Lajosnak az előszóban írt sorai is: „A jelenlegi kubai irodalom [...] annyiban kiemelkedik Amerika más ötvözött irodalmi-kultúrái közül, hogy egy győztes forradalom után ez a nép már két évtizede építi a szocializmust.”¹⁶

Az ugyanabban az évben napvilágot látott *Harci dal három ütemben* című kötet huszonhét kortárs kubai szerző novelláját adta közre, közülük kilenc szerző már a *Cápauszonyok* kötetben is szerepelt.¹⁷ A bukaresti kiadású romániai magyar társadal-

¹³ *Cápauszonyok* (szerk., utószót HARGITAI György), Budapest, Európa, 1966. A kötet 3.400 példányban jelent meg. Az elbeszéléseket fordították: DANKÓ Éva, HARGITAI György, LENGYEL Péter, SZÉKÁCS Vera, TELLÉR Gyula, TÓTH Éva és VÁRADY László. Az idézet a 320. oldalon található.

¹⁴ *Népszabadság*, 1966. 05. 17. 8.

¹⁵ *A bongo dala. Kuba*, Budapest, Kozmosz, 1974. A kötet 9.800 példányban jelent meg. A szövegeket a Magyarországon az 1970-es években hosszabb időt eltöltő kubai irodalmár professzor, Salvador Bueno (1917–2006) válogatta, a kötetet Simor András költő, műfordító szerkesztette, és ő írta a bevezetőt is. A szövegeket fordították: BENCZIK Vilmos, DANKÓ Éva, DELY István, DOBOS Éva, GÁSPÁR Endre, KOROM Géza, MAGOS György, SIMOR András, VÁLYI-NAGY Zsuzsanna, WEÖRES Sándor.

¹⁶ *Ösvény a hegycsúcsban*. Kubai antológia (szerk. HORVÁTH Lajos), KISZ Pest megyei Bizottsága, 1978, 8. A kötet 2.500 példányban jelent meg. A kötet címe Onelio Jorge Cardoso egyik novellájának a címe. A könyvben VÁCI Mihály, CSOÓRI Sándor, HORVÁT János kubai tárgyú írásai mellett Nicolás GUILLEN, Onelio Jorge CARDOSO, José Soler PUIG, César LEANTE, Enrique SERPA és Manuel GRANADOS munkái olvashatók, vegyesen versek és prózai alkotások.

¹⁷ *Harci dal három ütemben*, Budapest, Európa, 1978. A kötet 6100 példányban jelent meg. A novellákat DANKÓ Éva, DEZSÉNYI Gyöngyi, DOROGMAN György, GULYÁS Judit, HALÁSZ Tünde, HARGITAI György, IMRE Éva, LENGYEL Péter, SCHOLZ László és ZOLTÁN Attila fordították. A Félix Pita Rodríguez (1909–1990) kubai író által szerkesztett kötetet, amelynek előszavát is ő jegyzi, Kubában 1975-ben adták ki. A kötet végén szereplő életrajzi jegyzeteket HARGITAI György készítette. Félix Pita RODRIGUEZ járt Magyarországon is 1971-ben, mint a Kubai Írók és Művészek Szö-

⁹ BART I. m. 9–16.

¹⁰ Idézi KERÉKES György: *A kubai forradalom (1959–1975)*, Budapest, 1979, 106.

¹¹ latin-amerika.hu/index.php/dokumentumok-uj/794-ernesto-che-guevara-szocializmus-es-az-ember-kubaban. (Letöltés ideje: 2019. 08. 04.) A későbbi évtizedek során, habár a kultúrpolitikai alapvetések változatlanok maradtak mindkét országban, a módszerekben és a három „T” elvének alkalmazásában igen jelentős különbségek mutatkoztak.

¹² A Magyar Írószövetség kiadásának, az 1955-ben alapított Magvető Kiadónak is volt egy Világkönyvtár nevű sorozata, amely külföldi szerzők munkáit jelentette meg.

mi-politikai-művelődési hetilap, *A Hét*, az antológia kapcsán azt említi meg, hogy a forradalom előtti valóságot tükrözik, közös bennük az óhaj, hogy a nyomorból eljussanak egy szabadabb világba. A recenzió külön kiemeli a fordításokat, megállapítva, hogy a tíz fordító „hűen és költői ihletéssel” az eredeti elbeszélés stílárís szépségét megőrizve ültette át a szövegeket magyar nyelvre.¹⁸ Az *Új Tükör* című kulturális hetilapban megjelent könyvismertető pedig a kötet kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy egyetlen alkotás sem a békés hétköznapi alkotómunkájáról vagy a magánember gyötrelmeiről szól, hanem legfontosabb, sőt szinte kizárólagos mondanivalója a forradalom és ellenforradalom harca.¹⁹

A vizsgált időintervallum utolsó antológiája, amely szintén visszhang nélkül maradt, *Krónika a jövőnek* címmel jelent meg a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában 1988-ban, „Válogatás két évszázad kubai költészetéből és novellairódmából” alcímmel, Simor András és Dobos Éva szerkesztésében. A szokatlan kiadó választásának magyarázatát az előszóban találjuk, mely szerint „[...] Kubában a forradalmi tematikájú katonaelbeszélés José Martíól a maiakig egyike a legfontosabb irodalmi megnyilvánulásoknak.”²⁰ A kötet csaknem száz kubai szerző alkotásaiból válogatott, többüknek ez volt az első magyarországi megjelenése.²¹

Alejo Carpentier

A legnépszerűbb és legismertebb szerző Magyarországon is természetesen a XX. századi latin-amerikai irodalom egyik meghatározó alakja, Alejo Carpentier volt. 1989-ig Carpentier minden jelentősebb munkáját, egy kivételével valamennyi regényét lefordították és kiadták Magyarországon.²² Regényei egy-egy kiadásban láttak napvilágot, elbeszélései, kisregényei pedig több antológiába is bekerültek. Az ő műveit adták ki a legnagyobb példányszámban is.

Carpentier első munkája, amelyet magyar nyelvre lefordítottak, az *Embervadász*

vetségének (UNEAC) alelnöke, erről több lap is beszámolt. Lásd például *Népszabadság*, 1971. 03. 18. 8.

¹⁸ *A hét*, 1979. 06. 16. 8.

¹⁹ *Új Tükör*, 1978. 12. 03. 2.

²⁰ *Krónika a jövőnek*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 8. A példányszámról nem találtunk információt.

KRISTÓ NAGY István 1994-es „Kis ország nagy irodalmáról –egy észre sem vett antológia ürügyén (Krónika a jövőnek)” című tanulmányában a kötet „láthatatlanságáról” ír. *Exredvég*, 1994/7. 80–82.

²¹ A prózaírók közül említhetjük például Norberto FUENTEST (1943), aki 1989-ben 1989-ben, az Ochoaügy után szakított végleg a Castro-rendszerrel és hosszas huzavonát követően elhagyta a szigetet. Ugyanakkor castróista múltja miatt a Miami-ban élő kubai értelmiségiek korántsem fogadták nagy lelkesedéssel, kollaboránsnak, besúgónak bélyegezték, úgyhogy az USA egy másik városában telepedett le. Magyarországon 2011-ben jelent meg *Fidel Castro önéletrajza* című, valós tényeken alapuló, de fikcióként megírt műve.

²² A kivétel Carpentier utolsó regénye volt, amely 1978-ban jelent meg eredetileg *La consagración de la primavera* (Tavaszi áldozat) címmel. Egy fejezetet olvashatunk belőle Pál Ferenc fordításában a *Nagyvilág* 1978/4 számában (467–476). Továbbá egy könyvismertető is található a regényről. DÉS Mihály: „Carpentier XX. századi útikalauza”. *Nagyvilág*, 1980/5. 775–777.

*szat*²³ című kisregénye volt, amely 1963-ban önálló kötetben látott napvilágot, majd 1972-ben *Az üldöző* című antológiába is bekerült.²⁴ Munkájáról az egyik legelső recenzió az *Új Ember* című katolikus hetilapban jelent meg. A cikk írója kiemeli a kisregény megragadóan modern stílusát és a rendkívüli finomságú lélekábrázolást.²⁵

A következő Carpentier-regény magyar fordítására nyolc évet kellett várni, a *Földi királyság* című regény 1971-ben látott napvilágot.²⁶ A magyar változathoz sajnos kiharadt a híres előszó, amelyben a kubai szerző a „csodás való” elméletét kifejtet, és amely kulcsfontosságúnak bizonyult a regény értelmezése szempontjából.²⁷ A könyvről többek között a *Magyar Nemzet* közölt rövid recenziót. A cikk szerzője avatott fordítást említ, ugyanakkor hiányolja a carpentieri sajátos világban eligazító utószót, hiszen a regény „ismeretlen, titokzatos világba kalauzolja a járatlan európai olvasót.”²⁸ Az *Utunk* című lapban megjelent ismertető azt hangsúlyozza, hogy bár a magyar olvasókhöz a regény csak 22 év késéssel jutott el, de „a mű olyan anyagból készült, amelyen nem fog az idő.” Történelmi regényről van szó, így a cikk szerzője, mégis fontosabb az emberi lélek mélyére ásó realizmus. Olyan mű ez, amely egzotikus vonásai ellenére a modern nyugati regény legjobbjai közé tartozik, amely „megsejti a történelem mélyáramát és a néplélek mélységeit.”²⁹

A fény százada című regény Magyarországon 1976-ban jelent meg Salvador Bueno utószavával, amelyben a kubai irodalomtörténész Carpentier történelemszemléletéről írt.³⁰ Ezt a magyar nyelvű kiadást vette át a romániai magyar kiadó, a Kriterion, amely 1979-ben adta közre a regényt Jánosházy György utószavával. *A Hét* című lap által közölt recenzióban Tímár Antal megállapítja, hogy a mű a csömör regénye, a szkepszisé, a kiábrándultságé, és ezen az a tény sem változtat, hogy a könyv befejezése után egy évvel „Carpentier a kubai forradalom szolgálatába állt és ettől azóta sem csömörlött meg.”³¹ *A Népszabadság* csak egy pár soros összefoglalót

²³ Alejo CARPENTIER: *Embervadászat*, ford. LENGYEL Péter, Budapest, Európa, 1963. A regényt 6.000 példányban adták ki, eredeti címe *El acoso* és 1955-ben jelent meg.

²⁴ *Az üldöző*. *Latin-amerikai kisregények*, Budapest, Európa, 1973, 5–79. Ezt a fordítást is LENGYEL Péter jegyezte, ugyanakkor a két verzió korántsem ugyanaz. BIKFALVY Péter egy 1997-es tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1973-as változat sokkal rosszabb, mint az eredeti, és a mai napig rejtély, hogy ki nyúlt bele önkényesen az eredeti fordításba. „Az *El acoso* két magyar változata (fordítása)” in: *Hommages a Kulin Katalin*, Budapest, Palimpszeszt, 1997, 294–311.

²⁵ *Új Ember*, 1963. 10. 13. 3.

²⁶ Alejo CARPENTIER: *Földi királyság* (fordította Gulyás András), Budapest, Európa, 1971. A regényt 5.300 példányban adták ki, eredeti címe *El reino de este mundo* és 1949-ben jelent meg. Ez volt Carpentier első regénye.

²⁷ Ezt a hiányosságot pótolta a regény második magyar kiadása 2015-ben (Budapest, GloboBook Kiadó). Az előszót DÉS Mihály fordította.

²⁸ *Magyar Nemzet*, 1971. 09. 05. oldalszám nélkül.

²⁹ *Utunk*, 1971. 01. 29. 2. A lap a romániai magyarság irodalmi, művészeti és kritikai hetilapja volt Kolozsvár székhellyel 1946–1989 között.

³⁰ Alejo CARPENTIER: *A fény százada*, ford. DANKÓ Éva, Budapest, Európa, 1976. A regényt 8.000 példányban adták ki, eredeti címe *El siglo de las luces*, és 1962-ben jelent meg.

³¹ *A Hét*, 1980. 01. 25. 7.

szánt a regénynek, hangsúlyozva, hogy a regény „annak filozófiai keresése és művészi igazolása, hogy miért vetelt el a polgári forradalom, s hogy a történelem hú formálóinak miképpen lehet megtalálniuk a fejlődés csigavonalá – ha a rossz vezérek hibái széttördelik az egyenest.”³²

Carpentier *Barokk zene* című kisregényének magyar fordítása három évvel az eredeti mű megjelenése után, 1977-ben látott napvilágot, de a magasabb példányszám, a szokatlan formátum valamint a díszesebb és igényesebb kiadás ellenére is gyakorlatilag észrevétlen maradt.³³

Egy évvel később, 1978-ban újabb Carpentier regény került a könyvesboltokba, az *Eltűnt nyomok*.³⁴ Az *Új Tükör*-ben megjelent könyvismertetőjében Sík Csaba megemlítette, hogy nem fogy Carpentier regénye, amelynek okát abban látja (mint ahogy ezt a *Földi királyság* kapcsán már láttuk), hogy nem írtak hozzá magyarul az olvasóknak fogódzóul szolgáló munkát. A cikk írója szerint a regényt a magyar irodalomban talán csak Karinthy Ferenc *Marich Géza utolsó kalandja* című alkotásához lehetne hasonlítani. Ugyanakkor igen pozitívan értékelt a kubai író művét: „a legeredetibben elgondolt, századunk és a művészet viszonyát legmélyebben elemző regény, amit a háború óta írtak.”³⁵ A *Népszabadság*-ban Bata Imre Carpentier hőséről azt mondja, hogy „monológja vita önmagával, vagyis azokkal a magányos intellektuelekkel, akik a modern társadalom szorításából a történelem előtti időbe vágyakoznak vissza, de vissza nincs út.”³⁶ Nemes György pedig a *Nagyvilág*-ban közölt írásában a regény romantikus történelemszemléletére hívja fel a figyelmet, és annak a meggyőződésének ad hangot, hogy ezt a különös atmoszférájú regényt csak Latin-Amerikában lehetett megírni, az egymás mellett élő modern kor és az őskor végleteinek földrészén.³⁷

A legmagasabb példányszámú kubai szerző hat elbeszélését magába foglaló, *Az idő háborúja* című kötet jelent meg 1979-ben.³⁸ A kötetről az *Új Tükör* című lap közölt recenziót, méltatva Carpentier írói nagyságát.³⁹

Bár tanulmányunk a szépprózai alkotások recepciójával foglalkozik, fontos megemlíteni, hogy a többi munkához viszonyítva jóval több cikk foglalkozott Car-

pentiernek az *Irodalom és politikai tudat Latin-Amerikában* című esszékötetével.⁴⁰ Járai Judit „A csalódás való” címmel közölt írása a politikus-regényíró kettős szerepvállalását, az írói elkötelezettség kérdését boncolgatta,⁴¹ ugyanúgy, mint a *Kritika* cikke, amelynek szerzője, Bikfalvy Péter ugyanakkor vitába is szállt Carpentier azon állításával, miszerint a latin-amerikai író hiteles stílusa a barokk. Bikfalvy szerint Onetti vagy Rulfo prózájának szikársága, Mario Vargas Llosa roppant takarékos leírása pont ennek az ellenkezőjéről tanúskodik. Nagyon tanulságosak azok a gondolatok, amit a cikk szerzője Carpentier magyarországi recepciójával kapcsolatban megfogalmazott:

Mert a szomorú igazság az, hogy a zseniális kubai írók regényei sem éllovasok népszerűségi listáinkon, így tanulmánykötete várhatólag még kevésbé lesz tömegsiker. Ezért is szép, valóban önzetlen vállalkozás a kiadó részéről a könyv megjelentetése, méltó tiszteletadás az azóta elhunyt szerző előtt.⁴²

Carpentier diktátor-regénye magyar nyelven már az író halála után látott napvilágot *Rendszerek és módszerek* címmel.⁴³ Az *Új Tükör* recenziójában Sík Csaba emellett, hogy Carpentiert a II. világháború utáni regényírás egyik legnagyobb mesterének nevezi, azt állapítja meg, hogy a mű regényes korrajznak nagyszerű, de vannak a kubai szerzőnek jobb művei is.⁴⁴ A *Fejér Megyei Hírlap*-ban megjelent ismertető két másik regénnyel párhuzamba állítva ír röviden Carpentier művéről, mint az ember és hatalom kapcsolatának egyfajta ábrázolási módjáról.⁴⁵ A mű egyébként meglepően kevés publicitást kapott a korabeli magyar sajtóban, annak ellenére, hogy az ünnepi könyvhétre jelent meg.

Az utolsó Carpentier fordítás az ugyanabban az évben megjelenő *A bárfa és az árnyék* című kisregény volt a *RaRe* sorozatban.⁴⁶ A regényről hosszabb ismertetőt közölt a vajdasági magyarok napilapja, a „Magyar Szó A nagy felfedező utolsó vállomása” címmel. Varga István, a cikk szerzője, megállapítja, hogy a regény célja sokkal több, mint az Újvilág felvillantása,

³² *Népszabadság*, 1976. 07. 27. 7.

³³ Alejo CARPENTIER: *Barokk zene*, ford. TÓTH Éva, Budapest, Magvető, 1977. A regényt 13.000 példányban adták ki, eredeti címe *Concierto barroco*, és 1974-ben jelent meg.

A regény román kiadása kapcsán készült egy magyar nyelvű ismertető *A Hét* folyóiratban, amelyben a cikk szerzője esszéregényként határozza meg a művet. 1981.12. 25. 6.

³⁴ Alejo CARPENTIER: *Eltűnt nyomok*, ford. Scholz László, Budapest, Európa, 1978. A regényt 17.200 példányban adták ki, eredeti címe *Los pasos perdidos*, és 1953-ban jelent meg.

³⁵ *Új Tükör*, 1979. 01. 03. 2.

³⁶ *Népszabadság*, 1979. 01. 23. 7.

³⁷ NEMES György: „Utazás az időben”. *Nagyvilág*, 1979/10. 1568–1570.

³⁸ Alejo CARPENTIER: *Az idő háborúja*, Budapest, Európa, 1979. A kötetet 19.000 példányban adták ki. A könyvben olvasható elbeszélések: „Szent Jakab útja”; „A dolgok kezdete”; „Mint a sötét éj”; „A szökevények”; „Az avatottak”; „Embervadászat”, fordítók: Nagy Mátyás és Lengyel Péter. A „Mint a sötét éj” című elbeszélés korábban „Akár az éjszaka” címmel jelent meg Dely István fordításában. *Nagyvilág*, 1960/12. 1816–1821.

³⁹ *Új Tükör*, 1980. 01. 06. 2.

⁴⁰ Alejo CARPENTIER: *Irodalom és politikai tudat Latin-Amerikában*, ford. DÉS Mihály, Budapest, Gondolat, 1979. Az esszékötet 4.000 példányban jelent meg. Eredeti címe: *Literatura y conciencia política en América Latina*, és 1969-ben jelent meg.

⁴¹ *Magyar Hírlap*, 1980. 08. 17. 10.

⁴² *Kritika*, 1980/7. 34–35.

⁴³ Alejo CARPENTIER: *Rendszerek és módszerek*, ford. GULYÁS András, Budapest, Magvető Világkönyvtár, 1982. Sajnos az 1980-as évektől kezdve a magyar könyvek impresszumából kikerült a példányszámot jelölő adat, így erre vonatkozóan nincs pontos információ. A regény eredeti címe *El recurso del método*, és 1974-ben jelent meg.

⁴⁴ *Új Tükör*, 1982.07. 25. 2.

⁴⁵ Martin WALSER: *Lélekedzés*; Diane JOHNSON: *Álarcok kényszerében*. *Fejér Megyei Hírlap*, 1982. 11. 05. 5.

⁴⁶ Alejo CARPENTIER: *A bárfa és az árnyék*, ford. TÓTH Éva, Budapest, Magvető, 1982. A regény eredeti címe *El arpa y la sombra*, és 1974-ben jelent meg. A Rakéta Regénytár a Magvető Kiadó 1978-ban induló sorozata volt, jó minőségű magyar és világirodalmi műveket adott ki olcsó, kis alakú könyvek formájában.

Kolumbusz alakjának hús-vér alakká formálása. Carpentier IX. Pius pápa belső monológja révén azt mutatja be, hogy az egyház számára szükség van egy olyan szentre, aki egyik lábával Európában, a másikkal Amerikában áll, mivel ez biztosítja a pápai hatalom korlátlan kiterjesztését és kibontakozását a fiatal földrészen.⁴⁷

Az *Új Tükör*-ben Lázár István Carpentier főhőseit Hernádi Gyula szereplőihöz hasonlítja, illetve szerinte a regény egyes momentumai Passuth László és Szentkuthy Miklós világát idézik.⁴⁸

Carpentier 1980-ban bekövetkezett halálakor több nekrológ is megjelent a magyar sajtóban, ezek közül a legnívósabbat Scholz László jegyezte. A *Filológiai Közlemény*-ben közreadott négyoldalas, a kubai szerző irodalmi munkásságát áttekintő tanulmányában Scholz *A fény százada* című alkotást tekintette Carpentier legsikerültebb regényének; megfogalmazása szerint ez „századunk valószínűleg legkiválóbb latin-amerikai történelmi regénye.” Ugyanakkor kritikával illette a kubai író utolsó regényét (*La consagración de la primavera*), amely „esztétikailag feldolgozatlanul ömlesztzi a kordokumentumokat, így a szervetlenül illeszkedő elemekből formailag kiábrándító regény-monstrum lett.” Az írás szerzője a carpentieri szintézis lényegét abban látja, hogy képes volt egy sziget, és egy földrész valóságát világirodalmi szinten megjelentetni.⁴⁹

Kortárs kubai írók és szépprózai alkotásaik

A többi magyarra lefordított kubai szerző munkáival kapcsolatban Scholz László teljes joggal állapította meg, hogy „olyan eltérő világlátású, keletkezésű és színvonalú” művek jelentek meg, „amelyek másutt még irodalomtörténetekben is ritkán szerepelnek.”⁵⁰ Ami közös ezekben a munkákban, hogy a forradalom ideológiáját és esztétikáját képviselik, erős társadalmi-politikai elköteleződést tükröznek. Nézzük most a többi szerzőt, akiknek regénye(i) lefordításra kerültek. A legelső alkotást José Soler Puig (1916–1996) jegyzi, 1962-ben megjelent *Szándékos emberölés* című kisregényével.⁵¹ A szerzőnek ez volt az első regénye, és rögtön el is nyerte vele a ran-

gos *Casa de las Américas* (Amerikák Háza) díját.⁵² A regényről, szokatlan módon, már 1961-ben, tehát a magyar kiadás előtt megjelent egy rövid recenzió a *Hétfői Hírekben* András László tollából.⁵³ A magyar kiadás fülszövegében azt olvashatjuk, hogy az író helyenként még küszködik a művészi megformálás feladatával, de munkája az első hiteles híradás a kubai nép harcáról. A regényhez írt utószóban Radványi Ervin röviden ír a szerzőről, aki teljesen ismeretlen volt a kubai irodalmi életben a regény megjelenéséig, majd megállapítja, hogy a mű a kubai forradalom első regénye, amely „hú és igaz krónikáját adja egy szabadságért harcoló nép küzdelmének.”⁵⁴ A könyvről több napilap, úgy országos, mint megyei, is közölt viszonylag hosszú ismertetőt megállapítva, hogy Soler regénye „az első hozzánk eljutó hiteles irodalmi híradás kubai szerző, még hozzá az eseményekben részt vevő kubai szerző tollából, Castro forradalmának a győzelemhez vezető időszakából.”⁵⁵ A *Népszabadság* úgy méltatta a kisregényt, „mint a kubai forradalom első művészi igényű ábrázolási kísérlete.”⁵⁶ Az egyik legharcosabb és leghosszabb ismertető a *Kisalföld*-ben jelent meg Todero Frigyes tollából. „A kubai forradalom fejlődése igazolta Soler Puig nézetét. Fidel Castro és serege, miután a Sierra Maestrából kiindulva elűzte a gyűlölt amerikai barát diktátort és embereit, a békés országépítésben egyre jobban felismerte, hogy Kuba népének csak egy társadalom felel meg: a szocialista.”⁵⁷

1965-ben jelent meg Edmundo Desnoes (1930) *Minden rendben* című regénye.⁵⁸ A mű egy megtérés története: hogyan lesz a polgári társadalom felső rétegéhez tartozó kubai fiatalemberből a Batista-rendszerrel harcoló ellenálló mozgalom tagja. Elfogják, megkínózzák, de megtalálja élete értelmét a felszabadító harcban. Ez a rövid összefoglaló is mutatja, hogy a regény jól megfelelt a kor kultúrpolitikai elvá-

⁴⁷ A cikk azzal a megállapítással kezdődik, hogy a XX. századi kubai irodalom szinte teljesen ismeretlen az európai olvasó számára és jószérével csak három szerző, Alejo Carpentier, José Lezama Lima és Nicolás Guillén ismeretére korlátozódik. *Magyar Szó*, 1983. 05. 28. 17.

⁴⁸ *Új Tükör*, 1983. 03. 06. 2.

⁴⁹ SCHOLZ László: „Alejo Carpentier (1904–1980)”. *Filológiai Közlemény*, 1980/4. 467–470, itt 469; 470.

⁵⁰ SCHOLZ László: *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*, Budapest, Gondolat, 2005, 243.

⁵¹ JOSÉ SOLER PUIG: *Szándékos emberölés* ford. és az utószót írta: RADVÁNYI ERVIN, Budapest, Európa, 1962. A regényt 7000 példányban adták ki, eredeti címe *Bertillón 166*, 1960-ban jelent meg. Egy Santiago de Cuba városában játszódó titkos összeesküvés történetét mondja el a Batista-diktatúra idején, a spanyol cím pedig egy titkos jel, amellyel tudatták, az összeesküvésben részt vevők halálának a hírért.

⁵² A kubai kulturális és irodalmi élet máig legmeghatározóbb intézménye a néhány hónappal Castróék hatalomra jutását követően, még 1959 folyamán alapított *Casa de las Américas* (Amerikák Háza) volt, saját folyóirattal és kiadványokkal. Az első időkben nagyon szabad, nyitott szellemiségű intézménynek számított, majd az 1960-as évek végétől dogmatikusabbá, a hivatalos kultúrpolitika kívánalmait követő szervezetté vált, bár az is igaz, hogy legtovább ez a szervezet állt ki az alkotói szabadság fenntartásáért. Színvonalas kulturális eseményeket szervezett, az általuk odaítélt irodalmi díjak zsűrijébe neves külföldi írókat hívtak (stb.), ily módon próbálták némileg ellensúlyozni a kultúra területén egyre inkább érzékelhető politikai és bürokratikus befolyást. A *Casa de las Américas* irodalmi-kulturális díjai a mai napig nemzetközi elismerésnek örvendenek, még akkor is, ha nem mindig a díjazott művek művészi értéke volt az elsődleges.

⁵³ András László (1919–1988) író, műfordító több évig élt Spanyolországban. Főleg spanyol irodalmi műveket fordított.

⁵⁴ PUIG i. m. 167.

⁵⁵ *Hétfői Hírek*, 1962. 05. 07. oldalszám nélkül.

⁵⁶ *Népszabadság*, 1962. 05. 30. 9.

⁵⁷ *Kisalföld*, 1962. 07. 20. 5. Megjelent könyvismertető továbbá a *Fejér Megyei Hírlapban* (1962. 05. 31. 6.), de még *A Hazáért* című lapban is, ami a Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnokságának és a Karhatalom Parancsnokságának volt az újságja. (1962. 08. 08.)

⁵⁸ Edmundo DESNOES: *Minden rendben*, ford. FÖNYI ANTONIA, Budapest, Európa, 1965. A regény 5.900 példányban jelent meg. Eredeti címe *No hay problema*, és 1964-ben adták ki Kubában. Desnoes 1966-ban járt Magyarországon a Kulturális Kapcsolatok Intézetének a meghívására. *Népszabadság*, 1966.10.13. 8.

rásainak, valószínűleg ez is indokolta gyors megjelenését Magyarországon. A *Film, Színbáz, Muzsika*ban megjelent rövid könyvismertető a főszereplőt a felesleges emberek irodalmi családjába sorolja, aki „morális kényszerből sodródik bele a Castro-féle mozgalomba.”⁵⁹ A kubai szerző másik, Magyarországon kiadott regénye a *Havannában egyedül* címet viseli, és annak az illúziókkal teli korszaknak a lelkületét ábrázolja, amikor az emberek még elhitték, hogy azok, akik Kubában hatalomra kerültek, az igazság oldalán álltak.⁶⁰

Lisandro Oterónak (1932–2008) három regényét is kiadták Magyarországon a vizsgált korszakban. Először a korábban a szintén a *Casa de las Américas* díját elnyerő nyert *Uraim, ez a helyzet* című munkája jelent meg 1965-ben.⁶¹ A regényt a marosvásárhelyi székhelyű szépirodalmi folyóiratban, az *Igaz Szó*ban Méhes György méltatta, erényként említve a mű politikusi látásmódját. Méhes megemlítette, hogy Lisandro Otero urbánus író, ami újdonságnak számít Dél- és Közép-Amerikában, valamint, hogy Nicolás Guillén és Alejo Carpentier után Kuba harmadik legfontosabb írójának számít.⁶²

A szerző következő magyar nyelven megjelent munkája az Európa Kiadó Modern Könyvtár sorozatában látott napvilágot *Antonio Urbino passiója* címmel.⁶³ A regényhez írt utószóban Benyhe János az író, akit személyesen is ismert, fényesen képzett fiatal kubai értelmiségiként írja le, aki „jelképe Fidel Castro nemzedékének.”⁶⁴ A regény kapcsán pedig a többértelműség lehetőségére hívta fel a figyelmet, amely már a címben is megjelenik, hiszen Antonio Urbino különös kalandja a szenvedés és a szenvedély mezsgyéjén bonyolódik. Benyhe azt is megjegyzi, hogy a regény nem könnyű olvasmány, erős intellektualizmusa olvasói erőfeszítést kíván.⁶⁵ A *Népszabadság* könyvismertetője szerint „a kubai hagyományokat a többé-kevésbé modern nyugat-európai megoldásokkal társítja az író. A belső feszültségek megelevenítésében meghökkenítő biztonsággal lép elénk, mégis az az érzésünk, hogy kisregénye elsősorban irodalmi etűd – igényes és játékos kísérlet –, nem pedig a valóságábrázolás „végső” igazsága.”⁶⁶

A kubai író harmadik, magyar nyelvre lefordított regénye, amely a forradalom

közvetlen történelmi előzményeit és győzelmét állítja a középpontba, 1978-ban *Babilon, eljött a te ítéleted!* címmel került kiadásra.⁶⁷ Csala Károly az *Új Tükör*ben így írt a regényről: „Otero annak az embernek a szemével lát és láttat, aki egyik a már belerögződött a forradalom előtti kubai valóságba, s aki minden kételyével együtt élte meg a harcot, amelynek végén »leomlott ama nagy Babilon«, »ama hatalmas város, kinek egy órában jött el ítélete«, ahogy az Apokalipszis szerzője mondta volt.”⁶⁸

A néprajztudósként és politikusként is tevékenykedő, nem mellesleg 2007 óta a Kubai Írószövetség (UNEAC) elnöki tisztségét betöltő Miguel Barnet (1940) műve, a *Fekete sors az Antillák gyöngyén*, a dokumentarista irodalom egyik eklatáns példája, amely a 19. századi kubai rabszolgák sorsát mutatja be, gyakorlatilag az *oral history* módszerére építve.⁶⁹ Ahogy a fülszövegben is olvashatjuk, „a könyv száznegy éves néger főszereplője nem kitalált figura: a szerző akadt rá gyűjtő-útján, és mondatta vele hangszalagra élete történetét.”

A forradalmat megelőző idők bemutatására fókuszál Julio Travieso (1940) *Halál a farkasra* című regénye.⁷⁰ A nem nagy érdeklődést kiváltó művet bemutató egyik ismertető, amit a *Magyar Hírlap* közölt, elég negatív véleményt fogalmazott meg a regény kapcsán: „a témát keresetlen, erőltetetten nehézkes, fölöslegesen modernkedő stílusjátéka nem engedi kibontakozni.”⁷¹

A rendszerváltozás előtti utolsó lefordított kubai regény Cintio Vitier (1921–2009) *Violeta Palma* című munkája volt.⁷² Bár a szerző neve nem volt teljesen ismeretlen Magyarországon, mert néhány költeménye megjelent különböző válogatásokban és folyóiratokban, ez a részben családregény, részben memoár jellegű munkája szinte észrevétlen maradt Magyarországon. Egyedül az *Új Tükör*ben olvasható egy rövid könyvismertetés a regényről Tóth Éva tollából, aki kiválóan ismerte a szerző irodalmi pályáját. Kiemeli, hogy Vitier műve 1898-tól az 1960-as évek végéig „fest képet [...] Kuba történelméről, a forradalom szükségszerűségéről”. Megemlíti továbbá a regény két sajátosságát, az egyik, hogy a szerző „katolikus és mint ilyen áll a forradalom mellett,” valamint a főszereplő egy nő, ami a „férficentrikus latin-amerikai társadalomban figyelemre méltó tett.”⁷³

⁵⁹ *Film, Színbáz, Muzsika*, 1965. 10. 08. 22.

⁶⁰ Edmundo DESNOES: *Havannában egyedül*, ford. SZEKERES Zoltán, Európa, 1973. A regény 4.900 példányban jelent meg. Eredeti címe *Memorias del subdesarrollo* és 1965-ben jelent meg.

⁶¹ Lisandro OTERO: *Uraim, ez a helyzet*, ford. HARGITAI György, Budapest, Kossuth, 1965. A regény 12.000 példányban jelent meg. Eredeti címe *La situación*, és 1963-ban adták ki Kubában. A magyar kiadást, és az író egy másik regényét is a Kossuth Kiadó jegyezte, az a kiadó, amely a pártközpont közvetlen felügyelete alatt állt. Ezt az a tény magyarázhatja talán, hogy Lisandro Otero a hivatalos kubai kultúrpolitika egyik igen prominens képviselője volt.

⁶² MÉHESES György: „Egy urbánus Kubában”. *Igaz Szó*, 1966/7. 142.

⁶³ Lisandro OTERO: *Antonio Urbino passiója*, ford. HUSZÁGH Nándor, Budapest, Európa, 1967. A regény az előzőekhez képest kevesebb, csak 7.000 példányban jelent meg. Eredeti címe *Pasión de Urbino*, kubai kiadásának éve szintén 1967, de előtte egy évvel már kiadták Buenos Airesben.

⁶⁴ OTERO i. m. 90–91.

⁶⁵ OTERO i. m. 93–95.

⁶⁶ *Népszabadság*, 1967. 11. 17. 7.

⁶⁷ Lisandro OTERO: *Babilon, eljött a te ítéleted!*, ford. SZÉKÁCS Vera, Budapest, Kossuth, 1978. A regény a többi kubai műhöz viszonyítva meglepően magas példányszámban jelent meg (16.000). Eredeti címe *En ciudad semejante*, és 1970-ben adták ki Kubában.

⁶⁸ *Új Tükör*, 1978. 07. 09. 2.

⁶⁹ Miguel BARNET: *Fekete sors az Antillák gyöngyén*, ford. DELY István, Budapest, Magvető Világkönyvtár, 1972. A regényt 5.840 példányban adták ki. Eredeti címe *Biografía de un cimarrón* és 1966-ban jelent meg Kubában.

⁷⁰ Julio TRAVIESO: *Halál a farkasra*, ford. DORNBACH Mária, Kozmosz, 1976. A regény a Kozmosz könyvek sorozatban látott napvilágot, amely a Móra kiadó sorozata volt, 9.800 példányban. A mű eredeti címe *Para matar al lobo*, 1971-ben adták ki Kubában.

⁷¹ *Magyar Hírlap*, 1977. 06. 03. 10.

⁷² Cintio VITIER: *Violeta Palma*, ford. PATKÓS Judit, Budapest, Magvető Világkönyvtár, 1985. A mű eredeti címe *De Peña pobre*, 1970-ben jelent meg Kubában, az író első regénye volt. A szerző műfordítóként és irodalomtörténészként vívott ki magának elismerést nemzetközi szinten is.

Onelio Jorge Cardoso (1914–1986) novelláskötetét *Abol a vizek fakadnak* címmel 1966-ban adták ki Magyarországon.⁷⁴ A kötet előszavában a fordító, Hargitai György mesemondónak aposztrófálta a kubai szerzőt, mivel látszólag primitív stílusa a népi mesemondók jellegzetes elbeszélőmódjának megelevenítését szolgálta.⁷⁵ A 22 elbeszélés zöme a forradalom előtti időkből származik. A könyvről a *Népszabadság* közölt rövid ismertetőt, amelyben a szerzőt úgy mutatta be, mint ritka szavú, de mindig fontos dolgokról megfontoltan szóló novellistát.⁷⁶

Szintén egy elbeszéléskötettel képviseltette magát a kubai széppróza magyarországi palettáján az eredeti foglalkozását tekintve orvos César López (1933). *A négy-szög körösítése* című novelláskötetének utószavában Benyhe János kiemeli a szerző áttetsző intellektualizmusát, és olyan szatirikus írásokként említi az írásait, amelyek stílusa szándékosan nem irodalmi, hanem rideg, száraz, dísztelen és gunyorosan fejtegető.⁷⁷ A *Népszavában* megjelent egy bekezdésnyi könyvismertető Karinthy és Kafka világával állította párhuzamba a kötet elbeszéléseit. „A polgári lét és erkölcs szárazon megfogalmazott végső kritikája ez a kötet, a közösségi ember jajkiáltása, amelyet ugyan némileg enyhít a szatirikus hangvétel, de az uralkodó akkord a keserűség és az elszántság marad.”⁷⁸

Akik kimaradtak

Azoknak a kubai prózaíróknak a művei, akik a nívósabb irodalmat képviselték az adott korszakban és úgy a latin-amerikai, mint a világirodalomban is hírnevet szereztek maguknak, nem jutottak el a magyar olvasókhoz. José Lezama Lima (1910–1976) egyetlen prózai alkotása olvasható csak magyarul, bár az is igaz, hogy versei megjelentek újságokban, folyóiratokban. A rendszerváltás előtt Guillermo Cabrera Infante (1929–2005) és Reinaldo Arenas (1943–1990) egy-egy írása gyakorlatilag csak a szamizdat vagy a nyugati magyar irodalomban jelent meg.⁷⁹ A szamizdat kiadványok közül a *Másbannon Beszélő* 1986-ban egy latin-amerikai irodalommal is foglalkozó számot jelentetett meg, amelyben a kubai szerzők közül Reinaldo Arenastól, Guillermo Cabrera Infantétól, Heberto Padillától, Carlos Franquitol és Armando Valladarestól közöltek írásokat, interjúkat, illetve rövid életrajzokat. Ezek a

⁷³ *Új Tükör*, 1986. 02. 16. 2.

⁷⁴ Onelio Jorge CARDOSO: *Abol a vizek fakadnak*, Budapest, Magvető, 1966. A kötet összesen 3.400 példányban jelent meg és az író *Cuentos completos* (1962) kötete alapján készült. Az író 1977-ben járt Magyarországon és részt vett egy, a Magyar Televízió által közvetített, Kubáról szóló stúdióbeszélgetésen, amelyet Horvát János vezetett. *Magyar Hírlap*, 1977. 07. 19. 6.

⁷⁵ CARDOSO i. m. 8.

⁷⁶ *Népszabadság*, 1966. 07. 15. 7.

⁷⁷ César LÓPEZ: *A négy-szög körösítése*, ford. Sándor András és Székács Vera, Budapest, Európa, 1969. Utószó: III–II4. A kötet 4.900 példányban jelent meg. Eredeti címe *Circulando el cuadrado* és 1963-ban adták ki Kubában.

⁷⁸ BAJAI Ferenc: „Öt nyugati könyv”. *Népszava*, 1969. 03. 01. 2.

⁷⁹ Guillermo Cabrera Infante egy elbeszélését megtaláljuk a *Cápauszonyok* c. kötetben.

szerzők ekkor már valamennyien emigrációban éltek és hosszú idő óta a hivatalos kubai irodalom nemkívánatos személyeinek a számát gyarapították.⁸⁰

Az *Amerikai Magyar Népszava* 1980-ban Cabrera Infante *Tres tristes tigres* (Trükkös tigris trió) című regényének londoni kiadása kapcsán írt a szerző kálváriájáról és méltatta a regényt.⁸¹ Virgilio Piñera (1912–1979) pedig inkább csak azért kapott nagyobb sajtót, mert ő ültette át Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját* spanyol nyelvre.⁸²

Epilógus

A fentiek alapján összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Kuba és a kubai irodalom, a fennálló ideológiai nézetek és kultúrpolitikai elvek hasonlósága ellenére mégis messze esett Magyarországtól a vizsgált időszakban. A kubai kortárs széppróza jelen is volt a magyar irodalomban meg nem is: egyfelől a magyar olvasó kézbe kapott műveket, Carpentier esetében világirodalmilag is jelentős alkotásokat, de a kiadott könyvek példányszáma alacsony volt és túl nagy publicitást nem is kaptak ezek a munkák. A Kubában szilenciumra ítélt vagy emigrációba kényszerült írók regényei és elbeszélései Magyarországon sem jelentették meg a rendszerváltásig.

Tanulmányunk a kubai irodalom magyar recepciójának csak egy kis szeletét vette górcső alá, hiszen a kubai költészet és a színház jelenlétét, valamint a folyóiratokban, heti- és napilapokban megjelent novellákat terjedelmi okok miatt nem vizsgáltuk. Szintén feldolgozásra vár a magyar irodalom kubai recepciója, mivel a vizsgált időszakban számos magyar irodalmi alkotás jelent meg a távoli szigetországban és igen intenzív volt az együttműködés a két ország irodalmárai és fordítói között.

Néhány éve már zajlik a közép-európai régió hispanista központjainak közös kutatása, amely a kortárs latin-amerikai irodalom jelenlétét vizsgálja a régióban. A többek között magyar, román, szerb, horvát, szlovén, szlovák, cseh, bolgár együttműködéssel zajló projekt részeredményei már több nemzetközi konferencián és hispanista folyóiratokban is megjelentek,⁸³ ugyanakkor fontosnak tartjuk

⁸⁰ *Másbannon Beszélő*, 1986/5. Közölt részletek: Guillermo CABRERA INFANTE: „Hajnali tájkép a trópusokon”; Carlos FRANQUI; „Családi kép Fidellel”; Heberto PADILLA: „Versek”; Reinaldo ARENAS: „Veszélyes kéziratok”; Armando Valladares: „Halott jogok”.

Guillermo Cabrera Infante és Heberto Padilla kálváriájáról lásd CSIKÓS Zsuzsanna: „Alkotói szabadság vagy forradalmi hűség? A Castro-rendszer viszonya az írókhoz és az irodalomhoz az 1960-as években” in: CSIKÓS Zsuzsanna-HORVÁTH Emőke (szerk.): *Diktátorok és diktatúrák a Karib térségben*, Budapest, L'Harmattan, 2020, 199–219.

⁸¹ VÁNDOR Péter: „Kubai emigráns író világsikere”. *Amerikai Magyar Népszava*, 1980. II. 21. 13. Az 1967-ben íródott regény 2020-ban jelent meg magyarul, Kutasy Mercédesz fordításában.

⁸² A fordítás a francia változatból készült, Tóth Éva költő, műfordító hathatós közreműködésével. A fordítás születéséről lásd Virgilio PIÑERA: „Madách spanyolul”, ford. Scholz László. *Kortárs*, 1980/2. 305–307. Három rövid novellája jelent meg, illetve a vajdasági kiadású *Magyar Szó* című napilap is közölte néhány elbeszélését.

⁸³ Lásd például az argentin *Cuadernos del CILHA* 18-as számát (2018), vagy a *Colindancias*, amely a kö-

ezeknek a kutatásoknak magyar nyelven történő bemutatását is. Jelen tanulmányunk ezzel a céllal íródott.

Rezümé

Jelen tanulmány a kortárs kubai széppróza magyarországi recepcióját mutatja be 1959–1989 között. Vizsgálja a két ország kultúrpolitikai elveinek hasonlóságát az adott korszakban, a kiadott antológiák, novelláskötetek és regények sajtóvisszhangját és jelenlétét a magyar irodalmi életben. A cikk külön foglalkozik Alejo Carpentier műveinek magyar kiadásaival.

Kulcsszavak

Kubai kortárs próza, magyar recepció, kommunista kultúrpolitika, Alejo Carpentier

Abstract

Contemporary Cuban Prose in Hungary 1959–1989

This paper presents a review of the Hungarian reception of contemporary Cuban fiction between 1959 and 1989. It explores the similarity between the cultural policies of the two countries in the given period, and the presence and reception of Cuban anthologies, short stories and novels published in Hungary. The article considers in detail the Hungarian editions of Alejo Carpentier's works.

Keywords

Contemporary Cuban prose, Hungarian reception, Communist cultural policy, Alejo Carpentier

FISCHER FERENC

Amerikai–szovjet hadászati rivalizálás a levegőben, az úrben, a víz alatt és az „Anyadír-hadművelet” (szovjet atomrakéták telepítése Kubába, 1962)

Az amerikai–szovjet hadászati versengés főbb mérföldkövei az 1962-es karibi rakétaválság előtt

Az 1962. októberi karibi rakétaválságot megelőző években és hónapokban igen heves amerikai–szovjet hadászati rivalizálás zajlott le a levegőben, az úrben és a víz alatt.¹ Az amerikai és szovjet nukleáris hatalmak a sikeres atombomba és hidrogénbomba bevetések, illetve kísérletek után ezek célba juttatását szolgáló harci eszközök, hordozórendszerek fejlesztésére törekedtek.² Az Amerikai Egyesült Államok a Szovjetunió féken tartására, feltartóztatására egy kettős stratégiai harapófogóba szorította a szovjet–kínai tömböt, a vörös világot, a vörös magterületet.

Az amerikai–szovjet versengésben az 50-es évek végére, 60-es évek elejére kifomálódta az úgynevezett *hadászati triád* első generációs támadó fegyverei. Ennek sorában először a *nagy hatótávolságú bombázó repülőgépek* játszották a meghatározó szerepet, amiben mindvégig az amerikaiak jártak az élen. A *hadászati triád* másik eleme az *interkontinentális rakéták* voltak, harmadik eleme pedig a *rakétaborozó atomtengeraltjárók* kölcsönös kifejlesztése.

Az Amerikai Egyesült Államok nukleáris támadóképességét és fölényét az 50-es években mindenekelőtt a hadászati bombázó repülőgépekkel igyekezett bizonyítani, látványosan igazolni. Ezek sorába tartozott például 1957. január 16–18. között az *Operation Power Flite*, vagy más elnevezéssel a *Lucky Lady III.* hadászati légi demonstráció. Ennek keretében 3 darab B-52-es sugárhajtású bombázó repülőgép 6 tankolással *non-stop*, tehát leszállás nélkül 45 óra 19 perc alatt körbe repülte a Földet, megtéve 39 147 km-t.³ Az amerikai hadászati légierő ezzel az egész világ, de mindenekelőtt Moszkva és Peking előtt demonstrálni kívánta, hogy a világ bármely égtája felől, bármikor meglepetésszerű nukleáris légcsapást tud mérni a vörös magterület katonai és polgári célpontjai ellen. Amerikai részről a karibi válság tetőpontján 66, atombombákkal felszerelt B-52-es tartózkodott a levegőben, nagyobbik része pedig az Északi-sark légtérben őrzőjáratozott, hogy adott esetben kitörhessen onnan a Szovjetunió valamely kiemelt célpontja ellen.⁴

¹ Ennek legfontosabb állomásaira – tekintettel a terjedelmi korlátokra – csak rövid utalásokat teszünk.

² FISCHER Ferenc: „A szovjet atomhatalom.” *Rubicon*, 1993/3, 56–59; FISCHER Ferenc: „A karibi rakétaválság.” *Rubicon*, 1991/4, 18–19.

³ *Operation Power Flite*, youtu.be/-LD5s-5frWI. (Letöltés ideje: 2019. 05. 23.)

⁴ FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*, Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2014, 220.

zép-európai hispanista központok közös tudományos folyóirata, 8-as számát (2018)., revistas.uncu.edu.ar/ojs/index.php/cilha/issue/view/132; cecol.com/search/journal-detail?id=720

A Szovjetunió nem várt gyors válasza gyökeresen átrajzolta a Szovjetunió s az Amerikai Egyesült Államok közötti geostratégiai pozíciókat, erőviszonyrendszert, amikor az egész világ előtt demonstrálta a Szovjetunió rakétafejlesztésben elért világszínvonalát: 1957. október 4-én úrpályára juttatták egy 96 percnyi földközi úton a 83,6 kg-os Szputnyikot.⁵ A Szovjetunió katonai lehetőségei közé tartozott immáron a nagy interkontinentális távolságok, az USA-t védő „óceánpajzs” átlövése.

A szovjet külpolitika a rakétasikerek mámorában élt a karibi válságot megelőző hónapokban. Nem utolsósorban a szovjet Szputnyik-sokk propagandisztikus ellenőrzésére, de új hadászati előnyös geostratégiai előnyök biztosítására, a Szovjetunió sakkban tartására az amerikai atomtengeralattjáró programja is látványos eredményeket tudott elkönyvelni ebben a versengésben. A USS Nautilus amerikai tengeralattjáró a Hawaii-szigetektől indulva, s áthaladva a Bering-szoroson 1958. augusztus 3-án áthaladt az Északi-sark jége alatt, majd az Atlanti-óceánon hajóva visszatért az Amerikai Egyesült Államokba, New Yorkba.⁶ Az újabb amerikai atomtengeralattjáró-siker sem váratott sokáig magára, hisz 1959. március 17-én a Nautilus testvérhajója, a USS Skate az Északi-sark közvetlen közelében felszínre emelkedett, és kitűzte az amerikai zászlót.⁷ Rá egy évre egy újabb nagy hadászati jelentőségű amerikai atomtengeralattjáró-siker született, ami a USS Triton nevéhez fűződik. 1960. február 24. és 1960. április 25. között a USS Triton mindvégig víz alatt maradva *top secret* és első alkalommal körbehajózta a Földet – Magellán egykori útját követve – az úgynevezett *Magellán-projekt* vagy más elnevezéssel az *Operation Sand Blast* keretében.⁸ Egy olyan hadászati képesség volt kiépülőben, amely aztán a *hadászati triád* egyik legfélelmetesebb erejévé vált. Nevezetesen a Föld felületének 2/3-át kitevő óceáni-tengeri térségekben akár 2 hónapig is rejtve maradván és ott manőverezve képessé váltak az amerikaiak minden égtáj irányából rakéták kilövésére, azaz a *Rimland*ot övező tengeri térségek fölől a *Heartland*, a vörös magterület-szívte-

⁵ 1957. augusztus 21-én már egy sikeres próbakilövés történt Bajkonurból egy R-7-es interkontinentális rakétával, mely 6 ezer km-es hatótávolságot ért el. Az Amerikai Egyesült Államok a szovjet rakétasiker hatására válaszul 1957. szeptember 12-én fölállította az észak-amerikai légvédelmi parancsnokságot (NORAD). GILES SPARROV: *Az űrrepülés teljes története a Szputnyik-1-től az űrrepülőgépig*, M-Érték Kiadó, Budapest, 2009, 42; FISCHER FERENC: *A poláris-arktikus területű (stratégiai) világtérkép kétféle változatának a XX. század elejétől a karibi rakétaválságig*. In PAP Norbert – TÓTH József (szerk.): *Változó világ, átalakuló politikai földrajz: Első magyar politikai földrajzi konferencia. Konferenciakötet*, Janus Pannonius Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs, 1999, 35–44.

⁶ C. C. BERGIUS – WERNHER VON BRAUN – HEINRICH HARRER – HANS HASS – THOR HEYERDAHL: *Die großen Entdecker*, Buch und Zeit Verlagsgesellschaft, Gütersloh, 1972.

⁷ *Submarine USS Skate at the North Pole 1959*. Periscope Film, [youtu.be/iv9NxOrKDow](https://www.youtube.com/watch?v=iv9NxOrKDow). (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.). *At Sea with the USS Skate – North Pole*, [youtu.be/Yf97e8yXok8](https://www.youtube.com/watch?v=Yf97e8yXok8). (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.).

⁸ *USS Triton nuclear submarine submerged circumnavigation of the World*, [youtu.be/LW-tMpubWEo](https://www.youtube.com/watch?v=LW-tMpubWEo). (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.). Ekkor folyt már az első generációs atom-tengeralattjárók atomrakétákkal való felszerelésének programja, az úgynevezett *Poláris-program*. *Countdown for Polaris – USS George Washington and the Polaris Ballistic Missile Submarine*, [youtu.be/6whcf9R_Ids](https://www.youtube.com/watch?v=6whcf9R_Ids). (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.).

ület erőközpontjai, nagyvárosai, katonai bázisai elleni, víz alól indítható nukleáris támadásokra.⁹ A Szovjetunió is óriási erőfeszítéseket tett arra, hogy nukleáris rakétákat szállító atomtengeralattjárókkal rendelkezzen, azonban ezek a karibi válság során még nem álltak rendelkezésre.

A Szovjetunió katonai képességeinek gyors fejlődését mutatta, hogy 1960. május 1-én egy U-2-es kémrepülőgépet mélyen a Szovjetunió területén belül, Szverdlovszk körzetében a szovjet légvédelem föld-levegő légvédelmi rakétákkal lelőtt, de a pilóta, Francis Gary Powers életben maradt.¹⁰ A szovjet föld-levegő légvédelmi rakéták szériaszerű gyártása tette lehetővé, hogy Kubába ilyen védelmi rakétákat is szállítottak. A kubai válság egyik legnagyobb krízisének a 13 nap során éppen egy újabb U-2-es amerikai kémrepülőgép lelövése jelentette 1962. október 27-én, melynek során az amerikai pilóta is életét veszítette.

Jurij Gagarin 1961. április 12-én megtett, 108 perces útja a világűrben, 175–325 km-es keringési magasságban az első emberi űrutazás volt.¹¹ Gagarin űrutazására válaszul Kennedy elnök célul tűzte ki 1961. március 21-én a szenátusban elmondott beszédében, hogy az Amerikai Egyesült Államok még a '60-as évtizedben embert juttat a Holdra, és onnan is vissza is juttatja. 1962. február 20-án John Glenn hajtott végre Gagarinhoz hasonló űrutazást.¹²

A karibi válság során már hadrendbe állították az amerikai hadászati gondolkodás idővel egyre fontosabbá váló elemét, az első atommeghajtású repülőgép-anya-hajót. A USS Enterprise szolgálatba állítása 1961 novemberében történt. A 95 ezer tonnás, 8 reaktoral felszerelt repülőgép-hordozó hatótávolsága lényegében korlátlan volt. Kennedy elnök 1962 áprilisában már ennek fedélzetéről követett nyomon egy nagyszabású – akkoriban már Kuba elleni inváziót előkészítő – hadgyakorlatot.¹³ A rakétakrízis során a USS Enterprise volt a Kuba körüli tengeri blokádot karantént megvalósító US Navy zászlós hajója.

Az első amerikai műhold felvételek már 1961-ben meggyőzően jelezték, hogy nincs rakétarés, vagyis a szovjeteknek nincs több interkontinentális rakétájuk, mint nekik, továbbá az amerikaiaknak kémkedő Oleg Penkovszkij ezredes titkos jelen-

⁹ LAWRENCE FREEDMAN: *Atlas of Global Strategy. War and Peace in the Nuclear Age*, London, MacMillan, 1985; GÉRARD CHALIAND – JEAN-PIERRE RAGEAU: *Strategic Atlas. A comparative geopolitics of the World's Powers*, New York, Harper – Row, Publishers, 1985.

¹⁰ FISCHER FERENC: *A kétpólusú világ 1945–1989, 192*.

¹¹ SPARROV: i. m.

¹² SPARROV: i. m.

¹³ Az *Enterprise* révén globális nukleáris *power* demonstrációra képes hajóegységgel rendelkezett a US Navy, jelezve ezzel a világnak, de mindenekelőtt a Szovjetunióknak, hogy folyamatosan mozgásban lévő repülőgép-anya-hajója bárhol a *Rimland* (az eurázsiai peremterület) közelében – legyen az az Atlanti-óceán, a Földközi-tenger vagy a Sarga-tenger térsége – hónapokig manőverezni tud, és a közel 100 nukleáris fegyverzettel felszerelt repülőgépét azonnal indítani tudja a vörös magterület célpontjai ellen: *The Big „E” The history of USS Enterprise (CVN 65)*, [youtu.be/6zNHZKavvNM](https://www.youtube.com/watch?v=6zNHZKavvNM). (Letöltés ideje: 2019. 05. 23.).

tései a korlátozott szovjet rakéta képességről is ezt támasztották alá.¹⁴ Hruscsov blöffje lelepleződött, s állítása, miszerint a szovjet óriásrakéták igen nagy számban fenyegetni képesek Amerikát, hazugnak bizonyult. A szuperhatalmak közti hadászati egyensúlyról még nem lehetett beszélni 1962-ben, sőt éppen ez a körülmény ösztönözhetette arra Hruscsovot, hogy a Floridától 90 mérföldnyire elhelyezett, már valóban sorozatban gyártott szovjet közepes hatótávolságú rakétákkal az erőegyensúly hiányt kiküszöböljék.¹⁵

A Szovjetunió hátrányos földrajzi helyzetének stratégiai paritássá változtatására a leggyorsabb – egy tucatot sem elérő bevethető szovjet interkontinentális rakéták fenyegető hatásának megsokszorozódására – a leggyorsabb s legolcsóbb útnak a közepes hatósugarú SS-4-es és SS-5-ös rakétáknak az USA közvetlen közelében történő elhelyezése bizonyulhatott. Az SS-4 rakéták paramétereire jellemző volt, hogy egy darab SS-4 rakéta robbanófeje mintegy 66 hirosimai atombombának felelt meg, azaz a Kubába telepített 36 SS-4-es rakéta együttes robbanó ereje mintegy 2400 hirosimai atombombával lett volna egyenértékű bevetésük esetén.

Anatolij I. Gribkov szovjet hadseregtábornok visszaemlékezései az 1962-es kubai rakétaválságról

E tanulmány második része Anatolij I. Gribkov szovjet hadseregtábornok vaskos, 526 oldalas német nyelvű memoárjára épül, mely Németországban jelent meg 1992-ben, Berlinben.¹⁶ Gribkov 1976–1989 között a Varsói Szerződés vezérkari főnöki tisztségét töltötte be, s ezzel a keleti tömb legmagasabb rangú tábornokai közé tartozott. Az 1962-es kubai rakétaválság idején a vezérkarban dolgozott, és azon kevés orosz vezérkari tisztek közé tartozott, akiknek szinte teljes rálátásuk volt a szovjet előkészítő lépésekre, hiszen egyik kidolgozója, résztvevője volt a Kubába szovjet közepes hatótávolságú atomrakétákat telepítő, szupertitkos *Anyadír-terv*¹⁷ kidolgozásának, sőt Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall szovjet honvédelmi

miniszter személyes megbízottjaként Kubába is átvezényelték a rakétatelepítés ellenőrzésére. Memoárja két fejezetben foglalkozik a kubai rakétaválsággal, a 8. fejezet: „Operation »Anadyr«” és a 9. fejezet: „Ein Schritt vor den Abgrund”.

A memoárból többek közt megtudjuk, hogy Nyikita Szergejevics Hruscsov 1962 áprilisában a bizalmasának számító Anasztasz Mikojannal való beszélgetés közben úgy nyilatkozott, hogy Kuba biztonságát – az 1961. áprilisi, Disznó-öbelségi megalázó amerikai kudarc után¹⁸ – csakis nukleáris robbanófejekkel felszerelt szovjet (offenzív) támadórakétákkal lehet garantálni, ugyanis Hruscsov felfogásában kizárólag ezek adtak elégséges biztosítékot az amerikai agresszió megelőzésére, elhárítására.¹⁹ Hruscsov egy alkalommal a Krím félszigeten a szabadságát töltve, s Malinovszkij hadügyminiszterrel beszélgetve azt kérdezte marsalljától, vajon mennyi időbe tellene a szovjet haderőknek, hogy egy 150 km-re lévő szigetet a legkeményebb ellenállás ellenére is a Vörös Hadsereg katonailag megtörjön s elfoglalja. Malinovszkij válasza következőképp hangzott: „3–4 napig, de nem hosszabban, mint egy hét”.²⁰ E beszélgetés során szóba kerültek során a Törökországba telepített amerikai Jupiter-rakéták is, amelyek 10 perc alatt elérhették a Szovjetunió legfontosabb központjait, miközben a szovjet interkontinentális rakétáknak legalább 25 percbe tellett volna, hogy amerikai területre csapódjanak.

A Kubában felállított rakétabázisok ugyanazzal a stratégiai jelentőséggel bírtak, mint a Pentagon számára a törökországi rakéta-kilövőhelyek. Az ötletet, hogy éppen közép-hatótávolságú rakétákat (IRBM) küldjön át Hruscsov a kubai forradalom megvédésére, maguk az amerikaiak szolgáltatták a szovjeteknek. Eisenhower elnök az 1957-es Szputnyik-siker válaszáként – az amerikaiak rakéta lemaradásának kompenzálására – Thor- és Jupiter-rakétákat ajánlott fel a NATO-nak. Ez gyorstherápia volt, amely azt célozta, hogy helyrebillentse a hadászati egyensúlyt, ameddig az amerikaiak elegendő interkontinentális rakétával (*Intercontinental Ballistic Missile* – ICBM) nem rendelkeznek. 1959. április 13-án a *Time* magazin ennek a stratégiai gondolkodásnak a lényegét így fejezte ki: „IRBM + NATO = ICBM”.²¹ 1961 végén érkeztek meg a Jupiter-rakéták a török bázisokra, és ezeket 1962 elején amerikai parancsnokság alatt hadrendbe állították. Hruscsov egy alkalommal Fekete-tengeri vakációja során vendégei kezébe adott egy távcsovet és azt kérdezte: „Maguk mit látnak?” „Semmit” – hangzott a válasz. „Én amerikai rakétákat látok Törökországban, ráirányítva a dácsámra.” Lényegében a szovjetek ezt a formulát használták a maguk javára, azaz „IRBM + Kuba = ICBM.” Hruscsov éveken át blöffölt a

¹⁴ FISCHER: *A kétpólusú világ 1945–1989*, 218.

¹⁵ Az 1962 őszi katonai hadászati nukleáris erőviszonyra jellemző volt, hogy az Amerikai Egyesült Államok és NATO-szövetségesei, Franciaország és Anglia együttesen mintegy ötezer robbanófejjel rendelkezett, míg Gribkov tábornok arról számol be, hogy a Szovjetunió a karibi válság idején 300 robbanófejjel rendelkezett.

¹⁶ Anatolij I. GRIBKOV: *Im Dienste der Sowjetunion. Erinnerungen eines Armeegenerals. Mit 63 historischen Fotos*, Edition q Verlags-GmbH, Berlin, 1992. A kötet magyar nyelvű kiadásáról nincs tudomásunk. Gribkov könyvének németországi kiadása előtt a *Der Spiegel* két egymás követő számában beszámolt a könyvről, és két hosszabb részletet is közölt a memoárból. „An der Schwelle zum Atomkrieg.” In: *Der Spiegel*, 16/1992, 145–161. „Operation Anadyr” In: *Der Spiegel*, 17/1992, 196–213.

¹⁷ Anyadír egy sarkkörön túli, távol-keleti orosz kisváros neve, a Csukcs-föld központja, mely egyúttal egy kisebb, hasonló nevű folyó és tengeröböl neve is. Ez az elnevezés is azt a célt szolgálta, hogy minél nagyobb legyen a megtévesztés, a dezinformáció. Ilyen értelemben tehát ez a kódnév is, mint megtévesztés, az egyik legnagyobb stratégiai hadművelet részét alkotta, amit a Szovjetunió a határain kívül folytatott.

¹⁸ *La batalla de Giron contada en 10 minutos*, youtu.be/rIOySV9QQ2o. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.); GRIBKOV: i. m. 246.

¹⁹ Hruscsov a végleges döntés meghozatala előtt úgy nyilatkozott, hogy „a kubai forradalmat csak ily módon, rakéták telepítésével tudjuk megmenteni. Így próbáljuk meg ugyanazt az orvosságot az amerikaiaknak beadni. Ugyanazzal a pénzzel fizessünk, mint ők, és kész.” *Der Kalte Krieg 10/24: Die Kuba-Krise – Raketenraubung von der Zuckerinsel (1959–1962)*, Doku (1998) Phonix, youtube.com/watch?v=m_nzPLEUXXI. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.)

²⁰ GRIBKOV: i. m. 247.

²¹ IRBM – Intermediate Range Ballistic Missile. FISCHER: *A kétpólusú világ*, 215.

Szovjetunió nagy „ICBM”-kapacitásával, ami valójában nem létezett. Azáltal, hogy SS-4-es és SS-5-ös közép-hatótávolságú rakétákat, tehát „IRBM”-rakétákat szállított Kubába, Hruscsov ténylegesen megtöbbszörözthette az Amerikai Egyesült Államokat elérni képes atomtöltetek számát. Hruscsov kevés interkontinentális rakétával rendelkezett 1962-ben, de Kuba kedvező rakétaindítási pozíciója lehetővé tette, hogy potenciálisan módosítsa a stratégiai egyensúlyt.²²

1962 nyarának elején Hruscsov Belgrádba látogatott, de valójában minden gondolata Kuba körül forgott. A Kubába történő szovjet rakétatelepítés – a Szovjetunió stratégiai pozícióinak megerősítése és Kuba megvédése – erőteljesen foglalkoztatta. Amikor Hruscsov visszatért Jugoszláviából Moszkvába, azt a feladatot adta a vezérkarnak, hogy dolgozzák ki részletesen a tervet. Az operatív terven dolgozó tisztek szűk csoportja annyira titokban dolgozott, hogy a vezérkari tiszteknek mindent maguknak kellett kézzel leírniuk.²³ 1962. május közepén Gribkov részt vett annak a szupertitkos dokumentumnak az elkészítésében, amelyet a Szovjetunió Védelmi Tanácsa elnökének, Hruscsovnak állítottak össze. A Kubába telepítendő szovjet haderők elé azt a feladatot állította Hruscsov, hogy a kubai fegyveres erőkkel együttműködve, a tenger felől és magát a szigetet bevehetetlen erőddé alakítsák át. A kidolgozandó terv legfontosabb elemét az jelentette, hogy három ezred közepes hatótávolságú, úgynevezett R-12 atomrakétát 24 kilövőállással és két ezred R-14-es rakétát 16 indítóállással telepítsenek át Kubába. Az összesen 40 kilövőállás 2500–4500 km hatósugarban képes volt elérni az Amerikai Egyesült Államok területének legnagyobb részét.²⁴ A 4 motorizált lövészezrednek az volt a feladata, hogy biztosítsák a rakétákat és más technikai csapatokat, s így átszállítottak többek közt 172 tankot, 82 repülőgépet is. A hadműveleti terv 44 ezer szovjet katona átszállításával számolt, és a teljes haditechnika átszállítására 70–80 hajóval számoltak, amelyeknek kétszer kellett megtennie az oda- és visszautat. A szovjet kikötőkből a Kubába tartó hajóút – a kikötőktől függően – 22–28 napig tartott.

A Kubába telepített erők közé tartoztak az úgynevezett Luna rakétahadosztályok is, melyeknek az volt a feladata, hogy a kubai partok ellen végrehajtott invázió, illetve amerikai támadás során megakadályozzák a partraszállást, és lehetetlenné tegyék az ellenfélnek, hogy hídfőket tudjon képezni. A Luna taktikai atomrakéták vonatkozásában Hruscsov azt az utasítást adta a Kubába telepítendő szovjet erők parancsnokának, I. A. Plijev hadseregtábornoknak, hogy amerikai invázió esetében – a sziget közvetlen védelme érdekében – ezeket a taktikai atomfegyvereket

Moszkva előzetes engedélye nélkül, saját belátása, alapos mérlegelése szerint bevetheti. A Luna-rakéták atomrobbanófejének pusztító ereje mintegy fele volt a hirosimai atombombának.²⁵

A szovjet védelmi minisztérium 1962. május 24-én terjesztette elő azt a dokumentumot a szovjet kormány elé, amelynek a kódneve „Anyadír” volt. Ezt a tervet a szovjet kormány egyhangúlag elfogadta, és ezt követően egy magas rangú delegációt küldtek 1962. május 28-án Havannába, hogy Fidel Castróval megtárgyalják a szovjet atomrakéták és az expedíciós erők áthelyezését Kubába.²⁶ A delegáció feladatai közé tartozott a kubai kikötők szemrevételezése a szovjet csapatok partraszállását illetően, a kubai repülőterek megtekintése a szovjet repülőgépek számára, továbbá azoknak a helyszíneknek a végiglátogatása, ahová a támadó és légvédelmi rakétaegységeket telepíteni kívánták. A szovjet delegáció Havannába érkezése után Fidel Castro és Raul Castro azonnal fogadta a szovjet delegációt: a szovjet rakéták Kubába telepítésébe Castro beleegyezett.

Castro úgy vélte, ha a szocialista vilárendszernek és a Szovjetunióknak az az érdeke, hogy azonos pozícióból beszéljen az amerikaiakkal – a Szovjetunió körül végig amerikai támaszpontok voltak –, akkor ezt meg kell gondolni, és Kuba magára vállalja a szocialista tábor megerősítésével kapcsolatos kockázat megfelelő részét. Hogy pontosan hányan tudtak akkoriban, azokban a napokban Kubában arról, hogy offenzív atomrakétákat telepítenek a szigetre, azt nem lehet tudni pontosan, egy biztos: két személy tudott róla – Fidel és Raul Castro. Fidel Castro 1992-ben a Szovjetunió által Kubába telepített közép-hatótávolságú rakéták stratégiai jelentőségéről a következőket nyilatkozta:

Hogy kész lettem volna-e nukleáris fegyvereket bevetni? Igen, támogattam volna nukleáris fegyverek használatát, készpénznek vettük ugyanis, hogy a nukleáris háborúnak mindenképpen be kell következnie, és mi el fogunk tűnni a Föld színéről. De mielőtt megszállják, teljesen megszállják országunkat, hazánk védelmében készek voltunk meghalni. [...] Azt hittem, a szovjeteknek több száz interkontinentális rakétája van... ezekben gondolkodtunk, vagy még többen, mivel ezt a benyomást keltették bennünk... óvatosabban viselkedtünk volna, hiszen hiányzott belőlünk minden félelem, nem remegtünk meg a gondolatra, hogy megtámadnak és eltipornak minket... nem féltünk harcolni ellenük... ha akkor tudtuk volna, amit ma tudunk, az akkori erőegyensúlyról, megérthettük volna, mi ennek a 42 rakétának a gyakorlati – katonai – jelentősége: hogy a Kubába telepítés révén a közép-hatótávolságú rakéták stratégiai rakétákká változtak.²⁷

²² A Szovjetunió kubai rakéta telepítési szándékait illetően több szempont is szerepet játszott. Lásd erről bővebben: FISCHER: *A kétpólusú világ 1945–1989*.

²³ GRIBKOW: i. m. 243.

²⁴ 1967-ben egy amerikai szakértő, Baldwin a következőket állapította meg: „Kubában 1962-ben a szovjet rakéták több célkitűzést szolgáltak: a legdélibb határszéleken állították fel őket, ahol a lokátor és rakéták elleni riasztási rendszerünk... teljes mértékben hiányzott... legtöbb... támaszpontunk... az ellenség hatásos lőtávolságán belül került. A szovjet rakéták jelenléte... magában hordozta azt a tendenciát, hogy ha nem is borítja fel, de... megváltoztatja a hadászati erőegyensúlyt... városaink... Moszkva túszaivá váltak.” Hanson W. BALDWIN: *A bolnap hadászata*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1971.

²⁵ GRIBKOW: i. m. 251.

²⁶ GRIBKOW: i. m. 252.

²⁷ *Crisis de los Misiles. Fidel Castro. Al borde de una guerra mundial nuclear 1962*, youtube/o6c1Z6XBlk4. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.) *Die Nervenprobe – Kuba-Krise 1962 – Nervenprobe mit Kuba Teil 2*, youtube.com/watch?v=BOAaoDDAtqc. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.)

1962. június végén a legnagyobb titokban Moszkvába érkezett Raul Castro a kubai forradalmi fegyveres erők minisztere, aki Hruscsovval és Malinovszkijjal folytatott tárgyalásokat. Egy szovjet–kubai katonai szerződés tervezetét készítettek elő, és az volt az elképzelés, hogy a dokumentumot 1962 végén – az atomrakéták telepítésének befejezésekor –, Hruscsov Kubába tervezett látogatása során hozzák nyilvánosságra, és ott történik meg majd ennek a szovjet–kubai katonai szerződésnek az ünnepélyes aláírása a legmagasabb szinten.

Hruscsov a szovjet expedíciós erők élére végül is nem egy rakétacsapatoknál szolgáló tábornokot nevezett ki, tehát nem egy rakéta-szakembert, hanem egy hadseregtábornokot, Issa Plijev tábornokot, aki a második világháború alatt a japánok elleni háborúban lovassági tisztként szolgált. Hruscsov ezen döntését alapvetően az motiválta, hogy ezzel is jelezni kívánta az amerikaiak felé, hogy a Szovjetunióknak nem célja az atomfegyverek bevetése amerikai célpontok ellen, s hogy ezek az offenzív fegyverek Kubában csak azt a szovjet célt szolgálják, hogy az agresszort eljesszék Kuba megtámadásától, olvasható Gribkov visszaemlékezésében.

1962 június végén egy TU-114-es repülőgéppel utazott a szigetországba a szovjet expedíció erők parancsnoka, I. A. Plijev hadseregtábornok a stábjával. Az Aeroflot ezen járata a Moszkva–Conakry–Havanna útvonalon repült, és a civil ruhát viselő szovjet vezérkari tisztek mint mérnökök, technikusok, mezőgazdasági specialisták érkeztek Kubába.²⁸ A katonai delegációnak többek az volt a feladata, hogy a szovjet erők érkezését, kihajózását, a Kubában való elhelyezkedését előkészítse. Ennek a szovjet katonai delegációnak volt egy figyelemre méltó és megtévesztő, téves helyzetfelmérése is, mint az később kiderült: hogy Kubában könnyen és feltűnés nélkül lehet rakétákat telepíteni, mondván, ott sok nagy pálmafa található, s a fehér rakétákra csak zöld pálmaleveleket kell álcázásként felhelyezni. S valóban, az előkészítés legfontosabb tévedései közé tartozott – ezt Gribkov maga kritikusan kiemelte beszámolójában –, hogy az expedíció megkezdése előtt két hónappal Kubába látogatott katonai előkészítő delegáció úgy nyilatkozott, hogy a király pálmafák alkalmasak az álcázásra: felállítják majd a rakétákat, egyiket a másik után, s ha a rakéták tetejére palmaágakat tesznek, jól rejtve maradnak. Hruscsovnak tetszett ez az ötlet.

1962. július 7-én jelentették Hruscsovnak, hogy az Anyadír-terv megvalósítására minden szükséges előkészület megtörtént. A csapatok kiválasztása megtörtént, és 4 hónap alatt, július-augusztus-szeptember-október folyamán a 44 ezer főre tervezett expedíciós erő a teljes hadfelszerelésével átszállítható Kubába. Az operatív terv a szovjet csapatok behajózásának kezdetét 1962. július 12-ben jelölte meg. A Balti-tenger (így például Kronstadt), a Fekete-tenger (többek közt Szevasztopol), Barents-tenger (így Murmanszk) kikötőit jelölték ki a behajózásra. A harci technika

²⁸ A katonai szakértők első csoportjai hosszú kerülőutakon, így például Anglián és Kanadán keresztül repültek Kubába. Mások Afrikán keresztül, 70–80 fős csoportokban utaztak, általában mint mezőgazdasági szakemberek. Mindannyiuknak civil útlevelük és egyforma ruhájuk (rövid ujjú kockás ing) volt, emiatt nevezték ezt a műveletet „kockás inges” hadműveletnek. GRIBKOW: i. m. 266.

jelentős részét fadeszkákkal ácsolták körbe, és ily módon –eredményesen – álcázták őket.

A szovjet kikötőkbe vezényelt erők teljes karanténba kerültek: a titoktartás érdekében minden kapcsolatot megszakítottak a külvilággal, nem lehetett sem leveleket küldeni, sem telefonálni. Az orosz katonák egy részéről családjuk nem tudta, hol van. A tisztek, katonák egyszerűen nem mentek haza, és több hónapra eltűntek. A dezinformálás végett információs anyagok készültek Egyiptomról, Szíriáról, Indonéziáról és a szovjet Távol-Keletről mint esetleges célkikötőkről. Ugyancsak dezinformációs céllal a személyi állomány felszereléseként síleceket és tábort kályhákat is berakodtak, amivel azt a látszatot keltezték, hogy valahol az északi sarkkörön túlra történik majd a stratégiai manőver.

A Szovjetunióban hiányoztak azok a tapasztalatok, hogyan lehet jelentős létszámú erőket tengeri úton átszállítani nagy távolságra, hosszú időre, és biztosítani például a megfelelő élelmiszerellátást a hosszú tengeri úton. Az átgondolatlan-ság-tapasztalatlan-ság megmutatkozott például abban is, hogy még az északi szovjet kikötőkben berakodott élelmiszerek, így például a vajjal teli ládák nem okoztak gondot az északi kikötőkben a természetes hűtés folyamán, de az atlanti átkelés során, a Karib-térség felé haladva a vaj kifolyt, és szinte vajtócsákban úsztak a faládák.

Nagy gondot fordítottak arra, hogy a külföldi felderítő szolgálatok ne vegyék észre a szovjet erők átcsoportosítását Kubába. Gribkov memoárjában nem kis büszkeséggel számol be a sikeresnek bizonyult lépésekről. A kijelölt kikötőkbe történő szovjet csapatmozgások alapvetően éjjel történtek. A katonák nem tudták a kikötőbe érkezéskor, hova is érkeztek. A legénység, a katonák a több hetes tengeri út során csak kis létszámokban jöhettek a fedélzetre, egyébként a köztes fedélzeti szinten kellett maradniuk, aminek következményeként gyakran 40–50 °C fokban kellett kibírniuk az átkelést. A hajók, amelyek például a Boszporuszon keltek át, nem vehettek igénybe török révkalauzokat. Az amerikaiak nem is gondoltak arra – nem tudták elképzelni –, hogy több tízezer katonát teherhajókon szállítanak át az óceánon, hiszen az emberek elájulnak a hőség miatt, és nincs elég levegő a fedélközben, ha több százan vannak oda beszűfolva. Kizárólag éjszaka – ha semmi veszélyforrás nem volt a közelben – tették lehetővé a katonáknak, hogy 10–20-asával feljöjjenek levegőzni a fedélzetre. A hajó kapitányai nem tudták, hova is tartanak, így például azok a hajók, melyek a Fekete-tengerről indultak, csak akkor bonthatták ki a páncélszekrényben lévő és az úticélt, Kubát megnevező borítékot, amikor már elhagyták Gibraltárt.²⁹

1962. július 12-én egy újabb 67 fős vezérkari delegáció érkezett Kubába, akiknek a feladata az volt, hogy biztosítsák, előkészítsék a Kubába megérkező szovjet erők diszlokációját.³⁰ Összesen 11 kubai kikötőt választottak ki a szovjet szállítmányok,

²⁹ GRIBKOW: i. m. 276.

³⁰ A Kubába érkezett és a rakétatelepítést előkészítő szovjet delegációk otthonosan érezhették magukat Kubában. Mindenütt Marx-, Engels-, Lenin-képekkel, spanyol kiadású kötetekkel találkozhattak a könyvesboltokban, s nagy transzparenszekkel: „primer país socialista de América”.

katonák kirakodási célpontjaként (így többek közt Havanna, Mariel, Cienfuegos, Santiago de Cuba). Az Anyadír-terv megvalósítása során az első szovjet szállítóhajó, a Marija Uljanova 1962. július 26-án érte el Havannát. A kirakodás, amennyiben gépkocsikról volt szó, éjjel-nappal történt, míg a páncélosok s különösen a rakéta és speciális technika rakodására csak éjjel került sor. A kubai fegyveres erők gondoskodtak a kubai kikötők hermetikus lezárásáról. A szovjet katonák egy része kubai uniformist használt, és a vezényszavakat megtévesztésül spanyolul adták ki. A szovjet csapatok egymás közti távíró-összeköttetését szüneteltették.³¹

Malinovszkij marsall Gribkovot jelölte ki annak a 8 fős tiszti delegációnak az élére, akiket október közepén Kubába küldött. A Malinovszkijtól kapott négyesemközti utasításnak megfelelően Gribkov feladata az volt, hogy személyesen ellenőrizze a rakétaegységek teljes bevezethetőségét, tűzkészültségbe helyezését, amit jelentenie kellett a szovjet marsallnak, s a parancs szerint csak és kizárólag Malinovszkijnak. Informálnia kellett Plijev tábornokot is, hogy szó szerint be kell tartania a rakétaerőkre vonatkozó, az R-12 és R-14 és a Luna-rakétákkal kapcsolatos utasításokat, amelyeket személyesen Hruscsovtól kapott. Tűzparancs kiadása az atomrakéta-hadosztálynak – ismételte nyomatékosan Malinovszkij Gribkovknak – csak és kizárólag Nyikita Szergejevics Hruscsov mint főparancsnok személyes engedélyével lehetséges.³²

Gribkov részlesen leírta az elutazása előtti, közte és a szovjet honvédelmi miniszter közti négyesemközti beszélgetést:

A rakétacsapatok harckészültségét kódoltan nekem jelentse. A kódot, a kód tartalmát csak mi ketten ismerjük. A kódolt üzenetnek így kell szólnia: „Az igazgatónak. A cukornádatás sikeresen befejeződött.” Ettől az időponttól kezdődően a teljes levelezés köztünk és a Kubában állomásozó szovjet erők között a *direktor* kódnév alatt történjen. Mondja meg ezt Plijev tábornoknak.

S Gribkovnak el kellett egyszer ismételnie az előbbi kódszavakat.³³

A Gribkov vezette szovjet tiszti delegáció egy TU-114-es repülőgéppel 1962. október 14-én indult Moszkvából, s Szenegál fővárosában – tankolás végett –, Dakarban kellett leszállnia. Ezekben a napokban a korábban az Aeroflot által használt Conakry repülőtér Giuneában amerikai nyomásra már le volt zárva. A Dakarba megérkezett szovjet repülőgép feltankolását a szenegáli hatóságot húzták-halasztották, miután maguk is értesültek a Kuba körül kialakult egyre feszültebb nemzetközi helyzetről, és egyúttal fokozódó amerikai nyomás alatt is álltak. A gép indulását csak másnapra engedélyezték a szenegáli hatóságok, így aztán nem kalkulált módon Dakarban kellett éjszakáznia a szovjet delegációnak, miáltal azonnal pénzügyi gondjaik is támadtak. A Honvédelmi Minisztériumban ugyanis naponta csupán

10 dollár napidíjat adott a kiutazó tiszteteknek, ugyanakkor Dakarban szembesültek azzal, hogy egy éttermi ebédre is alig futotta a 10 dollárból, illetve egy olcsó hotelszobának ez volt az ára. Végül amellel döntöttek, hogy valahol aludni kell, így a hotelt választották, s az éttermi ebédre már nem futotta a szűkös napidíjból.³⁴

Gribkov 1962. október 23-án találkozott először Ernesto Che Guevarával és Fidel Castróval. Castro egy beszélgetés alkalmával jelezte, hogy a szovjet katonák a saját egyenruhájukban legyenek Kubában és ne civil öltözetben. Castro azért szerte volna a szovjet katonákat saját egyenruhájukban látni, mert a szovjet egyenruhás katonák látványa morálisan nagyon pozitívan hatott volna a kubai lakosságra, egyértelműen jelezvén, hogy a kubaiak nincsenek egyedül a szigeten, és az amerikaiakkal szemben a kubaiak és a szovjetek együttesen küzdenének egy agresszió esetén. A szovjet expedíciós erők parancsnoka, Plijev azonban elutasította ezt a kérést.

Gribkov tábornok memoárjában nem tekintette feladatának, hogy a karibi válság minden egyes összefüggéséről beszámoljon, így nem szól például a válság kompromisszumos lezárulásához vezető lépésekről, többek közt arról a szóbeli, az amerikai elnök által titokban tett ígéretről, melynek révén a szovjetek kubai rakétakivonása után az amerikaiak a legnagyobb csendben kivonták Jupiter rakétáikat Törökországból.³⁵

1963 elején Gribkovval közölték, hogy ismét Kubába kell repülnie. A speciális feladat az volt, hogy készítse elő Fidel Castro 1963-as moszkvai látogatását, még hozzá olyan módon, hogy tesztelniük is kellett az új Aeroflot interkontinentális útvonalat, egy *non-stop* közvetlen repülést Murmanszk és Havanna között. Ez a 14,5 órás interkontinentális repülőút lehetőséget adott arra, hogy akár a kubaiak a Szovjetunióba, akár a szovjetek Kubába – afrikai vagy más országok repülőterét így nem használva –, közvetlen légi kapcsolatba kerüljenek egymással. 1963. április közepén Gribkov és delegációja sikeresen visszatért a TU-114-sel Moszkvába. „Ezt követően közölték velem, hogy a kubai válság alatt a kubai rakétakrizis kapcsán játszott kimagasló szerepem elismeréseként a legmagasabb állami kitüntetéssel, a Lenin renddel tüntetnek ki.”³⁶

Castro a már tesztelt közvetlen, leszállás nélküli légi útvonalon, szovjet TU-114-el érkezett meg Moszkvába 1963 tavaszán. Hruscsov „vezekelni” akart Castro előtt, mert a kubai vezető előzetes értesítése nélkül egyoldalúan vont ki a szovjet rakétákat. Külföldi vezető ilyen fogadtatásban még nem részesült a Kreml részéről. Olyan katonai létesítményeket is megmutattak Castrónak, amit a többi kommunista vezetőnek nem. Ágyúlövésekkel fogadták a reptéren, majd Hruscsov országjárásra vitte Castrót, aki például egy Északi-tengeri szovjet haditengerészeti bázison, Szeveromorszkban rakétahordozó atom-tengeralattjárót, majd interkontinentális rakétákat is megtekintett, mindezt annak igazolására, hogy Hruscsov ugyan kivonta Kubából a közép-hatótávolságú rakétákat, de a Szovjetunió rendelkezik mindazokkal a ha-

³¹ GRIBKOW: i. m. 278.

³² GRIBKOW: i. m. 279.

³³ GRIBKOW: i. m. 280.

³⁴ GRIBKOW: i. m. 290.

³⁵ FISCHER: *A kétpólusú világ 1945–1989*.

³⁶ GRIBKOW: i. m. 330.

dászati fegyverekkel, amelyekkel szükség esetén Kuba védelmére kelhet a távolból, s atomsakkban tarthatja az Amerikai Egyesült Államokat.³⁷

Gribkov hadseregtábornok végkövetkeztetése a karibi rakétakrizist illetően

A szovjet fegyveres erők történetükben először sikeresen hajtották végre egy több mint 40 ezer fős haderő áthelyezését – igen bonyolult haditechnikával – az óceánon túlra. „Az a feladat, amit az ország politikai vezetése, a honvédelmi minisztérium a vezérkar elé állított, a megállapított határidőkre mindenféle gond nélkül teljesítésre került” – írta igen nagy meglepéssel három évtized múltán Gribkov.³⁸

Az atomrakéta-erő áthelyezésének sikere azon nyugodott, hogy gondosan tervezték meg az Anyadír-hadműveletben ezt a tengerentúli erőátcsoportosítást, miközben hatásos álcázási és dezinformációs manővereket folytattak szovjet részről. A Szovjetunió kubai expedíciós ereje szó szerint az amerikai felderítés orra előtt került átszállításra Kubába, ügyesen kikerülve az amerikaiak figyelmét. Az oroszok csak csodálkozni tudtak azon, írja Gribkov, hogy az amerikaiak ilyen sokáig nem jöttek rá arra, hogy offenzív támadó atomrakétákat szállítanak a szigetre. Csak 1962. október 14-én, tehát majdnem egy hónappal azt követően, hogy a 3 rakétaezredet és az atomrobbanófejeket szállító hajók befutottak a kubai kikötőkbe, sikerült végre az amerikaiaknak az U-2-es kémrepülőgépekkel folytatott légi felderítésnek köszönhetően egyértelmű bizonyítékokat találniuk arra, hogy szovjet atomrakéta-erők találhatóak a szigeten.³⁹

„Én úgy gondolom, nagy politikai hiba volt, hogy Fidel Castrót mint egy szuverén állam legfőbb vezetőjét nem vonták be a Hruscsov és Kennedy közti alku során ezekbe a tárgyalásokba. Ezzel aláaknázták a kubai vezetés tekintélyét, autoritását. A Kubába telepítendő rakéták állomásoztatásáról kubai–szovjet előzetes megállapodás született, de a kivonásukról szóló döntés meghozatalában a kubaiakkal való előzetes egyeztetés már nem történt. Amennyiben Fidel Castro mint harmadik tárgyaló fél a kezdet kezdetétől részt vehetett volna a tárgyalásokban, úgy a konfliktus megoldását illető lépések és a rakéták kivonása nem egy ilyen heves és megalázó formában fejeződött volna be” – összegzi véleményét a szovjet tábornok.

Egyáltalán szükség volt Kubában szovjet rakétákat állomásoztatni? Ezt a kérdést jelenleg sok nyugati szerző, de itt nálunk, a Szovjetunióban is többen felteszik. Nyíltan ki kell mondani, hogy az akkori erőviszonyok nagyon kedvezőtlenek voltak a Szovjetunió számára, de a közép-hatótávolságú rakéták Kubába történő

³⁷ *Crisis de los misiles: Peligro desactivado – Documental de RT*, youtu.be/qDsrtSRX54o. (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.)

³⁸ GRIBKOV: i. m. 331.

³⁹ Lásd erről *El hombre, el momento y la máquina – derribado el avión espía U 2*, youtu.be/3NuZ_NboPvI. (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.)

telepítése gyakorlatilag nem változtatott semmin, mialatt sokszorosára növekedett egy nukleáris katasztrófa veszélye. Éppen ezért mélyen meg vagyok arról győződve, hogy szovjet rakéták Kubába történő telepítése hiba volt

– írta Gribkov.⁴⁰

Egyetlen rakétát sem programoztak be támadási céllal. Ismételten hangsúlyozni szeretném, – nyomatékosította véleményét Gribkov memoárja végén –, hogy sem a Kubába telepítendő szovjet fegyveres erők tervezésekor, sem később, a kibontakozó fejlemények során a szovjet politikai és katonai vezetés nem gondolt arra, hogy rárontsanak az USA-ra, hogy megtámadják az USA-t, és hogy ezzel egy nukleáris világháborút indítsanak el. Ez felért volna egy öngyilkossággal. Az Anyadír-hadművelet célja egyedül az volt, hogy segítsenek a fiatal kubai köztársaságnak, megvédelmezzék a kivívott szabadságot, és megakadályozzák a sziget ellen tervezett amerikai agressziót. A mi rakétacsapatunk egyedül egy ilyen agresszió elhárítására, amerikai agressziótól való elijesztésre kerültek át Kubába.⁴¹

A szovjet atomfegyverek elrettentésként szolgáltak Kubában s ez sikerült, vélekedett Gribkov.

1962 október-novemberének napjaiban – és alig 17 évvel a 2. világháború után – a kis Karib-tengeri sziget, amelyet az amerikaiak „cukortartójuknak” tekintettek, drámai események színhelyévé vált.⁴² A legkritikusabb napokban az atomfegyverek felhúzott „elsütő billentyűjén tartott ujjal” állt egymással szemben a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok.⁴³ A szovjet atomfegyverek, a 42 atomrakéta mintegy 100 napot volt a Szovjetunió területén kívül, és ennek több mint felét Kuba területén. Elég lett volna megnyomni a gombot, és egy nukleáris világégés következett volna be, ahol nem lettek volna igazi győztesek és vesztesek. A krízis során mind az egyik, mind a másik fél részéről rájöttek a legfontosabb döntéshozók arra, hogy nem lehet erővel, fenyegetéssel, atomfegyverekkel megoldani politikai

⁴⁰ GRIBKOV: i. m. 332.

⁴¹ GRIBKOV: i. m. 333. Nyikita Hruscsov a Kubába telepített szovjet rakéták fő indító okáról úgy nyilatkozott, hogy „rakétáink Kubába telepítésével a fő célja az volt, hogy elvegyük az Egyesült Államok kedvét attól, hogy bármiféle elhamarkodott akciót indítson Castro kormánya ellen.” Idézi: John Lewis GADDIS: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001, 496. *Tikos szovjet háborúk 4. – Kuba 1962*, youtube.com/watch?v=2Hy419o2ESk. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.)

⁴² *Am Rande des Atomkrieges – Kubakrise 1962*, youtube.com/watch?v=AoPZ9eohKXU. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.)

⁴³ 1962. október 28-án állt a világ a legközelebb az atomkatasztrófához. Minden perc számított. Szerencsére Washingtonban és Moszkvában a józan ész uralkodott. Hruscsov a moszkvai rádióon keresztül üzent Kennedynak, hogy hajlandó a támadó rakéták kivonására, mert úgy gondolta, távirattal nem éri el célját, az túl lassú a dekódolás miatt, s közben az amerikai elnök ultimátuma lejár, s megindul a Kuba elleni amerikai támadás.

vítás kérdéseket: ezeket politikai úton kell rendezni, adott esetben kompromisszumokkal, alkukkal.

Egy alkalommal Robert McNamara védelmi miniszter, Kennedy elnök legfontosabb tanácsadója a kubai rakétakrízis kapcsán úgy vélte, hogy „ez nem kríziskezelés volt, hanem szerencse.”⁴⁴

Rezümé

Az 1962. októberi karibi rakétaválságot megelőző években és hónapokban igen heves amerikai–szovjet hadászati rivalizálás zajlott le a levegőben, az űrben és a víz alatt. Ennek legfontosabb mérföldköveit vesszük sorra a tanulmányban. Az írás második része Anatolij I. Gribkov szovjet hadseregtábornok 526 oldalas memoárjára épül, mely 1992-ben jelent meg Németországban. Gribkov a rakétaválság idején a vezérkarban dolgozott, és azon kevés vezérkari tiszt közé tartozott, akiknek szinte teljes rálátásuk volt a Kubával kapcsolatos szovjet előkészítő lépésekre, hiszen egyik kidolgozója volt a Kubába szovjet közepes hatótávolságú atomrakétákat telepítő, szupertitkos Anyadír-tervnek, sőt a szigeten a rakétatelepítések ellenőrzésében is fontos szerepet játszott. A szovjet marsall elbeszéléséből számos részletet, kulisszatitkot tudhat meg az olvasó. (Gribkov 1976–1989 között a Varsói Szerződés vezérkari főnöki tisztségét töltötte be.)

Kulcsszavak

hidegháború, Hruscsov, karibi rakétaválság, Anyadír-terv, közép-hatótávolságú atomrakéták, Gribkov szovjet marsall, memoár

Abstract

US-Soviet Military Rivalry in Air, Space, under Water and the Operation Anadyr (Deployment of Soviet Nuclear Missiles in Cuba, 1962)

In the years and months leading up to the October 1962 Cuban missile crisis, there was an intense US-Soviet military rivalry in air, space and under water. The present paper provides a detailed review of these developments. The second part of the paper is based on a 526-page memoir written by Soviet Army General Anatoly I. Gribkov, published in 1992 in German.

⁴⁴ *Meine Geschichte – Der Kalte Krieg und die Kubakrise. Robert McNamara. Doku (2004)*, youtu.be/ImUoZ-zCbz6Q. (Letöltés ideje: 2019. 05. 21.) Mind Kennedy, mind Hruscsov szembesült azzal, hogy nem tudják kontroll alatt tartani az eseményeket, és hogy a döntéshelyzetben lévő katonák önállóan léptek. Több évtizeddel a krízis után derült ki, hogy például a Kubába tartó 4 dízel meghajtású szovjet tengeralattjárónak a torpedókészleteihez egy-egy nukleáris töltettel ellátott torpedó is tartozott. *Der Mann, der die Welt rettete – Das Geheimnis der Kuba-Krise*, youtube.com/watch?v=mfq-TjKTW-E. (Letöltés ideje: 2019. 04. 28.)

Gribkov worked in the general military staff during the missile crisis and was one of the few officers who had a near complete insight into the preparations made by the Soviets in Cuba. He was one of the officers that worked out the top secret Operation Anadyr that set out to deploy Soviet medium-range missiles in Cuba. Moreover, he also played a key role in controlling the deployment of missiles on the island. The memoir of the Soviet marshal reveals to the reader a number of details and behind-the-scenes secrets. (Gribkov held the post of Chief of Staff of the Warsaw Treaty from 1976 to 1989.)

Keywords

Cold War, Khrushchev, Caribbean missile crisis, Operation Anadyr, Medium-Range Nuclear Missiles, Memoir, Soviet Marshal Gribkov

SZILÁGYI ISTVÁN

A gerillaháborútól az ellenhatalomig és a transzverzális politikai diskurzus megjelenéséig – A kubai forradalom hatása a politikaelmélet fejlődésére

1. Bevezetés. A kubai forradalom nemzetközi jelentősége

Latin-Amerika népei nemzeti függetlenségük kivívása óta küzdenek a külső hatalmaktól való viszonylati függés felszámolásáért, a nemzetközi világ gazdaságba történő hatékony és sikeres illeszkedés és felzárkózás megvalósításáért, a kontinenst sújtó, periódusosan ismétlődő strukturális válság leküzdéséért, a gazdasági önrendelkezés és a politikai szuverenitás megteremtéséért. E célok megvalósítása érdekében különböző történelmi korszakokban különböző stratégiák, modernizációs modellek és válaszok születtek. Az egyik legnagyobb nemzetközi visszhangot kiváltó társadalom-átalakító kísérletre Kubában került sor. Az 1959-ben indult, több szakaszból álló, drámai helyzeteket sem nélkülöző és immáron hatvan éve tartó folyamat máig nem zárult le. A lezajlott események számos fontos történelmi tanulsággal szolgálnak. Jelen tanulmány a kubai forradalom politikaelmélet fejlődésére gyakorolt hatását vizsgálja Ernesto Che Guevara *Gerillaháború* című 1960-ban megjelent műve alapján.¹

Több mint húsz évvel Guevara könyvének kiadása után, az 1980-as évtizedben, a fejlett kapitalizmus centrum-országokban és a világ félperifériális és perifériális térségeiben, megváltozott történelmi körülmények között megszületett az ellenhatalom koncepciója és a harmadik évezred hajnalán a Birodalom színre lépéséről szóló elmélet. Az ellenhatalom-koncepció kidolgozója az olasz Antonio Negri², a Birodalom-elmélet megalkotói pedig Antonio Negri és az észak-amerikai Michael Hardt³ voltak. Ernesto Che Guevara elméleti megállapításait és tapasztalatait már említett művében foglalta össze. Antonio Negri ugyanezt az *Ellenhatalom*, a Birodalommal kapcsolatban pedig Michael Hardttal közösen írott könyvben tette meg.

Tanulmányunkban a szóban forgó elméletek tartalmát, jellegzetességeit, és a bekövetkezett történelmi változásokkal kapcsolatos megállapításaikat vizsgáljuk meg.

Megkülönböztetett figyelmet szentelünk az új társadalmi mozgalmak főszereplőivel, a szövetségesek lehetséges körével, a vidék és a város változó dimenziójú és dinamikájú helyszíneivel, a nemzetközi tényezők módosulásával és átalakulásával összefüggő kérdéseknek, és vizsgáljuk a globalizáció harmadik hulláma korszaká-

ban a Guevara által használt kategória rendszer transzverzálissá alakulásának folyamatát és jellegzetességeit is.

2. A gerillaháború társadalmi-politikai diskurzusa és kontinentális hatása

A kubai népnek a Batista-diktatúra felett aratott fegyveres győzelme – olvashatjuk Guevara könyvének harmincharmadik oldalán – módosította a néptömegek vezetésével kapcsolatos elavult dogmák érvényességét Latin-Amerikában, világosan bizonyítva a nép arra irányuló képességét, hogy gerillaharc segítségével megszabadítsa magát az öt elnyomó kormánytól.⁴

Úgy véljük, hogy a kubai forradalom három alapvető módszertani tanulsággal szolgált Amerika forradalmi mozgalmi számára. Ezek a következők:

1. A népi erők háborút nyerhetnek a hadsereggel szemben.
2. Nem szükséges mindig valamennyi, a forradalomnak kedvező előfeltétel kialakulását kívárni: egy forradalmi mag (*foco*) megteremtheti azokat.
3. Az elmaradott Latin-Amerikában a fegyveres harc színtere alapvetően a vidék.⁵

Mivel a gerilla előnyben részesített térsége a vidék, preferált harci formája a fegyveres felkelés, ezért a társadalmi összecsapás egyéb, békés eszközei és formái, például a parlamentben, a városokban és sztrájkok keretében folytatott küzdelmek stb. másodlagosnak tekinthetők.

A Gerillaháborúban felvázolt változásoknak a gazdasági és politikai alapját a föld birtoklásának, a földdel való rendelkezésnek a vágya jelenti. A Mao Ce-Tung által Kínában, a Ho Si Minh által Indokínában vezetett harc és a franciák ellen Algériában folytatott gyarmati háború a forradalomnak ezt a típusát reprezentálja.

Guevara művében a gerillaháború két típusát különbözteti meg. Az egyik esetben a partizánharc jellegzetességeit öltő küzdeletről beszélhetünk. Ebben a változatban a gerilla szerepe csupán a reguláris hadsereget támogató és segítő kiegészítő tevékenységre szorítkozik. Ezt láthattuk a második világháború időszakában az Ukrajnában a megszálló német csapatokkal szemben kibontakozó ellenállás esetében.

A guevarai elemzés a kubai forradalom tapasztalatainak figyelembe vételével a társadalmi változások céljából megindított, *fegyveres csoportok harcából kinövő, gerillahadsereg* létrehozását eredményező háború tanulságait összegzi.

Ennek a forradalomnak az elméleti bázisát a Barrington Moore junior által kidolgozott, a preindusztriális társadalmak esetében végrehajtott, kommunisztának nevezett, valójában azonban paraszti forradalom, azaz a modernizáció harmadik útjával kapcsolatos koncepció képezi. Barrington Moore Jr. 1966-ban

¹ Ernesto GUEVARA: La guerra de guerrillas. In Uő: *Escritos y discursos* vol. 1. Ediciones Políticas., La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 1977, 27–193.

² Antonio Negri: *Contrapoder. Una Introducción*, Buenos Aires, De Mano en Mano 2000.

³ Michael HARDT, Antonio NEGRI: *Imperio*. Cambridge MA, Harvard University Press, 2000.

⁴ GUEVARA: i. m. 30.

⁵ GUEVARA: i. m. 33.

angolul,⁶ majd 1975-ben portugálul is megjelent könyvében⁷ a modernizáció három lehetséges útjáról ír.

Az elsőt az *ancien* rezsimmel radikálisan és gyökeresen szakító *demokratikus polgári forradalom* jelenti. Ez jellemzi Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok történelmét. Ezekben az esetekben a tőkés modernizációban érdekelt társadalmi csoportok elegendő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy kompromisszumoktól mentesen végig vigyék a gazdasági, társadalmi, politikai átalakulást és megnyerjék a hatalomért folytatott küzdelmet. A kapitalista fejlődés második útját a tőkés polgári átalakulásban érdekelt erők viszonylagos gyengesége jellemzi. A demokratikus polgári forradalom ezért vereséget szenved. A radikális gazdasági, társadalmi, és politikai változásban érdekelt ipari és kereskedelmi szektorok szövetségkötésre kényszerülnek a hatalmat gyakorló (földbirtokos) oligarchia különböző csoportjával. Ez a kompromisszum lehetetlenné teszi a következetes modernizációhoz szükséges átalakítások véghezvitelét. Ez a *felülről jött forradalom konzervatív modernizációt*, politikailag pedig a fasizmusig terjedő elnyomó rendszerek létrejöttét eredményezi. Ez jellemzi a német és a japán fejlődést, de ezek sorába tartoznak a felzárkózás programjával színre lépő, az agrároligarchiával szövetséget kötő, félperifériális térségek – köztük Latin-Amerika – hatalmi rendszerei is, amelyek gyengeségéhez a külföldi, transznacionális tőke befolyása is hozzájárul. Mindezek együttesen a függő kapitalizmust intézményesítik ezekben a régiókban. Andre Gunder Frank a múlt század hetvenes évtizedében írott munkája szerint ezekben az országokban a lumpenburzsoázia jut hatalomra, amely csak imitálja a felzárkózást. Az általa irányított modell ezért csupán lumpenfejlődést eredményez.⁸

A preindusztriális társadalomból az adaptív struktúrákat eredményező berendezkedéshez vezető fejlődés és modernizáció harmadik típusát a falusi, vidéki, paraszti bázisra alapozott, ám magát proletárdiktatúrának nevező, Oroszország és Kína által reprezentált *kommunista út* jelenti. A nyugatosodás, avagy „westernizációs” mintakövetéssel szemben e rendszerek az általunk „easternizáció”, avagy *keletiesedés* elnevezéssel illetett fejlődési utat képviselik. A szovjet tapasztalatok mechanikus – olykor kényszerű – átvételét megvalósító berendezkedés azonban államkudarcokat eredményezett és történelmi zsákutcának bizonyult.

Visszatérve a Guevara-könyv politikai diskurzusához, Che azt írja, hogy a *gerilla társadalmi reformátor*, aki fegyverét a nép elnyomói ellen fordítja. Az adott társadalmi rend és berendezkedés megváltoztatásáért harcol, és minden megbántott, nyomorba döntött, lefegyverzett, fegyver nélküli, fegyvertelen és kiszolgáltatott embertársát testvérének tekint.

⁶ Barrington MOORE, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, Beacon Press, 1966.

⁷ Barrington MOORE, Jr.: *As origens sociais da ditadura e da democracia: senhores e camponeses na construção do mundo moderno*, São Paulo, Martins Fontes, 1975.

⁸ Andre GUNDER FRANK: *Lumpenbúrguesía: lumpendesarrollo. Dependencia clases y política en Latinoamérica*, Buenos Aires, Periferia, 1973.

demokratikus út (nyugati demokrácia)	polgári forradalom	kapitalizmus és demokrácia	puritán forradalom, francia forradalom, amerikai polgárháború	Nagy-Britannia, Franciaország, Egyesült Államok
tekintélyuralmi és fasiszta út	konzervatív forradalom	kapitalizmus és diktatúra	nincs forradalmi hullám, felülről irányított forradalmak	Németország, Japán, Latin-Amerika, és más félperifériális térségek
kommunista út	falusi, ill. vidéki forradalom	szocializmus és proletárdiktatúra	alulról jövő nyomás, felülről irányított forradalmak	Oroszország, Kína, „easternizáció” térségei

1. Táblázat. A konzervatív modernizáció kibővített és korrigált modellje (a szerző összeállítása)

A gerilla azonban nem csupán társadalmi reformátor, hanem mindenekelőtt agrárforradalmár. Ezért legszilárdabb, vagy talán az egyedüli szövetsége a parasztság. A gerilla harcol az imperializmus és a nagy gyarmatosító hatalmak ellen is. Ebben a harcban nemzetközi szinten a gerilla leghűségesebb és legszilárdabb szövetségeseinek a Harmadik Világ országai, a „globális falu” képviselői számítanak.

1960-ban Guevara a paraszti internacionalizmusban, a *vidék internacionalizmusában* hitt – az idők és a történelmi körülmények változása (1961) után, valamint a kubai forradalom megvédése érdekében már a proletár internacionalizmusról beszélt és a Szovjetunió segítségével számolt.

Che Guevara tézisei – a kubai forradalom tapasztalatai – hamarosan széleskörű visszhangra találtak Latin-Amerikában. A kontinens számos országában gerillamozgalmak bontakoztak ki. 1966 novemberében – egy 1965-ös kongói kísérletet követően – Guevara ismételt a fegyveres harc útjára lépett és 1967. október 8-án Bolíviában életével fizetett ezért a kísérletért. Már az 1966. januárjában Havannában megrendezésre került Trikontinentális Értekezleten sem vett részt személyesen. Ott Fidel Castro Guevara üzenetének felolvasásával jelezte a világnak a „két három és több Vietnam” létrehozásának szükségességéről, valamint „minden forradalmár kötelessége csinálni a forradalmat” imperatívusz érvényességéről szóló felhívást.

Guevara halálának évében, 1967-ben Havannában jelent meg Regis Debray: *¿Revolución en la Revolución?*, valamint 1975-ben szintén a francia szerző tollából származó, Guevara 1967-es bolíviai hadjáratának eseményeit szélesebb elméleti aspektusok figyelembe vételével elemző *La guerrilla del Che* című könyv.⁹ Debray *Forradalom a forradalomban* című immáron klasszikussá vált munkája „Néhány következtetés a jövő számára” című befejező részében Guevarához hasonlóan szintén három pontban foglalja össze a kubai forradalom politikaelméleti jelentőségét.

⁹ Regis DEBRAY: *La guerrilla del Che*, Madrid, Siglo XXI, 1975.

Felfogása és álláspontja azonban jóval radikálisabb Guevaráénál. Debray tézisei szerint:

1. A jövő forradalmi számára döntő feladat a katonai (és nem a politikai) mag megszervezése [...] azon országok nagy részében, ahol a fegyveres harc feltételei adottak. Abból kiindulva pedig lehetséges a politikai „mag” megszervezése, a politikai „fészek” megszervezésével kezdve azonban csaknem lehetetlen a katonai mag létrehozása.¹⁰

„2. Fegyveres harc nélkül nincs jól definiált élcsapat. 3. Latin-Amerikában ma az imperializmus elleni harc a döntő. Ha pedig döntő, akkor minden más másodlagos.”¹¹

Jóllehet Guevara a kubai forradalom tapasztalatai alapján elsőbbséget és nagyobb jelentőséget tulajdonított a vidéken kibontakozó gerillaháborúnak, azonban nem tagadta egy városban, vagy elővárosi környezetben kibontakozó gerillamozgalom létjogosultságát sem: „Nem mernénk eleve tagadni egy városban belüli gerillabázison alapuló népfelkelés sikerét” – írja. Azonban azt is hozzáteszi, hogy az elővárosi környezetben küzdő felkelő alá van rendelve más zónából – értsd: vidékről – érkező utasításoknak.¹²

Történelmi tény ugyanakkor, hogy a latin-amerikai kontinensen a kubai forradalom hatására az adott országok sajátosságait tükrözve megjelentek a városi gerillamozgalmak. Uruguayban az 1970-es évtized elején színre lépett a Tupamaros csoportosulás, Brazíliában pedig az 1960-as évtized második felében megszerveződött a katonai diktatúra ellen küzdő, Carlos Marighella-vezette csoportosulás, amelynek részletesen kidolgozott taktikai és stratégiai programját és tevékenységét a Marighella által 1967-ben írott *Városi gerilla kézikönyve* foglalta össze.¹³

Marighella a kubai forradalom történelmi jelentőségével kapcsolatban is fontos megállapítást tett a *Jornal do Brasil* 1968. szeptember 5-én megjelent számában olvasható *Néhány kérdés a gerillamozgalmról Brazíliában* című cikkében. „A kubai forradalom, mint a szocialista világforradalom integráns része elméleti újdonságát az adta [...], hogy bebizonyította annak lehetőségét, hogy gerillaháborúval meg lehet hódítani a hatalmat és ki lehet üzni az imperializmust olyan körülmények között, ami nem világháborúhoz kapcsolódik és amely nem alakul át polgárháborúvá.”¹⁴

3. A guevarai diskurzus vége

A gerillaháború és a fegyveres harc koncepciója és diskurzusa azonban nem vált általánosan és feltétel nélkül elfogadottá a latin-amerikai országokban sem. Annak egyoldalúságát bírálattal illette a huszadik század utolsó harmadának nagy latin-amerikai teoretikusa Rodney Arismendi, az Uruguayi Kommunista Párt főtitkára is.¹⁵

Nem tulajdonított általános érvényt a koncepciónak a chilei baloldal, továbbá a Chilei Kommunista Párt és annak vezetője Luis Corvalán sem.¹⁶ Chilében a szocialista, a kommunista, a liberális és a radikális párt, valamint különböző politikai csoportosulások által alkotott Népi Egység (*Unidad Popular*) nevű koalíció Salvador Allende vezetésével győzelmet aratott az 1970 szeptemberi elnökválasztáson és sor került a kubai társadalom átalakító programhoz hasonlóan történelmi jelentőségű kísérlet, a *szocializmushoz vezető chilei út (vía chilena al socialismo)* programjának meghirdetésére és beindítására. A parlamentarizmus, a többpártrendszer és az érvényes jogrend keretei között, demokratikusan és „békés úton” fejlődő folyamatot azonban 1973. szeptember 11-én Augusto Pinochet tábornok vezette új militarizmus katonai diktatúrája megdöntötte. Ennek tapasztalatairól Magyarországon és külföldön könyvtárakat megtöltő elemzés született. Ezek ismertetésétől és bemutatásától azonban, mivel nem képezi jelen tanulmány vizsgálódásának tárgyát, eltekintünk. Végezetül komoly vitái voltak Guevarának a bolíviai baloldal képviselőivel is 1966–1967 folyamán, a gerillaháború bolíviai kirobbanásának célszerűségéről és megindításának szükségességéről.

Tíz évvel Guevara bolíviai kísérletének kudarca után, a globalizálódott világ centrum térségeiben, a fejlett demokrácia országaiban – elsősorban Nyugat-Európában – színre lépett az *Eurokommunizmus*, amely egyidejűleg és radikálisan szakított nem csupán a fegyveres harc stratégiájával, hanem a proletárdiktatúra koncepciójával és a Szovjetunió, valamint a kelet-közép-európai szocialista országok politikai gyakorlatával is. 1977-ben megjelent Santiago Carrillo: *Eurokommunizmus és Állam („Eurocomunismo” y Estado)*¹⁷ című könyve.

A múlt század hetvenes évtizedében hirdette meg az Enrico Berlinguer az Olasz Kommunista Párt főtitkára a chilei Népi Egység programjával rokonságot mutató *történelmi kompromisszum* irányvonalát, amely a szocializmushoz vezető demokratikus és békés, nem fegyveres út elméleti alapjait és programját kísérte meg felvázolni.¹⁸

A múlt század nyolcvanas évtizedében ugyanakkor már megjelentek a különböző típusú antiglobalista, globalizáció ellenes társadalmi mozgalmak is, amelyek akárcsak Guevara a politikai küzdelem terét és diskurzusát internacionalizálták,

¹⁰ Azaz az élcsapat kis motorja kezdeményezésére beindítani a népfelkelés nagy motorját.

¹¹ Regis DEBRAY: *¿Revolución en la Revolución?*, La Habana, Casa de las Américas, 1967. 103–109.

¹² GUEVARA: i. m. 65–68.

¹³ Carlos MARIGHELLA: *Manual do Guerrilheiro Urbano. 1967*, (Letölthető: sabotagem.revolt.org/)

¹⁴ Carlos MARIGHELLA: „Algumas Questões Sobre as Guerrilhas no Brasil”. *Jornal do Brasil*, edição de 05 de setembro de 1968, marxists.org/portugues/marighella/1967/10/guerrilhas.htm.

¹⁵ Rodney ARISMENDI: *A forradalom és Latin-Amerika*, Budapest, Kossuth, 1976.

¹⁶ Luis CORVALÁN: *Válogatott beszédek, cikkek*, Budapest, Kossuth, 1977.

¹⁷ Santiago CARRILLO: *„Eurocomunismo” y Estado*, Barcelona, Crítica, 1977.

¹⁸ Enrico BERLINGUER: *Válogatott beszédek és írások*, Budapest, Kossuth, 1976.

újra fogalmazták, újra értelmezték, további és új szereplők bevonásával nemzetközivé és globálissá téve azt. Törekvéseik, megvalósítandó céljaik és programjuk középpontjában azonban már nem a szocializmus mint társadalmi rendszer megteremtése, hanem a kapitalizmus globalizálódott világában működő igazságosabb berendezkedés, a neokonzervatív és neoliberais modellel és válságkezeléssel szemben a szociális piacgazdaság, a demokratikus és gondoskodó jogállamiság kiépítése áll. Ezt tapasztaljuk a létező hatalommal szemben fellépő ellenhatalom és a világot behálózó Birodalom teóriája esetében is. E tényezők magyarázzák az osztályszemléleten és osztálykereteken túllépő, azt meghaladó *transzverzális kategóriák* megjelenését is. Mivel a társadalmi és politikai küzdelmek szimbolikus és tényleges színterévé már nem a nemzeti, hanem a globális tér vált, mivel a globálissá váló imperiális hatalom is túllépett a nemzeti tér szűk keretein, ez megváltoztatta, átalakította a létező hatalom ellen küzdő vezető politikai erők szerkezetét is. A proletáriátus és a munkásosztály, valamint a parasztság irányító befolyása helyett már a sokaság (*multitud*), a nagy tömegek (*multitudes*), a nemzeti és nemzetközi társadalom különböző csoportjainak együttes fellépéséről és összefogásának szükségességéről szólnak az elemzések. Az osztályharcos diskurzust a transzverzális kategóriák rendszere váltotta fel. Ennek ellenére nem szűntek meg és nem veszítették el jelentőségüket a Guevara gondolati rendszerében is fontos szerepet játszó olyan kategóriák, mint a nyomásgyakorlás, engedetlenség és felkelés különböző formái.

Az új politikai diskurzus kialakításában vezető szerep illeti meg a Spanyolországban 2014-ben alakult új politikai párt, a *Podemos* vezetőit. Pablo Iglesias, Iñigo Errejón és a szervezet többi képviselője a 2008-ban bekövetkezett nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság és a politika összefüggése kapcsán Spanyolországban második átmenet szükségességéről, az 1978-ban létrejött politikai rendszer és konszenzus végéről, új politikai szisztéma és társadalmi konszenzus megteremtésének elkerülhetetlenségéről beszélnek és olyan új, duális szerkezetű transzverzális fogalmi és kategória rendszert alkalmaznak, amely a *nép versus kaszt* (korrupcióvá vált politikai elit), *alul versus fölül*, *állampolgárok versus professzionális politikusok*, *közvetlen néprészvétel versus politikai képviselet*, *szuverenitás versus függőség*, *régi versus új* egymással szembenálló kettősségével írható le. Hangsúlyozzák a *jobb- és baloldal közötti megkülönböztetés viszonylagos jellegét*, és *átértelmezik* a megteremtési kívánt demokratikus rendszer kritériumainak megfelelően a *haza*, a *hazafiság* és a *nemzet* fogalmának tartalmát. A neoliberális válságkezelés radikális alternatíváját képviselő *Podemos*¹⁹ a *hazafiság lényegét* a kasztot képviselő korrupció politikai elitel szemben a *demokrácia*, a *szuverenitás* és a *szociális jogok érvényesülésében*, érvényesítésében és működésében látja. Pablo Iglesias nézeteire elsősorban az olasz baloldal és a különböző hullámban jelentkező olasz, európai, észak- és latin-amerikai radikalizmus globalizációellenes képviselői és mozgalmi hatottak. 2008-ban megvédett doktori disszertációjában²⁰ a poszt-

nemzeti térben zajló tömegakciók olasz és spanyol tapasztalatainak összehasonlító elemzéséről ír. Dolgozatát Antonio Negri 2006-ban megjelent *Goodbye Mr. Socialism* című könyvéből vett idézettel kezdi. A Gramsci-i hegemónia elméletnek és a lenini kettős hatalom koncepciójának bázisára épülő ellenhatalom teória kidolgozójától kölcsönzött mondat is a tudati viszonyok fontosságára utal.

Pablo Iglesias a kapitalizmus adott formája ellen szükségszerűen létrejövő és fellépő globális jellegű, hálózati formában működő és tevékenykedő, új típusú szerveződésekéről, rendszerellenes mozgalmakról (*movimientos antisistémicos*) ír. Könyvének negyvenedik oldalán az általuk képviselt tematika alapján három nagy csoportra osztja őket. Megkülönbözteti az AUTORITÁS-hoz kapcsolódó mozgalmakat. Ezek komponensei az emberi és politikai jogok biztosítását, kivívását, az antiraszizmust és a demokráciát állítják követelésük középpontjába. Az ELOSZTÁS köré szerveződő csoportok a gazdasági és szociális jogokra koncentrálnak. Követeléseik a keresztény – a szociáldemokrata – a kommunista-és az anarchista munkásmozgalomból érkeznek. Az ÉLETSTÍLUS csoport mozgalmi a létezés/identitás témáit tekintik központi kérdésnek. Programjuk elemeit az ökológisták, feministák, pacifisták, az occupy-ok, az autonómok, a melegek, stb. követeléseik alkotják.

Az Autoritás és az Elosztás mozgalmi egyben nemzeti felszabadító mozgalmak, az Elosztás és az Életstílus csoportjai pedig az Újbaloldalhoz kapcsolható irányzatok. A Globális Mozgalom e hármas tematika, komponens és paradigma együttesét foglalja magában. Pablo Iglesias kiinduló hipotézise szerint ezek a globális mozgalmak poszt-nacionális, nemzeti határokon túllépve, kollektív akció keretében és formájában szerveződnek.

Alapjukat a jelenkori kapitalizmus termelési-kommunikációs erőforrásai képezik. A nemzetközi szinten szervezett kollektív akciók azonban már nem az állam, mint legfőbb ellenfél irányításának megszerzésére irányulnak, hanem globális napirendekbe szerveződve világgazdasági és világrendszer szinten keresik a megoldást. Fellépésük már nem szorítható be nemzetállami keretekbe. Az Iglesias által kifejtett *konceptió szoros kapcsolatban áll Antonio Negri ellenhatalom elméletével*.

Az *ellenhatalom* koncepcióját – mint jeleztük – Antonio Negri dolgozta ki az 1980-es években. Legjobb összefoglalását a Buenos Airesben 2001-ben megjelent *Contrapoder. Una Introducción* című könyvben olvashatjuk.

Amikor általánosságban az ellenhatalomról beszélünk valójában három dologról beszélünk: a régi hatalommal szembeni *ellenállásról*, a *felkelésről* és az új hatalom *alkotmányozó potenciáljáról*. Az ellenállás, felkelés, alkotmányozó hatalom szentháromsága alkotja az ellenhatalom egyedi lényegét.²¹

¹⁹ Lásd: SZILÁGYI István: *PODEMOS. A neoliberális válságkezelés radikális alternatívája*, Pécs, Publikon, 2016.

²⁰ Pablo IGLESIAS: *Multitud y acción colectiva posnacional. Un estudio comparado de los desobedientes: de Italia a Madrid (2000–2005)*, Madrid, Univesidad Complutense, 2008, 574.

²¹ NEGRI: i. m. 83.

2. táblázat. A globális szerveződési rendszerellenes mozgalmak hálózata (Forrás: IGLESIAS: *Multitud y acción colectiva post-nacional*, 40)

Negri írásában részletesen elemzi az általa használt fogalmak tartalmát és a globálissá vált kapitalizmus viszonyai közötti érvényesülésük, illetve érvényesítésük feltételeit és körülményeit. *Ellenállás* alatt a mindennapi életben, az együttélés minden szintjén alkalmazott, társadalmi kommunikáció által is *megegerősített nyomásgyakorlást* ért. A felkelés Negri számára ennél jóval bonyolultabb dolgot jelent.

Számunkra a *felkelés a tömegmozgalom azon formája, amikor az rövid idő alatt aktívvá válik*, vagyis amikor az meghatározott és meghatározó célokra koncentrálnak. Ez a tömegek közös politikai diskurzus keretében megvalósuló innovációját jelenti. A felkelés egy ponton áthatja az ellenállás különböző formáit [...] Az alkotmányozó hatalom az a képesség, amelyben testet ölt az innováció, az ellenállás és a felkelés terméke.²²

A hagyományos baloldali politikai nyelvezetében az ellenhatalom egy redukált és összetömörített fogalom és sok esetben mindössze az ellenállással azonosítják. Ez azonban tévedés. Az ellenállás, a felkelés és az alkotmányozó hatalom között egymást szorosan átható és egymástól elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn. Az ellenállásnak és a felkelésnek is számos változata van. Az ellenállás lényegéhez tartozik az időtényező és az ellenség hatalmi struktúrájának lebontása. Az ellenhatalom részét

²² NEGRI: i. m. 84.

képező felkelői tevékenység funkciója pedig a reakció létező hatalmának blokkolása és védekezésre kényszerítése. Negri elemzésében ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a tőkés hatalom egyrészt az élet és a társadalom folytonos struktúrája, másrészt a saját uralmának fenntartása érdekében történő beavatkozás szervezete is. Az ellenhatalom hatékonyságának ezért két feltétele van. A hatalom társadalmi struktúrájának állandó gyengítése egyfelől, másfelől pedig annak folyamatos destabilizációhoz vezető támadása. A különböző társadalmi szinteken szerveződő ellenhatalomnak lényegében véve „ellenkormány” kell lennie. Mindemellett a pozitív kimenetel érdekében létre kell hoznia az alkotmányozó hatalom feltételrendszerét.

Antonio Negri szerint a birodalmi globalizáció társadalmának korában az általa használt értelemben változott meg a fogalom tartalma és érvényesíthetősége. „Nehéz ma elképzelni, – írja – hogy az ellenhatalom nemzeti alapon hatékony legyen... Egy igazi ellenhatalomnak ma el kell kerülnie egyrészt azt, hogy csupán nemzeti szinten mozgósítson, másrészt pedig azt, hogy az új imperialista alkotmányosság hálózatai magukba szippantsák.”²³ Továbbra is érvényes tapasztalatnak számít Negri szerint az, hogy az ellenállásnak alulról kell szerveződnie, a lebontandó politikai rendszer szerkezetét kell támadnia, ellen kell szegülnie a társadalom vezetése és gazdagsága privatizációjának. Az ellenhatalom megteremtéséhez radikális tömegmozgalmak létrehozásán keresztül vezet az út. „E küzdelmek stratégiai jellegének kialakításához világszintű kapcsolatrendszerre, globális dimenziójú hálózatra van szükség [...] Birodalmi hatalommal szemben birodalmi szintű ellenhatalommal kell fellépni.”²³

Különös, egyben érdekes és rendkívüli módon ösztönző arra emlékezni, hogy Che megérzett valamit abból, amiről ma beszélünk. Ez pedig nem más, mint a proletár internacionalizmus, amelynek politikai és fizikai értelemben is nagy átalakuláson kellett keresztül mennie, és amely ebben a pillanatban a nemzetek helyett a tömegek (*multitudes*) felszabadító harcát egyesíti.²⁴

Az Antonio Negri által kifejtett ellenhatalom a birodalmi globalizáció korában a sokaság különböző formákban megvalósuló nemzetközi fellépésére helyezi a hangsúlyt, azon alapszik. Antonio Negri a Michael Hardt-tal közösen publikált könyvükben a huszonegyedik században, a posztmodern globalizáció korában a tőke és a munka, a politika és a gazdaság ellentétét és az ezekkel kapcsolatos folyamatokat elemezve imperializmus helyett impériumról (birodalomról) írnak és annak sajátos természetét igyekeznek feltárni.²⁵ Századunk új gazdasági-hatalmi struktúrája nem határozható meg egyetlen szuperhatalom uralmával, legyen az akár olyan befolyásos ország, mint az Egyesült Államok. A földrajzilag meghatározható területi kiterjedést és dominanciát megjelenítő imperializmus fogalom már a múlté – állítják.

²³ NEGRI: i. m. 91.

²⁴ NEGRI: i. m. 92.

²⁵ Michael HARDT – Antonio NEGRI: *Imperio*, Cambridge MA, Harvard University Press, 2000.

Ezzel szemben

A Birodalom a szemünk előtt ölt tárgyiasult alakot. Az elmúlt évtizedekben, miközben a gyarmati rendszerek széthullottak, később a tőkés világpiac gátját képező szovjet határok végleges ledöntése és pusztulása bekövetkezett, a gazdasági és kulturális csere ellenállhatatlan és visszafordíthatatlan globalizációjának lettünk a tanúi.²⁶

A globális piac és a megjelenő új rend globális termelési köreinek együttese új logika alapján működő új vezetési struktúrát összegezve a szuverenitás új formáját alakította ki. A Birodalom az a politikai alany, amely ténylegesen szabályozza a globális változásokat, a világot kormányzó szuverén hatalmat.

Sokan azt állítják, hogy a tőkés termelés és csere globalizációja azt jelenti, hogy a gazdasági viszonyok visszanyerték a politikai ellenőrzéstől az autonómiájukat és ennek következtében a politikai szuverenitás visszaszorult. Valóban igaz az, hogy a globalizáció folyamatában az állami szuverenitás noha ténylegesen létezik, jelentős mértékben csökkent. A termelés és az csere elsődleges tényezői – pénz, technológia, népesség, és a rendelkezésre álló javak – növekvő könnyedséggel győzik le a nemzeti határokat; a nemzetállam egyre kevesebb hatalommal rendelkezik ezen áramlatok szabályozására és a gazdaság feletti befolyásának érvényesítésére. A nemzetállami szuverenitás hanyatlása azonban nem jelenti azt, hogy a szuverenitás mint olyan csökkent volna. „Alaphipotézisünk az, hogy a szuverenitás új formát öltött, egy sereg nemzeti, szupranacionális egység azonos logikájú irányítása alá került. A szuverenitásnak ezt az új globális formáját Birodalomnak nevezzük [...] Birodalmon azonban az imperializmustól eltérő fogalmat értünk.”²⁷

Álláspontjuk szerint a modern korban, a nemzetállami szuverenitás az imperialista hatalmak uralmának talpköve volt.

Az imperializmus valójában az európai nemzetállamok szuverenitásának határokon túl történő kiterjesztését jelentette. Ténylegesen a világ csaknem teljes területe fel volt parcellázva és valamennyi világtaszt európai színekkel ábrázolták. A birodalomhoz vezető átmenet a szuverenitás modern értelmezésének a hanyatlását jelentette. Az imperializmussal ellentétben a birodalomnak nincs területileg meghatározható központja és nem rendelkezik szilárd határokkal, vagy elhatárolódásokkal. Ez egy decentralizált és deterritorizált irányító apparátus, amely progresszív módon magában foglalja a globális királyság nyílt és expanzív határait. A Birodalom hibrid típusú identitásokat, rugalmas hierarchiákat, plurális cseréket kapcsol össze moduláris jellegű irányítási rendszer révén.

Az imperialista világ különböző színű térképeit a globális birodalom szivárványszínű íve váltja fel.²⁸

Az első, második és harmadik világnak nevezett területi felosztás értelmét veszítette. Ezek az entitások egymással összefonódtak, egymással összefonódva, egymást áthatva léteznek.

A nemzetközi tőkemozgás csökkenti, viszonylagossá teszi a különbségeket. „A globális gazdaság posztmodernizációja, a gazdagság létrehozása egyre inkább a biopolitikának nevezett realitáshoz, azaz ugyanannak az egymást növekvő mértékben átható, egymást átrétegző gazdasági, politikai és kulturális produkciónak az újatermeléséhez vezet.”²⁹ Sokan továbbra is úgy tekintenek az Egyesült Államokra, mint az egyetlen szuperhatalomra. A szerzőpáros véleménye szerint azonban a posztmodern korban sem az USA, sem az európai nemzetek nincsenek egy imperialista projekt létrehozásának vagy fenntartásának birtokában. „Az imperializmus véget ért. Egyetlen nemzet sem lehet a világ vezére úgy, ahogyan annak idején a modern európai nemzetek voltak.”³⁰ Ettől a tényről függetlenül az Egyesült Államok még kivételes helyet foglalhat el a világban. Ez a pozíció azonban nem a korábbi imperialista hatalmakkal való azonos jegyekből, hanem az azoktól való különbözőségekből fakad.³¹

A Birodalmat tehát alapvetően a határok nélkülség, más szóval a területi totalitás, a limitek hiánya, az egész civilizált világra kiterjedő uralom jellemzi. A Birodalom nem úgy jelenik meg, mint egy történelmi jellegű, hódító rendszer, hanem mint egy olyan rend, amely lényegében véve felfüggeszti a történelmet, és amely időbeli határok nélküli rezsimként jellemezhető. A birodalmi irányítás a lakott világ egészére kiterjed. Nem csupán irányítja és szabályozza az emberi interakciókat, hanem uralkodik az emberiség létfeltételei fölött. „Irányításának célja a társadalom életének teljessége és ezért a birodalom a biohatalom paradigmájaként jelenik meg.”³² A birodalom a történelmen kívüli örök béke fenntartásának szenteli magát. A globalizáció és a globális irányítás következtében hatalmas elnyomó és megsemmisítő gépezet birtokában van. Michael Hardt és Antonio Negri hobbesi Leviatán-ra emlékeztető rendszere ellen csak az elnyomott osztályok fogalmát felváltó *sokaság (multitud)* együttes és nemzetközi fellépése vezethet sikerre. A tömegek (*multitud*) globális, szervezett, koordinált és együttes nemzetközi fellépése teremtheti meg és hozhatja el a demokrácia új formáit.

Az új társadalmi mozgalmak a globális szinten szerveződő birodalommal szemben lokális és regionális téren vereségre vannak ítélve. Az ellenhatalom a birodalom világában csak nemzetközi összefogással lehet sikeres.

²⁸ HARDT – NEGRI: i. m. 5.

²⁹ HARDT – NEGRI: i. m. 5.

³⁰ HARDT – NEGRI: i. m. 6.

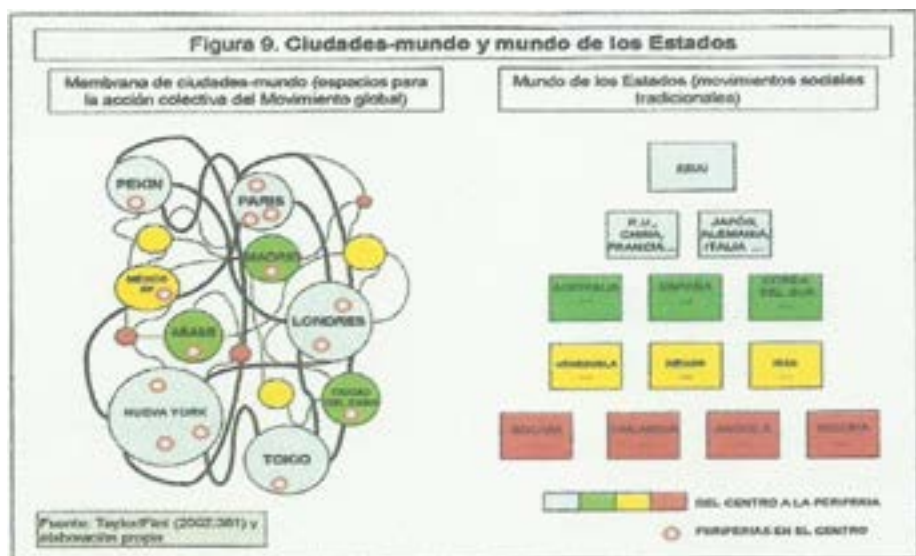
³¹ HARDT – NEGRI: i. m. 6.

³² HARDT – NEGRI: i. m. 6.

²⁶ HARDT – NEGRI: i. m. 4.

²⁷ HARDT – NEGRI: i. m. 4–5.

A Birodalom legyőzéshez a városok világának, a centrum, a félperiféria, a periféria országainak és a globális mozgalmak tereinek együttműködésére van szükség.

3. táblázat. Az ellenhatalom színterei. (Forrás: IGLESIAS: *Multitud y acción colectiva posnacional*, 163)

4. Összegzés és következtetések

A kör bezárult. A kubai forradalom győzelme, a gerillaháború elméletének történelmi alakváltozásai, kérdésfeltevésai és annak érvényességével kapcsolatos teoretikus jellegű viták bizonyítják, hogy a világban bekövetkezett és végbemenő változások, a folyamatok értelmezése és magyarázata, a nemzetközi szinten folyó hatalmi küzdelem és háborúk elsősorban ideológiai/elméleti jellegű összecsapást, a hegemonia viszonyok megváltoztatására irányuló törekvéseket jelentenek.

António Gramscitól Carl Schmittig és Ernesto Che Guevaráig, Antonio Negritől Pablo Iglesiasig a tanulság nyilvánvaló: *Gondolkodni nem más, mint barcolni és barcolni nem más, mint gondolkodni.*

E két tényező átalakítja és megváltoztatja a politikai diskurzust, a politika nyelvezetét, az állami szuverenitás megtartásáért folytatott harc és összecsapás tartalmát és módszereit, legitimálja a hatalmi befolyásolásra és befolyás megszerzésére irányuló különböző típusú birodalmi törekvéseket a centrum, a félperiféria és a periféria országaiban és térségeiben egyaránt.

Az e kérdésekkel kapcsolatos politikaelméleti ív fejlődésének fontos állomását jelentette Ernesto Che Guevara: Gerillaháború című műve és a lezajlott folyamatok jobb megértéséhez járultak hozzá a kubai forradalom politikaelméleti tapasztalatai.

Rezümé

Latin-Amerika népei nemzeti függetlenségük kivívása óta harcot vívnak a külső hatalmaktól való viszonylati függés felszámolásáért, a strukturális válság leküzdéséért, a gazdasági önrendelkezés és a politikai szuverenitás megteremtéséért. E célok megvalósítása érdekében különböző történelmi korszakokban különböző stratégiák, modernizációs modellek és válaszok születtek. Mindezek nagy hatást gyakoroltak a politikaelmélet fejlődésére. Jelen tanulmány Ernesto Che Guevara a kubai forradalom kontinentális tanulságait összegző Gerillaháború című könyvében kifejtett gondolatokból kiindulva, az új koncepciók megjelenéséhez vezető hat évtizedes út és az általa használt kategória-rendszer transzverzálissá alakulásának folyamatát, jellegzetességeit és állomásait tekinti át.

Kulcsszavak

gerillaháború, eurokommunizmus, ellenhatalom, Birodalom, transzverzális diskurzus

Abstract

The Impact of the Cuban Revolution on the Development of the Political Theory

Since they achieved national independence, the people of Latin America have fought to abolish their subordination to external power, to do away with structural crisis, to create economical self-determination and political sovereignty. In different historical periods, different strategies, modernizations, models and responses came into being in order to reach these goals. These strategies, models and responses have also had a great influence on the development of political theory. As its starting-point, this study takes the book 'Guerrilla Warfare' by Ernesto Che Guevara, which summarizes the continental experience of the Cuban revolution through a special system of categories. Moreover, the study surveys the process of six decades which led to the system of new transversal categories.

Keywords

guerrilla warfare, euro-communism, counter-power, Empire, transversal discourse

WORKSHOP – MŰHELY

John Peck¹

A fényhozóhoz
(*To the Lampbearer*)

Igyekszem virrasztást tartani.
De learatatlan füvek zamata
terjeng előttem, szavanna
húzódik törzsemen túl.

Sorjában meg fogom tartani,
bizton tudván, hogy feszes rendje
alakíthatónak bizonyul az ívhegesztésben, még egy
örködés az éjszakában.

A parti ór háza úgy
jött velem, akár egy bő kabát;
ánizskapor, turbolya és a viaszos fittónia
hullámtörései a dombokon.

Ám amikor levegő lüktet
be az ajtórésen, még mindig odaugrom
bátorítatlan és makacs elevenséggel,
hogyan köszöntsem jöttödet.

Nápoly felé
(*Towards Naples*)

Szélfújta lámpaernyő csapkodása, mégsem,
ágyam a nappali vonat, suhángok ébresztenek,
kotorják a nyirkos üveget,

perelnek határt és törvényt, aztán parasztok,
zöld földjeik barázdái mentén
felegyenesednek,

és az évszázados kőbe vésett
mottó az elme tükrében,
Nem akárbogy, hanem diadallal –

nem törölték el sem terhük, sem elszigeteltségük,
mégsem megaláztak, igazságuk zsúfolatlan
kapujában, én mégis

átkelhetek iparkodásukon, amit sosem
teszek magamévá, látom az igás nyűgöt
és a kitárult világot.

Első dolgok
(*First Things*)

Erők, megfosztottan,
visszaszerzik vést túlélte elsőszülöttségi joguk!

Amit keresek, annak eredete
nem a csúcson van, sem völgyfolyók nem mossák.

Keveredik a Tibetből menekültek
pandzsábi táborlakóival, helyet foglal ott,

ahol lámák tanulmányozzák
a hold fogyatkozásait világoskék földgömbjükkel,
maradnak óra után is zseblámpáikkal és ceruzáikkal, vihognak,
és árnyakkal borítják be a kontinenseket.

¹ John Peck (1941): amerikai költő, jungiánus pszichológus, fordító. Költészetére elsősorban Ezra Pound és Yvor Winters hatottak, utóbbinak tanítványa volt a Stanford Egyetemen. Első verseskötete 1972-ben jelent meg. Erősen intellektuális igényű, hermetikus lírikus, közeli rokona például Yeats, Rilke, Mandelstam. Versei Fülöp József fordításában megjelentek irodalmi lapokban (Napút, Forrás, Tiszatáj) és az Orpheus Noster 2016/3-as számában.

Azután távoznak. A sarokban marad, észrevétlen,
megörökli az asztalok fenyőillatát és a verejtékszagot
meg a szél hangját a hágókból,
és álomba fordul nyitott szemekkel.

Parabola törött keretben
(*Parable with Broken Frame*)

Öreg építész ül rendetlen asztalánál
egész reggel, szemeit az óceánra függeszti,
mereszi esthosszat a dolgozószoba ablakánál,
mozdulatlan, bár kezei éveket építenek újjá.

Metsző szorosok mentén a sziklaélú partig
szélmosta flitteraranyak,
és a hullámok puhán nyaldosó ajkain
kicsiny csónakok érkeznek, indulnak el.

A pap meg a halottöltöttetű kezdenek felmászni házához,
üres bárkájuk tajtékot rágszál.
A vőlegény és tanúja a szigetek felé kormányoznak,
csilingelő zene bomlik ki sodorvizükkel.

Egy utolsó kő kerül helyére, végső téglá,
a menyasszony beletemeti arcát hullámzó kezeibe,
a fekete kettős az ajtóig kaptat és belép.
Mindez én voltam, semmi nem köt engem.

Vestigium pedis
(*Vestigium pedis*)

Amint az eső a tó tükrét éri,
lehúti, meleg fodrozódás nyomai követik,
és sötétes, élénk ár éled,
úgy ragyognak tisztán egy napon,
pettyek a bőrön át, foltos nyomok,
várva, hogy lobogtassák őket
a hólyagos vizet sodró szellőkészek.

Az a nap mutatja a lábnyomot, a nyomdokot:
feltárva az oltalmazott mintázat kincsét.
Én mégis követtem e partot,
megtalálván ugyanazt a hordalékot, játéklapátot,
cigarettdobozt meg a merész kőhalmokat,
egy királyhalász gubbasztott sima szikláján,
kibontakozik a záporon át, verdesi
a túlpártot fekete fejbúbjával,
hogy tükör fordultával villan fel előttem:
minden tudományok tudománya, nem felcserélni
a múlt hasonlóságát az éledő valóval.

Conductus Albinus
(*Conductus Albinus*)

És Jerikóba érkezének. Amikor Jerikót elhagyta...
Bellelay, monostor alacsony hegyek lábánál, ahol
ma tébolyultakat szállásolnak el nevében ama
menedékágnak, a klinének, nyikorgó nyugvást-hozónak.
Megérkezni Bellelay-ba ködös-borús időben,
délnyugatról közelítvén: meglátni a határtalanul
tág parkot, ahol a fenyőket nem rendezték sorokba,
ritkán csoportosulnak ligetekben, messzire kószálhatnak, ez az eltérés
máris kiölti fehér nyelvét. Kapuk nélküli park az
apátság felé, mely elreteszeli karzatát, misét itt
nem énekelnek, bár a harangok elütik az órákat. *Ne vígy
engem kísértésbe. Hadd láthassam meg a Te Orcádat
szörnyű kínok nélkül. Találj menedéket Isten elől Istenben.*

Palermo, túltéve Párizson, a Teatro Massimo
hétgalériás kavernái, melyek Carusót ringatták.
A padló piros karosszékkel pontozott, némelyik felborult,
a színpad hálós háttére kész fellüktetni, akár egy mikroba
mitóziisa, délibáb-képek zúgó replikációival,
elakadva szembenéznek egymással. Alul énektanár vegyes
gyerekkarral, szemüvege lecsúszott könyvelő-orrán,
egyszerű énekekre okítja őket, a legnehezebb dolgok dallamvitelére
fültől torokig
vétés nélkül. Belépés a kertbe, szélről.
Megidézhetik és szólíthatják Őt, de

állhatatosan vissza is tartják: a szív fenőköve.
E hely az ígéretére való készülődés otthonává válik,
hordozója a hordozatlannak, lerontott hídfő.

Amikor elérkezik, ne várd, hogy a nyelvek magukban tartják.
Szkarabeusz suttog a Fáraónak, Szókratész szónokol
az ifjú Platónnak, Jézus inti a tizenkettőt.
Amikor elérkezik, nem kell már neked felgördülő függöny
meg az ünnepi fények. Nem leszel még csak
tanúja sem. Ő lesz a te tanúd, és nem ítélkezik.
Fenyők a ködben őrszemeik, a kóristák uniszónóra törekednek,
az énektanár kitágítja kicsiny szívükben
a távlat kamráit, lankák övezik az utat lefelé,
oltalmazzák a gerincet, a párkányok egymást keresztezik. Üdvözlégy, Kedves.

Fülöp József fordításai

RECENZÍÓK

HORVÁTH EMŐKE

**Thomas Tunstall Allcock: *Thomas C. Mann. President Johnson, the Cold War, and the Restructuring of Latin American Foreign Policy.*
Lexington, University Press of Kentucky, 2018. 295 pp.**

Thomas Tunstall Allcock egy kevésbé kutatott, de annál érdekesebb témát, Lyndon Johnson amerikai elnök Latin-Amerika-politikáját állítja kötetének középpontjába, és teszi elemzés tárgyává Thomas C. Mann külügyi államtitkár személyén keresztül. Ez figyelemre méltó témaválasztás, mivel Johnson külpolitikájából mindenekelőtt

Vietnám kérdése került legtöbbször a kutatás fókuszába, a Latin-Amerika felé irányuló politikai tevékenységének részletes, levéltári kutatásokon alapuló összegzése még váratott magára. Jelen kötet azonban pótolja ezt a hiányt. A szerző a bevezetőben emellett foglal állást, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak az 1960-as években Latin-Amerika irányába folytatott politikájának egyes aspektusait érintő értékeléseket felül kell vizsgálni

1. kép. Johnson és Mann

mind Thomas C. Mann szerepének, mind Lyndon Johnson politikájának, illetve Johnson elnöki adminisztrációjának a latin-amerikai fejlődésre vonatkozó elképzelései tekintetében. Allcock könyve az említett kérdések újraértelmezésére vállalkozik.

A bevezetést követően a könyv szerkezetileg öt fejezetre tagozódik. Az első rész a latin-amerikai gazdasági helyzetet vizsgálja a kereskedelem és a segélyek kérdésének szempontjából az 1950-es és 1960-as években, továbbá Thomas C. Mann korábbi külpolitikai karrierjét vázolja fel.

A következő egységben a Kennedytől Johnsonig terjedő időszakon belül a szerző két kérdéskörre koncentrálna: egyrészt előtérbe kerülnek John F. Kennedy elnökségének gazdasági aspektusai az *Alliance For Progress* (Szövetség a Haladásért) program elemzésén keresztül; másrészt Lyndon Johnson és a Fehér Ház viszonyának a kérdése, a „harvardosok”, azaz a Harvardon végzett Kennedy-tanácsadók, szakértők és az alelnök, különös pedig Johnson és Robert Kennedy kapcsolata. Elnökségének kezdeti időszakában talán éppen az volt a legvonzóbb Thomas C. Mannban Johnson számára, hogy mindketten texasi lévén, a közöttük kibontakozó megértés és együttműködés súrlódásmentesebb volt. Ezentúl nyilván az is mellette szólt, hogy a kormányzati hivatalnokok körében ő volt az, aki a legnagyobb tapasztalattal ren-

delkezett a latin-amerikai USA-politika ismeretében, és annak ellenére, hogy Kennedy idején Mann bejelentette visszavonulási szándékát, nem tudott ellenállni Johnson hívó szavának, és mexikói nagyköveti posztját felcserélte az USA Latin-Amerika-politikájáért felelős államtitkári feladatkörre. Az elnök azzal bízta meg, hogy az USA kormányának gazdasági, kulturális és szociális téren minden latin-amerikai vonatkozású programjának a koordinálását és irányítását vegye kézbe. Johnson és Mann kinevezését követően nehéz helyzet alakult ki mindkettőjük számára, mivel a Kennedyt támogató kormányzati alkalmazottak úgynevezett „lojális” szárnya teljes mértékben elutasította Johnson személyét, oly mértékben nem fogadták el az új elnököt, hogy a maga idején a belső hatalmi körökben a „Kennedy liberálisai” néven emlegetett csoport, vagyis a „harvardosok”: Arthur Meier Schlesinger történész¹, John Kenneth Galbraith közgazdász² és Bill Wirtz³ azt igyekeztek körbejárni, hogyan lehetne jogilag Johnson elnöki kinevezését megakadályozni. Végül maga a csoport is megosztottá vált Johnson kapcsán, Schlesinger Kennedy halálát követően szinte azonnal távozott, míg Wirtz megmaradt miniszteri székében, Johnson pedig a belpolitikája, különösen a *Great Society*⁴ programjának meghirdetését követően a liberálisok egy részének tiszteletét is kivívta.

A Kennedy halálát követő személyi változtatásoktól kifejezetten tartott a csoport, Ralph Dungan elnöki tanácsadó írásban fel is hívta Johnson figyelmét arra, hogy Thomas C. Mann kinevezése a kormány jobbratolódásának a jele lenne. Schlesinger pedig egyértelműen arról beszélt, hogy Mann konzervatív gazdasági nézetei távol állnak az *Alliance for Progress* alapeszméitől. A „harvardosok” tiltakozása ellenére a kongresszus ellenszavazat nélkül támogatta Mann kinevezését.

A harmadik fejezet Panama és Brazília kérdésével foglalkozik. 1964 januárjában a Csatorna-övezetben panamai diákok USA-ellenes lázongásokat robbantottak ki, a megmozdulásoknak huszonkét helybeli diák és négy amerikai katona esett áldozatul. Thomas C. Mann helyszíni tapasztalatai alapján úgy látta, hogy a panamai jobboldali oligarchia – kihasználva a politikai helyzetet – szította a tüntetők haragját annak érdekében, hogy az Amerikai Egyesült Államoktól minél nagyobb kedvezményeket tudjon kicsikarni, és új szerződés megkötését érik el a csatornaövezet kérdésében. Mann tárgyalásai és erőfeszítései ellenére Panama elnöke, Robert Chiari 1964. január 10-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az Amerikai Egyesült Államokkal. A viszony rendezése érdekében Mann pályafutásának egyik

¹ Az 1952-es és 1956-os elnökválasztások idején a demokrata jelölt beszédeit Schlesinger írta, majd 1960-ban Kennedy mellett kötelezte el magát. Kennedy politikai tevékenységének időszakáról szóló könyve *A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House* címmel jelent meg.

² Galbraith 1934–1939 között volt a Harvard oktatója, Kennedy idején indiai nagykövet lett, 1961 és 1963 között töltötte be ezt a posztot. Háromkötetes fő műve: *American Capitalism* (1952); *The Affluent Society* (1958); *The New Industrial State* (1967).

³ Munkaügyi miniszter volt 1962 és 1969 között, vagyis Kennedy és Lyndon Johnson idején is betöltötte a tisztséget.

⁴ A *Great Society* megnevezés alatt a hazai szegénység és faji igazságtalanságok felszámolására 1964–1965-ben bevezetett programot értjük.

2. kép. A fényképen balra Thomas C. Mann, az USA mexikói nagykövete, jobbra Manuel Tello Baurraud, mexikói külügyminiszter látható, az El Chamizal-i Egyezmény aláírása alkalmával – Mexikóváros, 1963. augusztus 29. (forrás: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/de/Chamizal_convention_1963_Mann_Tello.jpg)

legjelentősebb állomásához érkezett a *Panama-csatorna szerződés* újratárgyalása révén, és 1964. április 3-án a két állam közös nyilatkozatot írt alá, amelyben megállapodtak, hogy helyreállítják a diplomáciai kapcsolatokat.

Brazília esetében a baloldali João Goulart elnökségének utolsó időszakát teszi elemzés tárgyává a fejezet, amikor az események oda vezettek, hogy a hadsereg az USA támogatásával 1964. március 31. és április 1. között államcsínyt követett el ellene. Goulart megbuktatását indokoltnak tekintette az amerikai politikai vezetés, mert személyét komoly biztonságkockázati tényezőnek ítélték az egész félteke szempontjából. Goulart kisebb föld- és adóreformot hajtott végre, legalizálta a Kommunista Párt működését, és igyekezett függetleníteni Braziliát az USA befolyásától, éppen ennek érdekében kereskedelmi kapcsolatokat szándékozott kiépíteni a szovjet blokk országaival, és a Kubával szembeni szankciók alkalmazásának is ellenzője volt. Az USA attól félt, hogy teljes baloldali fordulat mehet végbe Brazíliában, ezért támogatták Goulart megbuktatását, akár puccs árán is.

A következő szerkezeti egység a Dominikai Köztársaságban történtek kérdését helyezi előtérbe. Tunstall Allcock elemzése Johnson beavatkozásának hátterébe, a katonai vezetők és az elűzött Juan Bosch elnököt támogató lázadók között zajló polgárháborúba enged betekintést. 1965. április 24-én a Dominikai Köztársaságban puccsal megdöntötték a népszerűtlen Donald J. Reid Cabral vezette juntát. A magát konstitucionalistának nevező – Bosch volt elnököt a hatalomba visszakí-

vánó – csoport összetételét tekintve nagyon heterogén képet mutatott, Johnson mindenekelőtt egy kommunista forradalom kibontakozásának lehetőségét szerette volna megelőzni, mely feltevés Tunstall Allcock véleménye szerint nem nélkülözött minden alapot. Például a CIA jelentései megerősítették ezt a feltételezést és mindenekelőtt az USA dominikai nagykövete, Bennett képviselte azt a nézetet, hogy a polgárháború könnyen kommunista forradalomba torkolhat. Az amerikai katonák dominikai partra szállására vonatkozó végső elnöki döntéssel Mann is egyetértett, azonban azt javasolta, hogy hivatkozási alapként ne a kommunista fenyegetettség kerüljön említésre, hanem a Dominikai Köztársaságban élő amerikai állampolgárok életének veszélyeztetése miatti evakuálási szándék legyen a megnevezett cél. Mann javaslatát Lyndon Johnson elfogadta. Az elnök tájékoztatta a kongresszust a döntésről, ekkor csupán Mike Mansfield részéről fogalmazódott meg óvatosság, aki az Amerikai Államok Szervezetének (OAS) szánt volna nagyobb szerepet a műveletekben. Később azonban Goodwin elnöki tanácsadó, valamint Fulbright és Stevenson szenátorok részéről is az OAS bevonásának hangsúlyozása került előtérbe. Tunstall Allcock úgy véli: Johnson döntését befolyásolta, hogy ki akarta engesztelni a hazai konzervatívokat, akik esetleg fenyegetést jelenthettek a *Great Society* elképzeléseivel kapcsolatos jogalkotásra nézve, továbbá meg akarta őrizni az Amerikai Egyesült Államok hitelességét a világban. Egy 1966 júliusában, a *Center for Strategic Studies* által készített jelentés megállapította, hogy az USA tevékenysége a Dominikai Köztársaságban sokkal sikeresebb volt, mint annak a nyilvánosságra hozott magyarázata. A fehér házi telefonbeszélgetések titokban rögzített, de máig fennmaradt hangszalagjai jól tükrözik, hogy maga Johnson elnök milyen mélyen érintett volt az események formálásában.

A könyv utolsó fejezete a Thomas C. Mann hivatali jelenléte nélküli időszak kérdésével foglalkozik. Mann személyes karrierje szempontjából is választóvonalat jelentettek a Dominikai Köztársaságban történtek, innentől kezdve befolyása folyamatosan csökkent, majd 1966 tavaszán véget ért hivatali tevékenysége is. William S. White újságíró, a *New York Times* hasábjain úgy jellemezte Mann munkásságát, hogy nála hozzáértőbb hivatalnok nem volt latin-amerikai ügyekben, valamint hazája és a félteke jogos érdekeit egyaránt szolgálta.

Johnson és Thomas C. Mann időszakában az *Alliance for Progress* programja nem viták nélkül, de folytatódott, és bizonyos sikereket is mondhatott magáénak. Kennedy idején a latin-amerikai országokban a GDP 1 százalékkal növekedett, Johnson alatt, 1964 és 1967 között, ez a szám 2,2 százalékra emelkedett. Mindezen eredmények mellett kimutatható, hogy Johnson és Mann irányt váltott az *Alliance* szemléletében, és a hangsúlyt az Amerika-közi gazdasági integrációra helyezte át. Johnson 1967-ben, az Amerikai Államok Szervezete csúcstalálkozóján részletesen kifejtette nézeteit a kérdéssel kapcsolatban, és a program korábbi, kifejezetten támogatásközpontú szemléletét a gazdasági növekedés potenciálisan fenntarthatóbb kereteinek finanszírozása irányába tolta el.

Összefoglalva az eddigieket, elmondható: Allcock könyve Thomas C. Mann munkásságát és Johnson elnök Latin-Amerika politikáját áttekintve igyekszik árajzolni az elnöki tanácsadóról kialakított „lojalista” képet. Kennedy hívei azzal támadták Mannt, hogy konzervatív irányba vitte el az USA Latin-Amerika politikáját, eltávolodva az *Alliance for Progress* szellemiségétől. Ezzel szemben Allcock meggyőzően mutatja be, hogy Kennedy ellentmondásos hidegháborús biztonsági stratégiát alkalmazott, amely elsősorban az Amerikai Egyesült Államokat támogató, autoriter latin-amerikai politikai rendszerek számára volt kedvező.

A kötet mind a szakemberek, mind az egyetemi hallgatók számára jól hasznosítható, figyelemfelkeltő munka, reméljük, hogy sokan olvassák majd, továbbgondolva vagy éppen polemizálva Allcock egyes megállapításával.

HAISER ANNA KLÁRA

**Rab Gusztáv: *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye.*
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2018.**

Rab (születési nevén: Rohoska) Gusztáv viszonylag ismeretlen szerzőnek számít a magyar olvasóközönség előtt. Az 1901-ben Sárospatakon született író pályája első időszakában főleg újságírással foglalkozott, majd az 1930-as évek végétől a regényírásra fókuszált. A második világháború végéig regényei több nyelven is megjelentek. 1949-től, mivel nem rokonszenvezett az újonnan kialakult politikai rendszerrel, földmérőként volt kénytelen dolgozni, írásai az asztalfiókba kerültek. 1958 elején feleségével Franciaországba költöztek. Rab itt folytatta írói tevékenységét, regényeit francia, angol, német és holland nyelven is kiadták. 1963. január 4-én halt meg, Dreux-ben temették el.

Hagyatékát testvére, Rohoska Ilona gondozta, néhány kéziratot haza is hozott Magyarországra, de ezeket politikai izgatás gyanújával elkobozták tőle. Kéziratai és levelezései két bőröndben és egy kartondobozban pihentek a dreux-i, majd párizsi redemptorista kolostorban. 2012-ben François Gautier atya jóvoltából a párizsi Magyar Intézet igazgatója, Ablonczy Balázs közvetítésével a Petőfi Irodalmi Múzeum vette át a tíz doboznyi anyagot.¹

Rab Gusztáv regényének kéziratát a 20. századi francia-magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó Tüskés Anna² fedezte fel és rendezte sajtó alá. A kutató behatóan foglalkozott Rab Gusztáv írói hagyatékával, szombathelyi Tóth Ferenc³ pedig történeti szempontból méltatja kísérő tanulmányában a Szombathelyen játszódó regényt.

A *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című regény egy „mini koncepció per” köré épül fel. Az alaptörténet szerint 1952 nyarán járunk, amikor a párt egy IBUSZ-kultúrutazást szervez Szombathelyre, a római kori Sabariát feltáró ásatásokat megnézni. Az utazásra jelentkezőkből kiválasztott 46 fővel indul a busz Budapestre. A negyvenhat utas között van Nádor páter, aki korábban segédkezett a diktatúra kialakításában, de a regény idején számkivetett plébánosként tevékenykedik egy Tisza-parti faluban. Később megtudjuk, hogy valójában a szombathelyi püspökkel akar találkozni. A buszban van még Dr. Kis Farkas János, a tüdőgyógyász, Ballagó Vendel, a rehabilitációjára váró régész, illetve a társaságot irányító „IBUSZ-görl”, az IBUSZ-alkalmazott egyenruhás szőke hölgy, aki az utasokat kálauzolja, hogy éppen merre járnak.

¹ Tüskés Anna: „Gyermekei a könyvek voltak” Rab Gusztáv élete és munkásságának második korszaka (1950–1963). Irodalomtörténeti Közlemények. 2018/3. 288–316.

² Tüskés Anna: irodalomtörténész és művészettörténész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa és a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar adjunktusa..

³ Dr. Tóth Ferenc: történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársa.

A regény elején úgy tűnik, hogy az egykori régészprofesszor lesz az, aki bajt kever. A zsebében hordott szöveggel kérkedik, ami egy Falstaff nevű rabszolgáról szól, aki egy nap fellázad a rendszer ellen. Később ez a kis kék füzet komoly fejfájást okoz a magát „lemurnak” (a rendszer számkivetettjeit hívják így) nevező Ballagónak, hiszen izgatás vádjával meggyanúsíthatják, ha illetéktelen kezekbe kerül.

A társaság már a szombathelyi Romkertben van, amikor páran kissé leszakadnak a csoporttól, és a Jupiter-szobrot nézegetik. Feltűnik egy helybéli nénike, Szabó Piroska varrónő, aki azt állítja a nézelődő tömegnek (nem csak az utazók, hanem kíváncsiskodó helyiek is jelen vannak), hogy amit nézegetnek, az valójában Szent Márton szobra, nem Jupiteré. Ekkor váratlanul előkerül a tömegből egy polgári ruhás rendőrnyomozó, aki a nénikét karon fogja, és elviszi „egy kis tanúkihallgatásra”. Nem csak az asszonyt viszi azonban, hanem néhányat tanúnak az utazók közül is, akik a közelben állnak és hallották a történetet: a páter, az orvost és a régészt. Velük tart egy félelmetes külsejű, micisapkás egyén is.

A történet innentől fordul át koncepció perbe. Egy látszólag nevetséges indokkal a három utazót fél napon át bent tartják Piroskával együtt egy titokzatos pincehelyiségben, és faggatják őket. A páter lecsúszik a püspökkel egyeztetett találkozójáról. A régész végig attól tart, hogy lebukik a kék füzete miatt, és elveszti a rehabilitációját. A fiatal orvos pedig egyszerűen nem érti, miért van itt. Az olvasónak végig olyan érzése van, ezek az emberek rosszkor voltak rossz helyen, és ez valószínűleg így is van: a szereplők akaratukon kívül egy koncepció per tanúi lesznek.

A kihallgatás alatt olyan jó minőségű ételek, italok (valódi kávé, friss cseresznye stb.) kerülnek terítékre, amiről akkoriban a hétköznapi ember csak álmodozhatott, vagy legfeljebb hébe-hóba juthatott hozzá. Különös eleme a kihallgatásnak egy Vaszilij nevű, magyarul nem beszélő, feltehetően orosz származású pincér, aki zsúrkocsin tolja be az ételleket a puritán életvitelhez szokott vendégeknek.

A kihallgatás „háttérzaja” egy, a távolból hallatszó jajgatás, illetve egy meztelen ember is felbukkan a folyosón, akiről később kiderül, hogy maga a szombathelyi püspök. Így a páter aggodalma, hogy nem jut el a püspökkel való találkozására, okafogyottá válik, hiszen a püspököt bevitték, és – mint az később kiderül – kínvallatásnak vetették alá.

A regényben ábrázolt koncepció per Szabó Piroska látomásaira épít. A néni ugyanis varrónő, állítása szerint Szent Márton háromszor beszélt hozzá varrás közben a varrógép kattogásán keresztül, és ígéretet tett, hogy eljön, csak előbb még el kell intéznie valamit Franciaországban.

A hagyomány szerint Szent Márton tours-i püspök a mai Szombathely római kori elődjének tartott Sabaria városában született, Kr. u. 316-ban. A város keresztény hagyományai évszázadokon át fennmaradtak, köszönhetően a Karolingoknak, akik birodalmuk egyik védőszentjének Szent Mártont tartották. A Szent Márton-kultusz fontos része volt a szent által viselt és a koldussal megosztott köpeny, ezt az ereklyét a hadba indulók előtt végig hordozták. E köpeny jelenik meg Piroska látomásaiban is.

Miközben a vallató Szopor elvtárs kérdezetgi Piroskát, egy kissé bolondos, de szerethető asszony képe rajzolódik ki előttünk, aki idegenkedik a párttól és a kialakult diktatúrától, ugyanakkor ragaszkodik a hitéhez és varrónői hivatásához. A rendkívül naiv Piroška nem veszi észre, hogy mi az őt vallató igazi célja: bizonyítékokat gyűjteni a szombathelyi püspök ellen, akinek télikabátot varrt és aki „az amerikaiak érkezését várja”. A vészjósló hangulatot fokozzák a szobában ülő gyorsírók, illetve egy némaságba burkolózó férfi, aki rangban Szopor elvtárs felett áll. A kihallgatást valójában ő irányítja, nem Szopor, amikor néhányszor közbeszól, hogy maradjanak a tárgynál (azaz a püspök elleni terhelő bizonyítékok gyűjtésénél).

A néni látomásait Szent Mártonnak a pogányok ellen folytatott harcáról a többiek vegyesen fogadják. Nádor páter az egyetlen, aki megérti a vallatók igazi célját. A régész aggódik, annak ellenére, hogy ő csak tanú; a nála lévő kis kék füzet azonban nagy galibát okozhat, ha lebukik. Az orvos szintén nem látja át, mi a vallatás valódi célja, és egyszerű elmebajt diagnosztizál az asszonynál, hogy mielőbb mehessen. Ez viszont nem illik a kihallgatótiszt tervébe, hiszen a püspök ellen felállított vád nem alapulhat egy bolond asszony látomásán.

A néni vallomástétele után Szopor elvtárs az asszony mindhárom látomását úgy értelmezi – rendkívül erőltetett módon –, hogy azok valójában a püspök összeesküvéséről szólnak, melyeket a Vatikánnal és a „nyugati bűnös világgal” való összeköttetései révén akart megvalósítani.

A „konceptiós per” csúcsaként bevezetik a sok kínzással megtört püspököt. Nem tiltakozik, amikor Szopor elvtárs azt állítja, hogy több száz dollárt ellopott a Vatikántól, és Szabó Piroskával, az állítólagos ágyasával tervezgették az összeesküvést. Minden ellenállás nélkül aláírja a hamis vallomást, miszerint ők Piroskával felforgató tevékenységet folytattak. A jelenlévő tanúk közül az orvos és a régész nem hajlandó aláírni az ezt tartalmazó jegyzőkönyvet, őket emiatt korábbi „bűneikre” hivatkozva elviszik. A pap sem ír alá, mire egy sötét verembe dobják, ahol meghatározhatatlan ideig hever. Végül megtörik ő is, és hívja a fogvatartóit, hogy mutassa: jobb belátásra tért.

A regény lezárásaként egy eszeveszett hajszárol olvashatunk, aminek során rendőrök Szent Mártont keresik, és felforgatják egész Szombathelyt, a helyiek legnagyobb multságára. Valójában azokat az utasokat keresik, akik kihasználva a kultúrutazás nyújtotta lehetőséget, átszöktek a határon nyugat felé, és már bottal üthetik a nyomukat.

Rab Gusztáv írása kiváló tükröt tart a korszaknak: bár az alapcselekmény valójában nagyon szomorú és tragikus, elmés mondataival, a nagyszerű karakterábrázolással rendkívül élvezetessé válik a regény olvasása. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a regény a nyugati olvasóközönségnek készült, akik kíváncsiak voltak a vasszüggönytől keletre lévő rendszerre.